

Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet

Aleksandra D. Zorić

KVAJNOVE TEZE O SEMANTIČKOJ
NEODREĐENOSTI I TEORIJSKOJ
NEODLUČIVOSTI

doktorska disertacija

Beograd, 2013.

University of Belgrade
Faculty of philosophy

Aleksandra D. Zorić

QUINE'S THESES OF SEMANTICAL
INDETERMINACY AND THEORETICAL
UNDECIDABILITY

doctoral disseratation

Belgrade, 2013

Informacije o mentoru i članovima komisije

Mentor:

dr Vojislav Božičković, redovni profesor, Filozofski fakultet
Univerziteta u Beogradu

Članovi komisije:

dr Živan Lazović, redovni profesor, Filozofski fakultet Univerziteta
u Beogradu

dr Eva Kamerer, docent, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Datum odbrane

Kvajnove teze o semantičkoj neodređenosti i teorijskoj neodlučivosti

Rezime

Ključne reči: neodređenost, subdeterminisanost, nedokučivost, holizam, naturalizam, empirizam, bihejviorizam.

Teze o semantičkoj neodređenosti i teorijskoj neodlučivosti blisko su povezane unutar Kvajnove filozofije, budući da se i jednom i drugom upućuje na nedovoljnu određenost teorije svedočanstvom, ali su, po Kvajnovom mišljenju, one ipak različite budući da neodređenost koja pogađa jezik ne otklanjamo izborom fizičke teorije. Poreklo teze o semantičkoj neodređenosti nalazimo u Kvajnovom učenju o neodređenosti prevoda, po kojem su mogući alternativni prevodi rečenica nepoznatog jezika koji su podjednako u skladu sa dostupnim lingvističkim svedočanstvom (verbalnim reakcijama i ponašanjem govornih lica). Teza o teorijskoj neodlučivosti tiče se naučnih, pre svega fizičkih, teorija; to je tvrđenje da su moguće rivalske teorije prirode koje su empirijski ekvivalentne, odnosno, u skladu sa svim dostupnim svedočanstvom. I dok se prva teza najčešće naziva tezom o neodređenosti prevoda, druga je daleko poznatija kao teza subdeterminacije. Međutim, pošto je neodređenost u slučaju jezika takva da prodire i u maternji jezik, pa time i u svaki drugi jezik čak i kada se ne bavimo prevođenjem, sintagmom "semantička neodređenost" pokrивamo sve takve slučajeve; drugim rečima, ono što važi za prevođenje važi i za maternji jezik, pa samim tim i za jezik kojim je formulisana naučna teorija. Slično tome, teorijska neodlučivost pokriva i alternativne priručnike za prevođenje i rivalske naučne teorije, zato što u oba slučaja imamo podjednaku nedovoljnu određenost na osnovu svedočanstva.

Analiza Kvajnove teze o semantičkoj neodređenosti polazi od maternjeg jezika (II poglavlje), budući da se, po Kvajnovom mišljenju, prilikom učenja maternjeg jezika nalazimo u identičnoj situaciji kao i lingvista koji se bavi radikalnim prevođenjem. Jedina razlika je u tome što se unutar maternjeg jezika bavimo homofonim "prevođenjem", pri

čemu je formulacija analitičkih hipoteza (priručnika za prevođenje) po pravilu prećutna.

Kada je reč o tezi o neodređenosti prevoda, u njenom najopštijem obliku, njome se tvrdi da je uvek moguće da imamo nesaglasne priručnike za prevođenje koji su podjednako u skladu sa ponašanjem govornog lica, tako da ne postoji nikakav osnov za tvrđenje da je jedan priručnik za prevođenje ispravan a drugi neispravan. Ovakvi priručnici vode nesaglasnim prevodima, pa se ne mogu istovremeno koristiti.¹ U svetlu različitih skupova analitičkih hipoteza, iste reči imaju različito značenje; samim tim nema ni korespondencije "jedan-prema-jedan" između reči (ili rečenice) i njenog "značenja". Problem nastaje zbog toga što jedina vrsta svedočanstva na koju se prilikom prevođenja možemo osloniti jesu verbalne i, u širem smislu, bihevioralne reakcije govornog lica. Otuda, ako ne možemo govoriti o značenjima u nekom drugom smislu – recimo, kao o nekim mentalnim entitetima koji bi bili sadržaj subjektivne svesti – ne možemo govoriti ni o jednoznačnom prevodu.²

Druga Kvajnova teza kojom smo se u radu bavili, u literaturi obično se naziva tezom o subdeterminaciji ili Dijem–Kvajnovom tezom (III poglavlje). Pokušali smo da Dijemovu tezu razdvojimo od Kvajnove, kako bismo kasnije mogli da je uvedemo kao premisu u izvođenju neodređenosti i subdeterminisanosti. Dijem je, za razliku od Kvajna, tvrdio samo to da ne postoji odlučivo opovrgavanje teorija. Naime, on ne nastoji da dokaže nemogućnost opovrgavanja, već neodlučivost opovrgavanja smatra posledicom holizma: tvrđenja da se hipoteze nikada ne mogu testirati nezavisno od ostatka teorije kojoj pripadaju. Nasuprot tome, Kvajn je smatrao da je teoriju uvek moguće prilagoditi nepokornom svedočanstvu tako što će se izvršiti izmene u ostatku sistema,³ a to bi u ovom kontekstu značilo da uvek postoji grupa teorijskih pretpostavki A' putem kojih ćemo moći da spasimo ugroženu hipotezu.

Tezom o subdeterminaciji tvrdi se, dakle, da u odnosu na bilo koju ponuđenu teoriju koja, po pretpostavci, objašnjava opažene fizičke pojave *mora postojati* najmanje jedna teorija koja je sa njom empirijski ekvivalentna, logički joj je nesaglasna i takva je da se u

¹ Uporedi sa: Quine, "Indeterminacy of Translation Again", *Journal of Philosophy* 84 (1987), p. 8.

² Vidi: Quine, "Identity, Ostension, and Hypostasis", in: *From a Logical Point of View*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1980, p. 79.

³ Kvajn, "Dve dogme empirizma", u: *Ontološka relativnost i drugi filozofski ogledi*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2007, str. 161.

nju ne može transformisati pukim parafraziranjem predikata. Drugim rečima, izgleda kao da će bilo koji prihvaćeni teorijski sistem kojim objašnjavamo pojave u spoljašnjem svetu uvek imati empirijski ekvivalentne alternative koje, ukoliko bismo ih formulisali, ne bismo mogli da pomirimo parafraziranjem predikata. Ovo je za Kvajna ipak bilo otvoreno pitanje. Posle neuspešnog pokušaja određenja, pre svega, pojma alternativne, empirijski ekvivalentne a logički nesaglasne teorije, Kvajn je odustao od ove jake teze i prihvatio blažu prema kojoj teorija *može imati* empirijski ekvivalentne rivale u tom smislu što ih ne možemo prevesti jednu na drugu nikakvim parafraziranjem predikatskih termina.

Istraživanje teza o neodređenosti i subdeterminisanosti i njihovog uzajamnog odnosa omogućiće nam obuhvatniji uvid u glavne Kvajnovе filozofske ideje, među kojima ćemo otkriti izvesnu napetost, možda čak i nekoherentnost. Na nekoliko mesta u svojim delima Kvajn ukazuje na *asimetriju* između subdeterminacije teorije i neodređenosti prevoda, kao i na to da je neodređenost prevoda *dodatna* teza⁴ u odnosu na tezu o subdeterminaciji, te da se njima ne tvrde iste stvari. Ovo možemo shvatiti kao pitanje njihovog logičkog odnosa: ako one već nisu ekvivalentne, da li jedna od njih implicira drugu.

Iz tog razloga smo u poslednjem poglavlju pažnju smo usmerili na dve važne teme. Na prvom mestu, razmotrili smo pitanje da li su ove teze saglasne ili se uzajamno sukobljavaju, kao i nešto širi problem njihove usklađenosti sa ostalim Kvajnovim filozofskim stavovima. Drugo pitanje je bilo o mogućim odnosima između teza o neodređenosti prevoda i subdeterminisanosti. Da bismo u potpunosti odgovorili na to pitanje, ispitali smo Kvajnovu ideju da u slučaju prevođenja ne postoje odgovarajuće činjenice na osnovu kojih možemo jednoznačno utvrditi koji je prevod ispravan, dok u slučaju fizičke teorije empirijske činjenice postoje.

U uvodu smo nastojali da pokažemo u čemu se ovaj problem sastoji. Za ova razmatranja ključno je to da li su za Kvajna važniji naturalizam i ontološka pitanja ili empirizam i epistemološka pitanja. Ako bismo dali prednost empirizmu, sledilo bi upravo ono što većina Kvajnovih kritičara tvrdi: teze o neodređenosti prevoda i subdeterminisanosti teorija bile bi na istoj ravni i između njih ne bi postojala ontološka

⁴ Vidi: Quine, "Indeterminacy of Translation Again", p. 10.

razlika, do koje je Kvajnu inače toliko stalo. Ako bismo, nasuprot tome, sledili Kvajnovu argumentaciju, neodređenost prevoda bi se razlikovala od teze o subdeterminaciji nauke u tome što u slučaju prevođenja ono oko čega smo u pravu ili grešimo jeste samo govorno ponašanje urođenika. Ako se prevodioci ne slažu oko prevoda neke rečenice nepoznatog jezika, a to se ne reflektuje u ponašanju govornog lica, onda prosto *ne postoje činjenice koje bi presudile koji je prevod tačan*.

Smatrali smo da se konačno rešenje tog problema ne može dati dok se ne razjasni šta tačno Kvajn podrazumeva pod činjenicama. Nasuprot Kvajnovom uverenju da između ovih teza postoji ontološka razlika nastojali smo da pokažemo da činjenice ne postoje nezavisno od teorije i da, samim tim, izbor između subdeterminisanih teorija nije rukovođen činjenicama nego pragmatičkim kriterijumima. Onda kada smo izabrali teoriju, dobili smo i ontologiju. Međutim, na više mesta smo ukazali na to da kada izaberemo jednu od analitičkih hipoteza, automatski dobijamo i ontologiju.

Nasuprot Kvajnovom, naš odgovor na pitanje "Da li je neodređenost poseban slučaj subdeterminacije?" je potvrđan. U radu smo pokazali da je Kvajnov ključni argument u prilog njihovog razlikovanja problematičan i to, pre svega, zbog toga što činjenice koje postoje u slučaju subdeterminisanih teorija ne mogu da obave onaj posao koji se od njih očekuje. Kao teorijski zavisne i kao nešto što dolazi posle izbora teorije, ovakve činjenice se ne razlikuju od onoga što dobijamo usvajanjem jednog priručnika za prevođenje. Mislimo i da je pogrešno Kvajново razlikovanje lingvističkih i fizičkih teorija: kao naučne teorije one se nalaze na istoj ravni i za njih bi trebalo da važe isti principi. Otuda je naš zaključak bio da se ove dve teze ne razlikuju ni epistemološki ni ontološki, odnosno da je neodređenost prevoda subdeterminisanost primenjena na jedan poseban domen, lingvistiku.

Čini se da ovaj odgovor ne nagoni Kvajna na radikalnu reviziju ovih teza. Ali, pokazuje se da je neophodna revizija nekih drugih njegovih filozofskih stavova. Potrebno je uskladiti naturalizam sa tezom da u lingvistici ne možemo očekivati da će nam nauka otkriti semantički relevantne nebihejvioralne činjenice, kao i realizam, od kojeg Kvajn nije odustajao, sa instrumentalističkim shvatanjem naučnih teorija. Posebno je pitanje da li naturalizam, kao što misle neki od interpretatora Kvajnovog učenja, predstavlja ključ za rešenje većine ovih dilema. Prema našem mišljenju, naturalizam ne nudi zadovoljavajuće

odgovore na sva otvorena pitanja niti pruža neophodnu podršku tvrđenju o postojanju ontološke razlike između teza o neodređenosti i subdeterminisanosti do koje je Kvajnu stalo.

Naš zaključak je da je od svih ponuđenih tumačenja odnosa između teza o neodređenosti prevoda i subdeterminaciji teorija sa celinom Kvajnovе filozofije najviše u skladu tumačenje prema kojem se te dve teze mogu izvesti iz izvorne Dijemove teze. Gledano iz tog ugla, jasno je zašto nam je bilo važno da razdvojimo Dijemovu od Kvajnovе teze, odnosno da Dijemovu tezu protumačimo kao tezu o holizmu, koja tek uz dodatne pretpostavke postaje teza o subdeterminaciji i teza o neodređenosti. Kao što smo u radu pokazali, u slučaju prevođenja holizam je povezan sa verifikacionističkom teorijom značenja, dok je kod naučnih teorija reč o tome da uvek možemo imati rivalske, empirijski ekvivalentne a logički nesaglasne teorije. Sve u svemu, bez bojazni možemo reći da je holizam zajednička polazna pretpostavka obe Kvajnovе teze; ili, drugim rečima, uz pretpostavku da je holističko shvatanje jezika i teorija tačno, neodređenost i subdeterminisanost prirodno slede.

Naučna oblast: filozofija

Uža naučna oblast: filozofija jezika

UDK broj: 81:1.

Quines theses of semantical indeterminacy and theoretical undecidability

Abstract

Keywords: indeterminacy, underdetermination, inscrutability, holism, naturalism, empiricism, behaviorism.

The theses of semantical indeterminacy and theoretical undecidability are closely connected within Quine's philosophy, since they both concern a theory that is not being sufficiently determined by evidence. Nonetheless, Quine finds them different since the indeterminacy in language cannot be overcome by the choice of a physical theory. The origin of the thesis of semantical indeterminacy stems from Quine's doctrine of the indeterminacy of translation according to which alternative translations of a language the translators are totally unfamiliar are possible, all equally in accordance with the available linguistic evidence (which, in the case of translation, amounts to verbal behavior). The thesis of theoretical undecidability concerns scientific, physical, theories. It asserts that rival, empirically equivalent theories of nature are possible - theories in accordance with all available evidence. While the former thesis most often goes by the name of indeterminacy of translation, the latter is better known as the thesis of underdetermination. However, since the indeterminacy concerning language is such that it penetrates into the native language, and so into every other language even when we are not dealing with translation, the phrase "semantical indeterminacy" covers all such cases. Although this work will in the first place be concerned with the thesis of indeterminacy of translation, one should bear in mind that what holds for translation, also holds for native and therefore scientific language. In the same vein, theoretical undecidability covers alternative translation manuals as well as rival scientific theories, since in both of these cases we have the same level of determinacy based on evidence.

The analysis of Quine's thesis of semantical indeterminacy begins with the native

language (*Chapter II*) since in learning our native language we are, according to Quine, in exactly the same position as a linguist who is dealing with radical translation. The only difference is that, in the case of native language, we deal with homophonic "translation", and so the formulation of analytic hypotheses can be implicit.

The thesis of indeterminacy of translation claims, in its most general form, that we can always have incompatible translation manuals which are equally in accordance with the speakers' behavior, and so we will have no grounds to claim that one manual is the correct one while the other one is not. These manuals lead to incompatible translations and cannot both be used at the same time.⁵ In the light of various sets of analytic hypotheses identical words can refer to different things and so one-to-one correspondence between words (or sentences) and their "meaning" is lost. The problem, however, arises from the fact that the only form of evidence in the case of translation is verbal and, in a wider sense, amounts to behavioral reactions of the speaker. Therefore, if we are unable to speak of meanings in some other sense, as for instance in terms of mental entities which are the content of the speakers mind, we cannot speak of the unique translation either.⁶

The other thesis of Quine's examined in this work is the one usually called the thesis of underdetermination or the Duhem-Quine thesis (*Chapter III*). An attempt is made to distinguish Duhem's thesis from Quine's so we could later introduce Duhem's thesis as an additional premise in deriving the theses of indeterminacy and underdetermination. Unlike Quine, Duhem maintained that decidable refutation of theories is not possible. Namely, his goal was to show not that refutation itself is impossible, but rather that the undecidability of refutation is a consequence of holism: the principle that the physicist can never test a single hypothesis taken in isolation. On the other hand, Quine maintained that it is always possible to accommodate the theory with resisting evidence by making alterations in the rest of the system.⁷ In this particular context that would mean that there always exists a group of theoretical assumptions *A* by which we could try to save the hypothesis in question.

The thesis of underdetermination therefore claims that if we are given a physical

⁵ Compare: Quine, "Indeterminacy of Translation Again", p. 8.

⁶ See: Quine, "Identity, Ostension and Hypostasis", p. 79.

⁷ Kvjaj, "Dve dogme empirizma", str. 161.

theory, then there must exist at least one physical theory which is empirically equivalent and logically incompatible with the first, and also such that it cannot be transformed into a theory that is logically equivalent to the first by mere paraphrase of its predicates. Our system of the world will have empirically equivalent alternatives which, if we were to discover them, could not be reconciled by mere paraphrase of predicates. However, this remains an open question for Quine. After unsuccessfully attempting to determine, in the first place, the concept of an alternative, empirically equivalent and logically incompatible theory, Quine has ceased to maintain this strong form of the thesis and embraced its weaker variant according to which theory *can have* empirically equivalent rivals which cannot be seen as reconciled by reconstructing their predicates.

The theses of indeterminacy and underdetermination will help us encompass the whole of Quine's philosophy, so that the investigation into the nature of their relationship could reveal some tension and maybe even incoherence within his system. In a number of places Quine points out the *asymmetry* between underdetermination of theories and indeterminacy of translation, stating also that indeterminacy of translation is a thesis *additional* to underdetermination⁸ and that these two claim different things. This can be interpreted as the question of a logical relationship between the two theses and whether one of them implies the other.

With this in mind, the last chapter is focused on two important questions. First, we have tried to examine whether these theses are mutually compatible or not, and also a more general problem of their coherence with the rest of Quine's system. Second, we have examined the said relationship between indeterminacy and underdetermination. To shed some light on this problem we introduced Quine's idea that in the case of indeterminacy there are no facts with the help of which one could determine which translation is the right one, while in the case of a physical theory the relevant facts exist.

In the introduction we tried to point out basic tenets of this problem. The question we found to be crucial for these considerations is whether naturalism (ontology) or empiricism (epistemology) holds primacy for Quine. If we were to favor empiricism the consequence would accord with what most of the Quine's critics claim: the theses of

⁸ See: Quine, "Indeterminacy of Translation Again", p. 10.

indeterminacy and underdetermination would be on the same level and there would cease to exist the ontological difference Quine cared so much about. On the other hand, if we were to accept Quine's arguments, the indeterminacy of translation would differ from underdetermination in that, regarding indeterminacy, what we are right and wrong about is only the verbal behavior of the natives. If translators disagree about the translation of some sentence of an unknown language which is not reflected in the behavior of the speaker, *then there simply are no facts which would single out a translation as the right one.*

We maintained that a conclusive answer to that question cannot be given before we examine what exactly Quine means by facts. Contrary to Quine's belief that there is an ontological difference between these theses we have aimed to show that facts cannot exist independently from theories and that the choice between underdetermined theories is guided not by facts, but by pragmatical criteria. The moment we choose a theory, we also subscribe to an ontology. However, we also pointed out in a number of places that when we choose one of the analytic hypotheses, ontology follows.

The answer to the question "Is indeterminacy a special case of underdetermination?" which we offered is, *contra* Quine, affirmative. We showed that Quine's key argument in favor of their differentiation is problematic. One of the main reasons is that facts in the case of underdetermined theories cannot do the work they are expected to. As theory-dependent and as something which follows the choice of a theory these facts are not different from what we get after adopting a single translation manual. We also find Quine's distinction between linguistic and physical theories lacking: as scientific theories these stand on the same level and the same set of principles should hold for them both. Therefore, we concluded that there is no epistemological nor ontological difference between these two theses, and that indeterminacy of translation is merely underdetermination applied to one special domain, linguistics.

It would seem that this answer does not force Quine to a radical revision of his theses. However, some revision of parts of his philosophical system seems necessary. Naturalism needs to be reconciled with the thesis that in linguistics we cannot expect of science to unearth non-behavioral facts, and realism, which Quine also favors, needs to be reconciled with the instrumentalist understanding of scientific theories. It is an additional

question whether naturalism can successfully cope with all these demands or we are simply expecting too much of it. We think that naturalism failed to provide satisfactory answers to these open questions and to offer a needed support to a claim of ontological difference Quine cared about.

In view of all this, we concluded that of all possible relationships between these theses, one that pictures them as derived from Duhem's thesis is the one in least discord with the whole of Quine's philosophy. On this point the importance of separation of Duhem's from Quine's thesis becomes evident. Namely, by interpreting Duhem's thesis as a thesis of holism which, only under certain additional assumptions, can lead to theses of indeterminacy and underdetermination. We showed that in the case of indeterminacy this additional assumption amounts to verificationism, while in the case of scientific theories we must assume to have rival, empirically equivalent and logically incompatible theories. Therefore, we can safely claim that holism is the common point of departure for both of Quine's theses. In other words, given the assumption of holism, both indeterminacy and underdetermination naturally follow.

SADRŽAJ

I. KVAJNOV NATURALISTIČKI PROJEKAT.....	15
II. SEMANTIČKA NEODREĐENOST.....	28
1. UVODNE NAPOMENE	28
2. UČENJE JEZIKA.....	33
3. RADIKALNO PREVOĐENJE	40
4. NEDOKUČIVOST REFERENCIJE	49
III. NEDOUMICE U VEZI SA NEODREĐENOŠĆU PREVODA.....	53
1. PATNAMOVI PRIGOVORI	53
2. PROBLEMI SA BIHEJVORIZMOM	57
3. MENTALIZAM.....	62
4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	68
IV. TEORIJSKA NEODLUČIVOST	74
1. UVODNA RAZMATRANJA	74
2. DIJEMOVA HOLISTIČKA TEZA.....	76
3. KVAJNOVA TEZA SUBDETERMINACIJE	89
4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	103
V. ODNOS TEZA O NEODREĐENOSTI PREVODA I SUBDETERMINISANOSTI TEORIJA..	109
1. UVODNE NAPOMENE	109
2. DA LI SU TEZE O NEODREĐENOSTI PREVODA I SUBDETERMINISANOSTI TEORIJA SAGLASNE?	113
3. HOLIZAM KAO ZAJEDNIČKA PRETPOSTAVKA	116
4. OD NEDOKUČIVOSTI DO NEODREĐENOSTI	121
5. DA LI JE NEODREĐENOST POSLEDICA SUBDETERMINISANOSTI?	122
6. ŠTA SU TO ČINJENICE?	130
a) <i>Kvajnovno shvatanje ontoloških obaveza teorije</i>	<i>131</i>
b) <i>Sektaški vs ekumenski odgovor.....</i>	<i>142</i>
c) <i>Holizam</i>	<i>148</i>
VI. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA.....	154
NAVOĐENI RADOVI	159
BIOGRAFIJA.....	167
PRILOG 1.....	168
PRILOG 2.....	169
PRILOG 3.....	170

I. Kvajnov naturalistički projekat

Kvajnova filozofska pozicija odlikuje se kompleksnošću sa kojom je teško izboriti se u okvirima jednog ovakvog rada. Različiti i naizgled nepovezani aspekti njegove misli svoje uobličjenje dobili su tokom 60 godina duge Kvajnove filozofske karijere. Tokom vremena sam Kvajn je dodatno precizirao pa čak i menjao neke od ideja koje je ranije zastupao. U ovom radu pošli smo od uverenja da se, ako ne celina, onda svakako bar veći deo Kvajnove filozofije može objasniti analizom nekoliko centralnih teza. Pošto je reč o filozofiji koja teži sistematskom obliku, analizom tih teza otkrićemo i njihov odnos sa ostalim Kvajnovim filozofskim stavovima. Posebno će nam analiza Kvajnovih teza o neodređenosti prevoda i subdeterminisanosti teorija otkriti ne samo njihov uzajamni odnos, već i to da li i u kojoj meri od njih zavisi i ostatak Kvajnovog filozofskog sistema.

Kvajnovu filozofsku poziciju možemo okarakterisati brojnim odrednicama: kao empirističku, naturalističku, holističku, fizikalističku, falibilističku, realističku ali i instrumentalističku. Osnovno pitanje koje ćemo u ovom kratkom osvrtu postaviti jeste da li je neki od ovih momenata važniji od ostalih i na koji način možemo pomiriti napetost između, pre svega, realizma i instrumentalizma.

Izgleda da je najbolji način za postizanje tog cilja analiziranje Kvajnovog projekta naturalističke epistemologije. Kao što će tokom rada biti pokazano, naturalizam je za Kvajna izlaz iz većine neprilika u koje je zapao. Upravo je naturalizam taj koji treba da pomiri suprotstavljena tvrđenja koja je tokom vremena zastupao. Ipak, time što bismo ga izdvojili kao primaran doveli bismo u pitanje važnost nekih drugih aspekata njegove filozofije, pre svega empirizma. O tome da taj izbor svakako nije lak, najbolje govori činjenica da ga ni sam Kvajn nije načinio. Videćemo da je on ponudio kako argumente u prilog tome da je naturalizam važniji, tako i argumente koji favorizuju empirizam. U nastavku ćemo pokušati da rekonstruišemo projekat naturalističke epistemologije, ukažemo na njegove specifičnosti i odgovorimo na pitanje šta njime epistemologija dobija.

Kvajnov naturalizam možemo posmatrati kao dvostruki projekat: s jedne strane on uključuje odbacivanje prve filozofije, a sa druge afirmaciju *scijentizma*, tj. ideju da

filozofske probleme treba rešavati unutar nauke.⁹ Već na ovom mestu vidi se veza između naturalizma i ostalih Kvajnovih pogleda, budući da prvi aspekt možemo objasniti pomoću holizma, a drugi na osnovu Kvajnovog robusnog realizma.¹⁰

Argumentima usmerenim protiv ideje o prvoj filozofiji, Kvajn ukazuje na neuspeh tradicionalnih filozofa da pronadu čvrstu osnovu za svo naše znanje o spoljašnjem svetu, samim tim i za celokupnu nauku. O neuspehu ovakvih pokušaja Kvajn naširoko govori u tekstu "Naturalistička epistemologija". On veći deo teksta posvećuje kritici tradicionalnih pokušaja da se obezbedi nesumnjiva osnova znanja i pokazuje da teorijski termini ne mogu da se definišu, čak ni kontekstualno, pomoću terminologije čulnih podataka i opservacije.¹¹ Naime, i racionalisti i empiristi, su osnove sveg našeg znanja našli u grupi verovanja koja su u tesnoj vezi sa neposrednim iskustvom, samoočigledno opravdana i pritom dovoljno empirijski sadržajna da zasnuju znanje o spoljašnjem svetu. Kvajново objašnjenje neuspeha ovog projekta leži u *holizmu*, ideji da naučna tvrđenja nikada nisu izolovano podložna testiranju. Kvajn smata da empiristi, uključujući i pozitiviste, nisu uočili da (1) ne postoji razlog zbog koga bismo verovali da su neke rečenice ili delovi teorije imuni na reviziju, kao i to da (2) procena teorije i njena izgradnja ne mogu da se razdvoje na analizu pojmova sa jedne i sistematizaciju posmatranja s druge strane. Drugim rečima, tradicionalni filozofi nisu uviđali holistički karakter jezika (teorije) i koherentistički karakter znanja (sistema verovanja).¹²

Drugi aspekt Kvajnovog naturalizma ogleda se u tvrđenju da je zadatak nauke da nas informiše o svetu. Nauka nam govori šta postoji (što je ontološko pitanje) i objašnjava kako znamo to što postoji (što spada u domen epistemologije).¹³ Taj drugi aspekt ispoljava se u prirodnoj sklonosti ka realizmu s jedne strane, i Kvajnovom otporu ka skepticizmu, sa druge. Kao *realista* Kvajn odbacuje skepticizam, bar kao problem na koji treba odgovoriti

⁹ Wrenn, "Naturalism and Belief-centered Epistemology", in: *Naturalism, Reference and Ontology, Essays in Honor of Roger F. Gibson*, (ed.) Chase B. Wrenn, New York: Peter Lang, 2008, p. 77.

¹⁰ Gibson, "Quine's Philosophy: A Brief Sketch", in: *Library of Living Philosophers*, ed. Lewis Edwin Hahn, Open Court Publishing Company, Vol 18, 1998, p. 668.

¹¹ Kvajn, "Naturalistička epistemologija", u: *Ontološka relativnost i drugi filozofski ogledi*, str. 190.

¹² Treba istaći da Kvajn o teorijama govori u širokom smislu, kao jezičkom sistemu kojim opisujemo svet ili neki njegov deo. Otuda ne čudi da se u njegovim radovima jezik i teorija javljaju alternativno. Opširnije o ovome može se naći u: Ž. Lazović, "Filozofija sa logičkog stanovišta", predgovor za: *Ontološka relativnost i drugi filozofski ogledi*, str. 7-37.

¹³ Gibson, "Quine's Philosophy: A Brief Sketch", p. 668.

izvan nauke.¹⁴ U okviru njegove filozofije, pronalaženje izvora nauke na kom bismo zasnovali naučno znanje nije preduslov naše vere u nauku. Podsticaj za preispitivanje nauke svoj koren ima u naučnim sumnjama, te zato možemo koristiti najbolje naučne teorije koje u ovom trenutku posedujemo kako bismo pobili skepticizam.

Dakle, Kvjajn se poziva na holizam i realizam u objašnjenju neuspeha ideje o prvoj filozofiji. Holizam posredno dovodi do odbacivanja prve filozofije, jer ako je tačan, objašnjava debakl tradicionalnog filozofskog pristupa problemu znanja o spoljašnjem svetu. Ukoliko prihvatimo holističko stanovište, teorijski termini se ne mogu ni prevesti ni definisati putem termina neposrednog čulnog iskustva; ne možemo govoriti o analitičnosti i apriornosti; svaka rečenica se može smatrati istinitom šta god da se desi, ali se svaka može i izmeniti. Realizam dovodi do naturalističke epistemologije kao alternative tradicionalnoj filozofiji: skeptičke sumnje u pogledu nauke su naučne sumnje, a strah od cirkularnosti koji se ogleda u tome što epistemolog koji postavlja osnove empirijske nauke za to koristi empirijsku nauku, nestaje onog trenutka kada napustimo ideju o prvoj filozofiji.

Pre nego što nastavimo sa prikazom Kvjajnovog naturalizma, za trenutak ćemo se zadržati na holizmu. Kao što će u radu biti pokazano, holizam je jedan od značajnijih momenata u Kvjajnovoj filozofiji a u kontekstu teza o neodređenosti prevoda i subdeterminisanosti možda i centralan, budući da su obe posledice usvajanja holističke pretpostavke. U ovom radu imaćemo prilike da se susretnemo sa nekoliko različitih argumenata u prilog holizma. Prvi od njih možemo označiti kao argument koji polazi od opisa učenja jezika i sa njime ćemo se upoznati u narednom poglavlju. Prema Kvjajnovom mišljenju, veći deo jezika prevazilazi ono što je direktno opažljivo, kao i sličnosti koje su osnov naših induktivnih generalizacija. Ovaj deo jezika se uči putem analogije. Reč je o mehanizmu induktivnih uopštavanja u cilju predviđanja iskustva. Ali kada predviđanje izostane, hipotetičko-deduktivna metodologija nam diktira da negiramo hipotezu na osnovu koje smo predviđanje izveli. Holizam, pak, podrazumeva da možemo da biramo koji ćemo deo teorije izmeniti. Kako su ovakve analoške veze slabe, imamo slobodu da vršimo izmene po holističkom modelu.

Drugi i daleko poznatiji argument u prilog holizma polazi od naučne prakse i govori

¹⁴ Wrenn, "Naturalism and Belief-centered Epistemology", p. 82.

o nemogućnosti odlučivog potvrđivanja i opovrgavanja: kada proveravamo neku hipotezu H uvek uzimamo u obzir i skup pomoćnih pretpostavki A . Ukoliko predviđanje koje na osnovu ovakvog skupa izvodimo izostane, opovrgavajuća instanca ne ugrožava samo hipotezu H , već čitav skup H i A iz kog je izvedena. Slično tome, ukoliko se predviđanje potvrdi i dalje ćemo biti u nedoumici koji deo skupa je zaslužan za to.

U osnovi oba Kvajnova argumenta je ideja da "neki iskaz o svetu nema uvek, ili obično, jedan poseban skup empirijskih posledica koje bismo mogli samo njemu pripisivati".¹⁵ Kada bi ova verifikacionistička ideja bila tačna, mogli bismo nezavisno da potvrđujemo ili opovrgavamo pojedinačne rečenice, kao i da povučemo razliku između analitičkih i sintetičkih iskaza. Međutim, ne možemo ni jedno od toga dvoga, pre svega zato što su rečenice unutar naše teorije o svetu po svom značenju holistički povezane, pa se ne mogu izolovano testirati.¹⁶

Treba istaći i to da je Kvajnov holizam pretrpeo izmene, pa je radikalni holizam branjen u tekstu "Dve dogme empirizma", zamenjen jednom blažom i umerenijom verzijom.¹⁷ Ovakvo slabljenje proisteklo je iz dva ograničenja koja Kvajn kasnije postavlja Dijemovoj tezi. Kada je reč o učenju jezika, Kvajn je smatrao da prihvatanje radikalnog holizma osujećuje pokušaje deteta da ovlada maternjim jezikom, pa govori o nezavisnom značenju opservacionih rečenica kao onih sa kojima se prvo susrećemo i koje samim tim predstavljaju svojevrsan ulaz u jezik. S druge strane, kada je reč o naučnim teorijama, ideju da je jedinica empirijskog značenja celokupna nauka Kvajn smatra istinitom samo ako je shvatimo doslovno. Nije reč o celokupnoj nauci, već delovima, skupovima rečenica, koji su dovoljno obuhvatni da impliciraju tzv. opservacione kondicionalne, koji nam govore da se nešto događa ukoliko su antecedentni uslovi zadovoljeni.¹⁸ Prema umerenoj verziji holizma, naučnu praksu bi trebalo shvatiti tako da se ne podrazumeva testiranje celokupne

¹⁵ Kvajn, "Naturalistička epistemologija", str. 197. O naturalizmu i epistemologiji vidi i: Quine, *From Stimulus to Science*, Harvard University Press, 2009.

¹⁶ Gibson, *Enlightened Empiricism, An Examination of W.V. Quine's Theory of Knowledge*, Miami: University Press of Florida, 1988, p. 96.

¹⁷ Primera radi u: Quine, "Two Dogmas in Retrospect", in: *Confessions of a Confirmed Extensionalist and Other Essays*, (eds.) Dagfinn Føllesdal & Douglas B. Quine, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2008, pp. 390-400.

¹⁸Vidi: Quine, "Two Dogmas in Retrospect", p. 393. O opservacionim kondicionalima će biti reči u IV poglavlju, kada budemo razmatrali Kvajnovu tezu subdeterminacije.

nauke, već samo nekih njenih segmenata.

Vratimo se Kvajnovom naturalističkom projektu. Za sada smo ukazali na neke od njegovih pretpostavki, holizam i realizam, dok ćemo u nastavku pokušati da ukažemo na još neke osobenosti Kvajnovе pozicije. Naturalizam Kvajn vezuje za epistemologiju, tačnije on ima u vidu naturalistički pristup epistemologiji. Reč je o tvrđenju da su verovanja i svedočanstvo prirodni fenomeni koje treba proučavati na isti način kao i druge prirodne fenomene, primenjujući uobičajene naučne metode. Glavno pitanje nije kako je znanje moguće, već kako do njega dolazimo kroz interakciju sa fizičkim svetom.¹⁹ Opis nastanka znanja o spoljašnjem svetu, ujedno pruža i objašnjenje mogućnosti tog znanja. Osnovna ideja je da bi trebalo da pođemo od trenutno prihvaćene naučne teorije, tako da bi i epistemologiju trebalo shvatiti kao deo prirodne nauke. Naturalistički pristup u epistemologiji ne podrazumeva postojanje samo fizičkih entiteta. Struktura prihvaćenih naučnih teorija je takva da istinitost nekih prihvaćenih iskaza pretpostavlja i postojanje apstraktnih objekata, kao što su matematički, na primer.²⁰

Pošto Kvajn prihvata empirističko stanovište i ideju da naučne teorije svoju potvrdu moraju da imaju u čulnom svedočanstvu, zadatak naturalističke epistemologije je da istraži odnos između senzorne stimulacije i teorijskih iskaza. Taj zadatak Kvajna tumači kao ispitivanje odnosa među rečenicama i to, pre svega, između opservacionih rečenica (kao najdirektnije povezanih sa stimulacijom) i teorijskih rečenica. Naš glavni cilj je da objasnimo naše znanje o spoljašnjem svetu, način na koji smo do njega došli, kao i njegovu praktičnu primenljivost. Na ta pitanja niti možemo niti bi trebalo da odgovorimo izvan naše trenutne teorije sveta. Na njih se može odgovoriti jedino unutar okvira nauke, uz korišćenje svih informacija koje nam ona pruža. Najbolji način da odgovorimo na pitanja: Na koji način nauka nastaje na temelju čulnog iskustva?, Zbog čega je ona uspešna?, jeste da ova pitanja shvatimo tako da se ne tiču odnosa senzacije i refleksije, impresija i ideja, već odnosa opservacionih i teorijskih rečenica s jedne, i opservacionih rečenica i stimulusa, s

¹⁹ Vidi: Bergström, "A Defense of Quinean Naturalism", in: *Naturalism, Reference and Ontology, Essays in Honor of Roger F. Gibson*, p. 26.

²⁰ Kvajnovо gledište o ontologiji možemo sumirati na sledeći način: 1. Nema entiteta bez identiteta, 2. Sve čemu pripisujemo postojanje je pozit, 3. Biti znači biti vrednost vezane promenljive, 4. Referencija je nedokučiva, ontološki relativna. O svim ovim aspektima će biti reči u nastavku, naročito u poglavlju V, odeljak 6.

druge strane.²¹

Objašnjenje odnosa svedočanstva i teorije predstavlja dvostruki projekat. S jedne strane, potrebno je objasniti na koji način neka rečenica može služiti kao svedočanstvo u prilog neke druge, a sa druge, kako rečenice stiču značenje. Značaj opservacionih rečenica tu dolazi do punog izražaja: u njima pronalazimo empirijsko svedočanstvo ali i empirijsko značenje. Pošto bi naturalistički epistemolog, prema Kvajnovom mišljenju, trebalo da proučava odnos između oskudnog inputa i bujnog outputa, on će proučavati odnos između čulnih stimulusa i opservacionih rečenica, kao i odnos između opservacionih i teorijskih rečenica. Same opservacione rečenice Kvajn definiše pomoću dva kriterijuma: subjektivnog stimulusa značenja i intersubjektivne opservacionalnosti. Prvi kriterijum nam govori da je rečenica opservaciona ukoliko se subjekt sa njom slaže ili ne slaže samo na osnovu stimulusa kojima je u tom trenutku izložen. Kompetencija govornog lica nekog jezika čini njegovo verovanje u određenu opservacionu rečenicu istinitim onda kada je uslovljen da je potvrdi u odgovarajućim okolnostima. S druge strane, zahteva se i intersubjektivnost, odnosno to da o takvoj rečenici donose isti sud sva kompetentna govorna lica date jezičke zajednice. Ispunjenje prvog uslova nam omogućava da govorimo o opservacionim rečenicama kao riznici svedočanstva za nauku, dok ispunjenje drugog uslova obezbeđuje objektivnost nauke.²²

Stanovište prema kojem je fizika nauka koja nam daje adekvatan opis sveta najčešće se označava kao *fizikalizam*; Kvajn deli to stanovište pa ga s pravom možemo svrstati među fizikaliste. Treba istaći da je sve što njegov naturalizam zahteva obaveza da prihvatimo

²¹ Najčešći prigovor Kvajnovom naturalizmu, kojim se ovde nećemo posebno baviti, sastoji se u tvrdnji da ne odgovara na neka od pitanja tradicionalne epistemologije, kao i da, opisana na ovaj način, epistemologija gubi svoju normativnu dimenziju. Čini se da je zadatak epistemologije da utvrdi u šta *treba da* verujemo, dok je nauka, nasuprot tome, čisto deskriptivna. Time što postaje jedno sa naukom, epistemologija gubi ono što predstavlja njenu ključnu karakteristiku. Kvajn je smatrao da naučne teorije ne mogu biti izvesne, u smislu da se sigurnim koracima mogu izvesti iz nesumnjivih premisa, ali da mogu biti opravdane putem svedočanstva u manjoj ili većoj meri. Upravo je zadatak epistemologije da ispita odnos teorije i svedočanstva. Prema nekim autorima, normativna naturalistička epistemologija ima bar tri komponente: (1) proučavanje naučne prakse i logičke strukture nauke, sa ciljem da se otkrije dobra heuristika i metodi stvaranja plauzibilnih hipoteza; (2) upotreba formalnih metoda, naročito statistike i primenjene matematike, kao vodiča i načina provere hipotetičkog nagađanja; (3) proučavanje psihologije, različitih modela rasuđivanja, zarad odbacivanja pogrešnih kao i razvoj strategija za rešavanje problema. (Vidi: Wrenn, "Naturalism and Belief-centered Epistemology", p. 85)

²² Gibson, "Quine's Philosophy: A Brief Sketch", p. 674.

neku naučnu teoriju. Tragamo za najboljom teorijom koju prirodne nauke imaju da ponude o svetu, najobuhvatnijom teorijom koja na najbolji način predviđa senzornu stimulaciju. Prema Kvajnovom mišljenju fizika najbolje ispunjava taj cilj.²³ Mogli bismo reći da iako Kvajnov realizam i naturalizam ne zahtevaju fizikalizam, ipak su artikulisani uz pomoć oslanjanja na fiziku. Otuda, ukoliko prihvatimo naturalizam, prihvat ćemo i kao teoriju realnosti najobuhvatniju naučnu teoriju prirode.

Fizika nam nudi odgovor na ontološko pitanje koje stvari postoje (odnosno, Kvajn u njoj nalazi teoriju istine i realnosti) dok nam empirizam daje epistemologiju (teoriju metoda i svedočanstva). Dakle, Kvajnova epistemologija je *empiristička*. Iako kritikuje i napušta poziciju tradicionalnog empirizma, Kvajn nikada nije doveo u sumnju dva osnovna načela empirizma. "Jedno načelo je da bilo šta što predstavlja svedočanstvo za nauku jeste čulno svedočanstvo. Drugo načelo jeste da sve učenje značenja reči mora na kraju da počiva na čulnom svedočanstvu."²⁴

Ontologija se pita šta postoji, a to je pitanje od kojeg zavisi teorija istine. *Epistemologija* se pita kako znamo to što postoji, a to je pitanje metoda i svedočanstva. Svedočanstvo je čulno svedočanstvo, pa je epistemologija empiristička. Empiristička epistemologija je, otuda, teorija svedočanstva (opravdanog verovanja), a ne istine. Empirizam nam ne može reći šta postoji, već samo kakvo svedočanstvo imamo u prilog verovanju da nešto postoji, a ovo nije pitanje ontologije već epistemologije. Po rečima Kvajna empirizam je epistemologija ontologije.²⁵

Ipak, nije reč o potpuno različitim istraživanjima. Epistemologija i ontologija se uzajamno sadrže u smislu da je epistemologija deo ontologije (prirodne nauke) kao deo empirijske psihologije, dok s druge strane epistemologija (empirizam) koja objašnjava metodološku i evidencionu osnovu ontologije (prirodne nauke), uključuje i samu empirijsku psihologiju.²⁶ Možemo reći da prirodna nauka u sebi sadrži empirizam na jedan od sledećih načina. Prvo, empiristi pretpostavljaju postojanje spoljašnjeg sveta jednako kao

²³ Opširnije vidi: Thompson, "Defending Quine's Naturalistic Ontology", in: *Naturalism, Reference and Ontology, Essays in Honor of Roger F. Gibson*, p. 115. Vidi i: Gibson, "Quine on Naturalism and Epistemology", *Erkenntnis*, 27 (1987), pp. 57-78.

²⁴ Kvajn, "Naturalistička epistemologija", str. 191.

²⁵ Quine, "Ontology and Ideology Revisted", In: *Confessions of a Confirmed Extensionalist*, p. 317.

²⁶ Gibson, *Enlightened Empiricism, An Examination of W.V. Quine's Theory of Knowledge*, p. 119.

naučne teorije. Drugo, dva gorenavedena načela empirizma su, za Kvajna, nešto čime se rukovode sve prirodne nauke. Na kraju, sama čula posredstvom kojih smo u direktnom kontaktu sa fizičkim svetom jesu fizički objekti, pa otuda deo prirodne nauke, anatomije i psihologije.²⁷

Ontologija fizike upućuje na to da je naša empiristička epistemologija najbolja moguća, dok nam epistemologija govori da je ovakva ontologija opravdana. Kako su, međutim, oba ova tvrđenja deo nauke podložna su promeni. Dakle, pored toga što je fizikalista i empirista Kvajn je isto tako i *falibilista*: on priznaje da je nauka podložna promeni i da neka buduća izmena može dovesti u pitanje njegovo fizikalističko i empirističko polazište.²⁸ Međutim, tu se krije i osnovni sukob kojim ćemo se baviti u nastavku. Naime, ako se složimo se Kvajnom da je istina jedno a opravdano verovanje nešto drugo, lako ćemo uočiti sukob između dva aspekta njegove filozofije: naturalističkog (realističkog) i empirističkog (instrumentalističkog).²⁹ Da li se ova dva naizgled oprečna aspekta mogu nekako uskladiti? Čini se da dilema koji od njih ima primat u Kvajnovoj filozofiji, zapravo nameće izbor između naturalizma i empirizma.

Pokušajmo da ilustrujemo u čemu se sastoji ova napetost. Već smo više puta pomenuli kako je, prema Kvajnovom mišljenju, svedočanstvo pre svega čulno svedočanstvo. Ovde odmah možemo uočiti problem, budući da u pogledu postojanja neopažljivih entiteta ne možemo izbeći instrumentalizam: ne postoji čulno svedočanstvo koje bi potvrdilo njihovo postojanje. Kada je reč o naučnim teorijama, Kvajn ih eksplicitno tumači kao instrumente za objašnjenje prošlih iskustava i predviđanje budućih. Pošto su uvek moguće empirijski ekvivalentne teorije koje jednako dobro objašnjavaju fenomene i u skladu su sa dostupnim svedočanstvom, čini se da entitete o kojima nauka govori možemo protumačiti kao instrumente koji nam omogućavaju predviđanja. Na kraju, sam Kvajn govori o entitetima kao pozitivima. S druge strane stoji Kvajново realističko uverenje da objekti (teorijski i apstraktni) koje naša trenutno prihvaćena teorija sveta postulira, postoje. Dakle, možemo govoriti o napetosti koja postoji između ontološkog realizma i

²⁷ *Ibid.*, p. 120.

²⁸ Vidi: Quine, "Comment on Lauener", in: *Perspectives on Quine*, (eds.) Robert B. Barrett & Roger F. Gibson, London: Blackwell, 1993, p. 229.

²⁹ Thompson, "Defending Quine's Naturalistic Ontology", p. 109.

epistemološkog instrumentalizma. O tome govori i čuveni odeljak iz "Dve dogme empirizma":

"Kao fizičar, verujem u fizičke predmete, a ne u Homerove bogove; i smatram da je pogrešno verovati suprotno. Ali, sa tačke gledišta epistemološkog zasnivanja, fizički predmeti i bogovi se razlikuju samo po stepenu, ne i po vrsti. Obe vrste entiteta u našoj koncepciji predstavljaju samo kulturom uslovljene pozite. Mit o fizičkim predmetima je epistemološki vredniji od većine drugih mitova, zato što se pokazao delotvornijim od njih kao sredstvo da se bujica iskustva obuzda nekom strukturom pogodnom za upotrebu."³⁰

Navedene teškoće Kvjajn rešava pozivanjem na naturalizam: kao saznajni subjekti moramo zauzeti gledište prihvaćene teorije. Pošto ne postoji prva filozofija koja bi nam pružila neposredan uvid u osnovne konstituente stvarnosti, nauka je jedina mera realnosti. Citirani pasus možemo tumačiti kao potvrdu da je u tekstu "Dve dogme empirizma" naturalizam važniji element od empirizma. Naturalizam je alternativa koja nam ostaje nakon neuspeha prve filozofije. Pošto nema višeg sudije od same nauke, filozof je prinuđen da se filozofijom bavi u okvirima prihvaćene naučne teorije. Ova teorija nije konačna i može biti zamenjena nekom drugom, ali će ontološke obaveze uvek biti vezane za neku određenu teoriju. Empirizam je, s druge strane, doktrina koja se može pokazati pogrešnom. Naime, čulno svedočanstvo, iako najbolje moguće, može se pokazati manjkavim u svetlu otkrića drugačijih vrsta svedočanstva. To ne mora biti i kraj naturalizma. Iako bi struktura nauke time bila drastično promenjena, ona bi i dalje ostala krajnji sudija.

Ova tenzija se najbolje ogleda u slučaju subdeterminacije, pa ćemo je u tom svetlu dodatno i razjasniti. Dokle god je naša teorija sveta izgrađena u skladu sa opservacijom i hipotetičko-deduktivnom metodologijom, nije joj potrebno dalje opravdanje. Ali ako imamo subdeterminaciju, nastaje problem. Subdeterminacija podrazumeva da je moguće da nekoliko različitih teorija bude jednako opravdano svim raspoloživim svedočanstvom, što znači da, ako je teza subdeterminacije tačna, na osnovu svedočanstva ne možemo da odlučimo koja je od tih teorija istinita. Kvjajn nikada nije odustao od teze da opservacija subdeterminiše teoriju, ali je ovu ideju formulisao na više različitih načina.³¹

³⁰ Kvjajn, "Dve dogme empirizma", str. 162-163.

³¹ Detaljna analiza subdeterminacije ostavljena je za poglavlje IV.3.

Osnovni problem u vezi sa subdeterminacijom možemo izraziti u obliku pitanja: da li dve rivalske globalne teorije koje su empirijski ekvivalentne (tj. impliciraju iste istinite opservacione kondicionalne) i logički nesaglasne, mogu obe biti istinite? Kvjajn je ukazao na dva moguća odgovora: *sektaški*, po kojem je jedna istinita a druga lažna, i *ekumenski*, po kome su obe istinite. Prema sektaškoj poziciji, po Gibsonu, naučnik može da napravi distinkciju između opravdanja i istine različitih teorija. Naime, iako za dve teorije možemo reći da su jednako opravdane istim čulnim svedočanstvom, nema smisla reći da su obe podjednako istinite. Ima smisla reći da su jednako opravdane zbog toga što se krećemo unutar iste (fizikalističke) koncepcije svedočanstva; s obzirom na sve raspoloživo svedočanstvo i jedna i druga teorija mogu biti opravdane. Ipak, ne možemo reći da su obe podjednako istinite, zbog toga što njihove ontološke obaveze moraju biti različite- one ne govore o istim objektima.³²

Ovo shvatanje mogli bismo da interpretiramo tako da podrazumeva da epistemologija ima međuteorijski status, budući da za sve teorije važe isti standardi svedočanstva i metode, dok je pojam istine unutarteorijski jer je ontologija relativna u odnosu na datu teoriju.³³ Dakle, po sektaškom odgovoru samo jedna teorija može biti istinita. Međutim, ako je pojam istine unutarteorijski, što nam omogućava da govorimo o istinitosti prihvaćene teorije, on nam i dalje ništa ne govori o rivalskoj teoriji. Za nju nećemo moći da tvrdimo da je lažna, jer su njene ontološke obaveze drugačije. Prosto rečeno, ukoliko bismo se odlučili za rivalsku teoriju, njena tvrđenja bismo onda posmatrali kao istinita. Jasno je da Kvjajn ne bi mogao da zastupa sektaški odgovor, a da time ne napusti ideju o istini i ontologiji kao zavisnim od teorije. Najviše što bi mogao da tvrdi jeste da je prihvaćena teorija istinita a rivalska teorija jednako opravdana. To, međutim, više nije sektaški odgovor.

Prema ekumenskom odgovoru obe alternativne teorije su istinite. Kako je istina unutarteorijski pojam, ovaj odgovor deluje prihvatljivije, budući da je svaka od tih teorija istinita u odnosu na objekte koje postulira. Ne postoji neki viši i nezavistan standard koji bi nam omogućio da utvrdimo koja je od njih istinita, a koja lažna. Kvjajn je na različitim

³² Gibson, *Enlightened Empiricism*, p. 114.

³³ Genova, "Quine's Dilemma of Underdetermination", *Dialectica*, 42 (1988), pp. 283-293.

mestima zastupao i jedan i drugi odgovor.³⁴ Najveći problem je imao u tome da objasni zbog čega bi ekumenski odgovor bio neprihvatljiv. Naime, na prvi pogled izgleda protivrečno tvrditi da su obe istinite, ali ako uzmemo u obzir način na koji Kvajn govori o ontologiji i istini, protivrečnost nestaje. Ako se o istini i ontologiji može govoriti samo u odnosu na prihvaćenu teoriju i ukoliko imamo u vidu Kvajnovu falibilističko shvatanje prema kojem su teorije podložne reviziji u svetlu novih činjenica, moguće je odbaciti postojeće teorije i prihvatiti nove sa drugačijim ontološkim obavezama, za koje ćemo opet smatrati da su istinite. Ovakav odgovor je problematičan samo za one teoretičare koji zastupaju tvrdokornu realističku poziciju: sama ideja o istini i ontologiji kao unutar teorijskim pojmovima je za većinu realista strana, ako ne i neprihvatljiva. Njima je potrebno znatno jače tvrđenje: samo jedna teorija može biti istinita, i to ona koja tačno opisuje nezavisno postojeću stvarnost. Za Kvajna to, međutim, ne predstavlja problem.

Iako je ovo dilema između realizma i instrumentalizma, čini se da ona oslikava jednu dublju dilemu sa kojom se Kvajn suočava: da li je primaran naturalizam ili empirizam. Sektaški odgovor daje primat naturalizmu u odnosu na empirizam, dok bi po ekumenskom empirizam imao prednost nad naturalizmom. Prema prvom gledištu istina se jasno razlikuje od opravdanosti, dok po drugom ne možemo da ih razlikujemo.³⁵

U tom smislu, ukoliko naturalizam shvatimo kao važniji aspekt Kvajnovе filozofije, istinosne vrednosti ćemo moći da pripisujemo samo unutar trenutne globalne teorije sveta. Međutim, kada je reč o alternativnim teorijama pitanje lažnosti ne možemo ni postaviti, pa ovo ne bismo mogli da tumačimo kao sektaški odgovor. Naučnik će moći da postavi pitanje opravdanosti alternativne teorije zbog toga što su standardi metodologije i svedočanstva isti za sve globalne teorije, ali standardi istinitosti i ontologije nisu. Naravno, ukoliko prihvatimo alternativnu teoriju, za nju ćemo tvrditi da je istinita, pa ovo više zvuči kao modifikovan ekumenski odgovor kojim bismo izbegli da tvrdimo da su obe teorije istinite. Istinita je ona teorija koja je prihvaćena, a to koja će biti prihvaćena nikada nije konačna i neopoziva odluka.

³⁴ Vidi: Quine, *Theories and Things*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1981, "Three Indeterminacies", in: *Perspectives on Quine*, pp. 1-16., kao i *Pursuit of Truth*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992.

³⁵ Thompson, "Defending Quine's Naturalistic Ontology", p. 114.

Pošto ćemo se u ovom radu baviti tezama o neodređenosti prevoda i subdeterminisanosti teorija, prethodna zapažanja možemo preformulisati na sledeći način. Ako stvari posmatramo iz ugla epistemologije i empirizma, lingvističke i naučne teorije biće na istoj ravni i o njima ćemo moći da tvrdimo da su jednako neodređene i subdeterminisane. Ako ih, pak, posmatramo iz ugla ontologije i naturalizma, situacija će biti takva da ono što važi za fizičke teorije ne važi za lingvističke: ne postoji činjenica u slučaju prevoda koja bi nam pomogla da odlučimo koji je priručnik za prevođenje sa nepoznatog jezika ispravan. Pokazaćemo da takve činjenice ne postoje ni u slučaju fizičkih teorija, pa ontologija samim tim nema konačnu reč kada je u pitanju međusobni odnos ovih teza. Naime, iako je Kvjajn tvrdio da su one epistemološki jednake, ali ontološki nisu, u nastavku rada pokušaćemo da pokažemo da njegovi argumenti nisu u potpunosti ubedljivi. Njegov naturalizam nije uspeo da pruži zadovoljavajuće odgovore na sva otvorena pitanja i da pruži neophodnu podršku tvrđenju o postojanju ontološke razlike do koje mu je stalo.

Razmatranja će u nastavku ići sledećim tokom. U prvom poglavlju izložićemo Kvjajnovu učenje o semantičkoj nesamerljivosti, odnosno, tezu o neodređenosti prevoda u slučajevima maternjeg i nepoznatog jezika. U drugom poglavlju ispitaćemo neke od osnovnih prigovora upućenih ovoj Kvjajnovoj tezi, da bismo u trećem izložili sadržaj druge Kvjajnovе teze, učenje o teorijskoj neodlučivosti. U četvrtom poglavlju razmotrićemo moguće odnose između ovih teza i posebnu pažnju posvetiti pitanju ontoloških obaveza teorija. Na kraju, pokušaćemo da pokažemo da su ove dve teze ontološki na istoj ravni i da ih možemo posmatrati kao posledice usvajanja holizma.

Smatramo da je modifikovana verzija ekumenskog odgovora prihvatljivija, ukoliko uzmemo u obzir celinu Kvjajnovе filozofije, kao i to da time ne ukidamo razliku između istine i opravdanosti do koje je Kvjajnu stalo. Na snazi ostaje distinkcija unutarteorijsko-međuteorijsko. To bi, ujedno, značilo da bismo u dilemi kojom smo se ovde bavili kao primarne označili empirizam i epistemologiju. Smatramo da je Kvjajnovо najopštije polazište empirističko. Naturalizam i bihejviorizam se na to prirodno nadovezuju, jer je nauka paradigmatičan primer empirističkog pristupa znanju. Iako je Kvjajn isitcao da je naturalizam alternativa koja nam ostaje onda kada smo napustili ideju o prvoj filozofiji, čini se da on ne sledi nužno, niti da je zaista najbolja alternativa. Naturalističko stanovište samo

izgleda kao najbolja alternativa. Ona, međutim, može biti napuštena, pa ne mislimo da je naturalizam ključ za rešenje većine navedenih dilema. Mišljenja smo ovim ne bismo doveli u pitanje nijedan od ostalih aspekata njegove filozofije. Kako sam Kvajn nije bio sklon da načini navedene izbore, čini se da je to prepustio svojim čitaocima i interpretatorima

II. Semantička neodređenost

1. Uvodne napomene

Teze o semantičkoj neodređenosti i teorijskoj neodlučivosti blisko su povezane unutar Kvajnove filozofije, budući da se i jednom i drugom upućuje na nedovoljnu određenost teorije svedočanstvom, ali su, po Kvajnovom mišljenju, različite budući da neodređenost koja pogađa jezik ne otklanjamo izborom fizičke teorije. Poreklo teze o semantičkoj neodređenosti nalazimo u Kvajnovom učenju o neodređenosti prevoda, po kojem su mogući alternativni prevodi nepoznatog jezika koji su podjednako u skladu sa dostupnim lingvističkim svedočanstvom (u slučaju prevođenja to je govorno ponašanje). Teza o teorijskoj neodlučivosti tiče se naučnih, pre svega fizičkih, teorija i možemo je predstaviti kao tvrđenje da su moguće rivalske teorije prirode koje su empirijski ekvivalentne, odnosno, u skladu sa svim dostupnim svedočanstvom. I dok se prva teza najčešće naziva teza o neodređenosti prevoda, druga je daleko poznatija kao teza subdeterminacije. Ipak, kako je neodređenost u slučaju jezika takva da prodire i u maternji jezik, pa time i u svaki drugi jezik čak i kada se ne bavimo prevođenjem, sintagmom "semantička neodređenost" pokrivamo sve takve slučajeve. Iako ćemo u radu pre svega razmatrati i pominjati tezu o neodređenosti prevoda, treba imati na umu da ono što važi za prevođenje važi i za maternji, pa i naučni, jezik.³⁶

Tezom o teorijskoj neodlučivosti, ukazuje se na neodlučivost u pogledu svedočanstva, ne na načelnu nemogućnost odluke, budući da ćemo uz pomoć dodatnih kriterijuma uvek biti u mogućnosti da izaberemo jednu od rivalskih teorija. Teorijska neodlučivost stoga pokriva i alternativne priručnike za prevođenje i rivalske naučne teorije, zato što u oba slučaja imamo podjednaku određenost na osnovu svedočanstva. Sledeći Kvajna, kada budemo govorili o naučnim teorijama koristićemo izraz subdeterminacija, a kad je reč o jeziku - neodređenost prevoda. Razlozi za to su praktične prirode. Osim što je reč o terminima koje upotrebljava i sam Kvajn, oni su u velikoj meri ustaljeni u filozofskoj literaturi. Samo smo želeli da istaknemo da teza o neodređenosti prevoda nije isključivo

³⁶ Tako bismo u slučaju jezika naučnih teorija, u duhu tradicije, govorili o nesamerljivosti. Ovom temom se nećemo posebno baviti, međutim jasno je da ne bismo ni govorili o rivalskim teorijama prirode kada bismo mogli da ih prevodimo jedne na druge.

povezana sa prevođenjem nepoznatog jezika -otuda semantička neodređenost- dok subdeterminacija nije fenomen koji pogađa isključivo prirodne nauke već se podjednako odnosi i na jezik, što obuhvatamo sintagmom "teorijska neodlučivost".

Prvo ćemo razmatrati Kvjajnovu tezu o neodređenosti prevoda. U ovom poglavlju trudićemo se da izložimo njen sadržaj polazeći od najvažnijih Kvjajnovih tekstova, kako bismo utvrdili šta se njom zaista tvrdi. U narednom poglavlju ispitaćemo neke od najuobičajenijih prigovora i pokušati da na njih odgovorimo sa ciljem da očuvamo konzistentnost i utemeljenost same teze. Nastojaćemo da pokažemo da tezi u ovom trenutku nije potrebna značajnija modifikacija, odnosno da možemo govoriti o neodređenosti kada je reč o prevođenju nepoznatog jezika, ali da, kao što ćemo pokazati kasnije, izborom priručnika za prevođenje neodređenost nestaje.³⁷ Odnosno, možemo govoriti samo o uobičajenoj induktivnoj neodređenosti koja postoji i u slučaju maternjeg jezika i koja predstavlja tvrdnju sa kojom bi i većina kritičara mogla da se složi.

Iako je Kvjajn tokom vremena mnoge svoje stavove ublažio i modifikovao, ključna pretpostavka u prilog neodređenosti prevoda, koja se ogleda u odbacivanju značenja kao nezavisnih entiteta, predstavlja konstantu njegove filozofije. Tome u prilog mogu se navesti odlomci njegovih radova iz najrazličitijih vremenskih perioda. Tako, na primer, u tekstu "Dve dogme empirizma" on tvrdi da je "eksplanatorna vrednost ovih posebnih i nesvodivih posrednih entiteta koji se nazivaju značenjima nesumnjivo iluzorna"³⁸ pa ističe da se "značenja kao nejasni posredni entiteti mogu odbaciti",³⁹ dok, na primer, u radu "Ontološka relativnost" iznosi svoje protivljenje čuvenom "mitu o muzeju"⁴⁰, u kom su "eksponati značenja, a reči njihovi naslovi".⁴¹

³⁷ Treba istaći da je reč samo o tome da izborom priručnika dobijamo i određenost, ali samo *u odnosu* na taj priručnik. Nije slučaj da smo uklonili neodređenost. Naprotiv, alternativni priručnici ne prestaju da postoje. To važi i u slučaju subdeterminisanih teorija prirode: izborom jedne od njih nismo otklonili subdeterminaciju. Ovo, naravno, ne važi uopšte uzev, već samo u okvirima Kvjajnovе filozofije. Tako bi, recimo, realista morao da otkloni subdeterminisanost, dok bi bilo koji teoretičar koji je spreman da tvrdi da postoje značenja, morao da poriče da postoji neodređenost.

³⁸ Kvjajn, "Dve dogme empirizma", str. 139.

³⁹ *Ibid.*, str. 139.

⁴⁰ Prema ovom mitu, filozofi govore o povezanosti značenja i izraza, na sličan način na koji su povezane slike i njihove oznake u muzejima. Dva izraza su sinonimna onda kada su povezana sa jedinstvenim značenjem, kao što su dve oznake vezane za istu sliku. Ovo ima neprihvatljivu posledicu da su značenja apsolutna, a ne relativna.

⁴¹ Kvjajn, "Ontološka relativnost", u: *Ontološka relativnost i drugi filozofski ogledi*, str. 64.

Ovo naravno ne znači da Kvajn poriče da reči i rečenice mogu biti smislene, jer se svi mi služimo jezikom u izražavanju naših misli i međusobnoj komunikaciji. Međutim, da bi to objasnili filozofi su pogrešno pretpostavljali da svaka reč ili rečenica mora posedovati značenje, u tom smislu što izražava izvesnu mentalnu ideju (mentalizam) ili neki apstraktni entitet (platonizam). Prema tom gledištu, da bismo razumeli šta izvesna reč ili rečenica znači moramo shvatiti ideju ili entitet koji ona predstavlja.

Kvajn smatra da teorija značenja, ukoliko uopšte pretenduje na status teorije, mora biti empirijski proverljiva. Međutim, empirijska semantika pada na ovom testu. Pripisivanje značenja je stvar prikladnosti, ne nekakvih objektivnih činjenica. Možemo reći da Kvajn nastoji da ospori dve tradicionalne koncepcije značenja: (1) intenzionalizam, koji značenja uzima kao intenzionalne entitete i (2) mentalizam, po kojem su značenja ideje u svesti.

Intenzionalisti bi, na primer, rekli da "Zornjača" i "Večernjača" imaju istu referenciju ali različito značenje (smisao), dok "neženja" i "neoženjen čovek" imaju i istu referenciju i isto značenje ili smisao (ti izrazi izražavaju isto svojstvo ili intenziju). Ovaj pristup podrazumeva prihvatanje intenzionalističke ontologije koja uključuje smislove, svojstva i propozicije, što Kvajn odbacuje iz nekoliko razloga. Prvi i osnovni razlog je u primeni principa *Okamovog brijanja*, načela koje zabranjuje uvođenje dodatnih vrsta apstraktnih entiteta bez neke preke potrebe. Dalje, intenzionalizmu nedostaje jasna teorija intenzija, pre svega kriterijum identiteta intenzionalnih entiteta. Javljaju se i problemi koji se tiču referencijalne nedokučivosti govora o intenzijama, kao i činjenica da se ovim gledištem uspostavlja "mit o muzeju".

Drugo gledište koje Kvajn nastoji da ospori je mentalizam, po kome su značenja ideje u umu onih koji upotrebljavaju reči. Kvajn pokazuje da možemo objasniti učenje i upotrebu jezika bez pozivanja na mentalističku koncepciju značenja. Mentalizam počiva na neanaliziranom pojmu značenja: kaže se da znamo značenje izraza kada možemo da ga zamenimo jasnijim izrazom koji sadrži prvobitno značenje. Dakle, izraz razumemo ako znamo njegovo značenje, a prevodi su ispravni u onoj meri u kojoj čuvaju značenje prvobitnog izraza. Ako se prisetimo "Dve dogme empirizma" i Kvajnovu kritiku distinkcije analitičko/sintetičko, možemo zaključiti da je za njega ova koncepcija rezultat konfuzije.

Ovaj Kvajnov stav ne znači da se ujedno odbacuju i senzacije, ideje ili misli kao

mentalni fenomeni. Oni samo ne treba da ulaze u naša lingvistička i epistemološka razmatranja, jer su kao sadržaji subjektivne svesti nedostupni opservaciji, pa ne mogu poslužiti kao svedočanstvo. Naime, kakva god da je teorija o unutrašnjim mehanizmima jezika, ona se mora slagati sa bihevioralnim karakterom jezika; ona mora ukazivati na zavisnost prevoda govornog ponašanja pojedinca od opažanja govornog ponašanja. Otuda, iako se lingvista može pozivati na mentalne entitete, oni su beskorisni sa stanovišta teorije jezika.

Pre nego što započnemo sa izlaganjem Kvajnovе teze o neodređenosti prevoda, potrebno je izneti nekoliko napomena. Predmet Kvajnovog razmatranja je jezik u njegovoj kognitivnoj dimenziji, koji nastoji da objasni fizikalistički. Njegov pristup jeziku i značenju možda se najbolje može odrediti kao biheviorističko-naturalistički. Prema tom tumačenju, značenja reči nisu mentalni entiteti, niti su značenja rečenica neki nefizički entiteti (npr. propozicije) koje bi rečenice trebalo da izražavaju. Jedini pojam značenja koji ima smisla jeste pojam empirijskog značenja ili empirijskog sadržaja. Lingvistički izrazi su ti koji imaju značenje ili sadržaj, a empirijsko značenje koje poseduju sastoji se, u krajnjoj liniji, u stimulaciji receptora i verbalnom odgovoru na te stimulse, tj. odnosu stimulusa i odgovora.

Na taj način, ontologija kvajnovskog lingviste uključuje (1) lingvističke entitete (rečenice, predikate, singularne termine) i (2) ljudsko ponašanje kao reakciju na stimulse iz spoljašnje sredine.⁴² Kada lingvista ispituje sinonimnost ili posedovanje značenja, on razmatra grupisanje znakova kao smislenih s obzirom na reakcije koje su dostupne posmatranju. Biheviorizam nam objašnjava sinonimnost ili istovetnost značenja kao istovetnost upotrebe.⁴³

Kvajn nas upućuje na to da tragamo za takvim opisom jezika unutar kojeg ne ostaje prostor za dilemu kako je intersubjektivnost moguća. Posedovanje jezika treba shvatiti kao posedovanje jezičkih dispozicija, a dispozicije se mogu redukovati na neurološka stanja.

⁴² Opširnije u: Orenstein, *W. V. Quine*, Princeton: Princeton University Press, 2002., pp. 121-127. Uporedi i: Davidson, "Quine's Externalism", *Grazer Philosophische Studien*, 66 (2003), pp. 281-297. Dobar prikaz Kvajnovog učenja o neodređenosti prevoda može se naći i u sledećim studijama: Hookway, *Quine: Language, Experience and Reality*, Cambridge: Polity Press, 1988; Hylton, *Quine*, New York: Routledge, 2010.

⁴³ Quine, "Use and Its Place in Meaning", in: *Theories and Things*, p. 47.

No, posedovanje dispozicija je ujedno i takvo da je njihovo ispoljavanje javno, u tom smislu što između dva govorna lica, koja su slična u pogledu relevantnih verbalnih dispozicija, nema ni značajnih semantičkih razlika.

U svom čuvenom delu *Reč i objekt*, Kvjajn nudi tri različite formulacije svog gledišta o prirodi značenja:

1. Dva čoveka mogu u potpunosti nalikovati jedan drugome u pogledu svih svojih dispozicija za verbalno ponašanje pod svim mogućim senzornim stimulusima, pa ipak, značenja ili ideje izražene rečima koje zvuče potpuno identično i koje u identičnim uslovima izgovaraju, mogu se radikalno razlikovati.⁴⁴

2. Beskonačan skup rečenica jezika bilo kog govornog lica može se na takav način izmeniti, odnosno preslikati na samog sebe da a) celina njegovih dispozicija za verbalno ponašanje ostane nepromenjena i da b) ovo preslikavanje nije prosta korelacija rečenica sa njima ekvivalentnim rečenicama, koliko kod ekvivalenciju široko shvatili. Bezbrojne rečenice mogu drastično odudarati od svojih korelata, a da se, uprkos tome, ta odstupanja međusobno dobro poravnaju, da obrasci povezivanja rečenica sa drugim rečenicama i sa neverbalnim stimulusima budu očuvani.⁴⁵

3. *Teza o neodređenosti prevoda* se, dakle, ogleda u sledećem: priručnici za prevođenje jednog jezika na drugi mogu se sačiniti na različite načine od kojih je svaki saglasan sa celinom govornih dispozicija, a koji su, opet, međusobno nesaglasni. Na brojnim mestima oni će se razlikovati po tome što će, kao svoj prevod rečenice jednog jezika, nuditi rečenice drugog jezika čiji uzajamni odnos ne pripada ni jednoj, ma kako slaboj, prihvatljivoj vrsti ekvivalentnosti. Što je čvršća neposredna veza rečenice sa neverbalnim stimulusom, to će manje drastično biti odstupanje njenih prevoda, od priručnika do priručnika.⁴⁶

Iako se većina autora koji razmatraju Kvjajnova gledišta o značenju fokusira na tezu neodređenosti prevoda (3), treba istaći da teza (1) poseduje veću opštost u svetlu Kvjajnovih kasnijih zapažanja da "radikalno prevođenje počinje već u maternjem jeziku".⁴⁷

⁴⁴ Quine, *Word and Object*, Cambridge, Mass: M.I.T. Press, 1960, p. 26.

⁴⁵ *Ibid.*, p. 27.

⁴⁶ *Ibid.*, p. 27.

⁴⁷ Quine, "Ontološka relativnost", str. 81.

Dakle, osnovno pitanje koje Kvajn postavlja u vezi sa značenjem glasi: na koji način su nelingvistički događaji, kao što su stimulacije čulnih receptora, povezani sa jezikom i kako obezbeđuju empirijski sadržaj celokupne nauke, zdravorazumskog teoretisanja, kao i filozofskog rasuđivanja? Odgovor pruža analiza govornog ponašanja pojedinca. Vezu jezika i iskustva Kvajn objašnjava pomoću dva modela: učenja jezika kod dece i načina na koji lingvista razvija priručnik za prevođenje sa jezika koji mu je nepoznat.⁴⁸ Upravo tim redosledom ćemo nastaviti naše razmatranje.

2. Učenje jezika

Učenje jezika se, prirodno, objašnjava načinom na koji deca uče prve reči. Najjednostavniji psihološki mehanizam na kojem počiva učenje upotrebe reči za referiranje na objekte jeste asociranje verbalnih izraza sa stimulacijom čulnih receptora. U najopštijem obliku, uslovljeni verbalni odgovor na stimulus stiže se *ostenzivnim postupkom*; sa jednim skupom čulnih utisaka, na koje mu se skreće pažnja, dete povezuje reč "mleko", sa drugim "mama", sa trećim "hladno", itd. Treba istaći da ako neki izraz treba naučiti indukcijom na osnovu opaženih slučajeva njegove primene, slučajevi moraju jedan drugom dvojako nalikovati: "moraju, od slučaja do slučaja, s tačne gledišta onoga ko uči, biti dovoljno slični da pruže sličnost na osnovu koje će da vrši uopštavanja, ali moraju biti i slični sa različitim tački gledišta kako bi omogućili i učitelju i učeniku da dele odgovarajuće okolnosti."⁴⁹

Osnovni metod kojim se društvo koristi prilikom učenja jezika, sastoji se u nagrađivanju i kažnjavanju: onog trenutka kada dete ispravno primeni naučenu reč, biće pohvaljeno ili nagrađeno. U sledećem koraku dete uči *prigodne* rečenice, rečenice koje su uslovljeni odgovor na konkretne okolnosti iz kojih potiče stimulacija, pa je u stanju da izgovori "Mleko.", "Hladno.", kao rečenice koje će u nekim okolnostima biti tačne a u nekim ne. Na ovom mestu možemo uvesti pojam *stimulus-značenja* rečenice i odrediti ga kao klasu stimulacija koje izazivaju njeno potvrđivanje. Kvajn uzima u obzir stimulus-značenje celokupne rečenice, a ne njenih sastavnih termina. Rečenica je shvaćena

⁴⁸ Uporedi sa: Nelson & Nelson, *On Quine*, London: Wadsworth, 2000, p. 43.

⁴⁹ Kemp, *Quine versus Davidson on Truth, Reference and Meaning*, Oxford: Oxford University Press, 2012, p. 9-10.

holofrastički, tj. kao nedeljiva celina. Upravo se ovako shvaćene rečenice pojavljuju u test situacijama.

Da bismo uopšte mogli da učimo bilo koji jezik, pa i maternji, sličnosti i razlike koje su u temelju ovladavanja jezikom moraju biti intersubjektivne. Ovaj momenat je važan jer je bez njega objašnjenje učenja jezika nemoguće. Kvajn je u nekom trenutku morao da uvede nešto što bi bila konstanta u jeziku, a što bi moglo da nadomesti tradicionalno koncipirano značenje. Naime, ako ne postoji (tradicionalno shvaćeno) značenje kao nešto oko čega bismo se slagali, ili na osnovu čega bismo tvrdili da neko greši, potrebno je naći neki drugi osnov kako bi komunikacija uopšte bila moguća. Kvajn nudi evolucionističko objašnjenje ovakve zajedničke osnove.

Standard sličnosti, kao temelj ovladavanja jezikom, mora biti urođen. Ovo je ujedno i opšte mesto bihejviorizma. Naime, bez nekakvog prethodnog uređivanja kvaliteta nikada ne bismo mogli da dođemo do navike: sve stimulacije bi jednako nalikovale jedna drugoj. Ovakav standard sličnosti bi trebalo da je urođen svim životinjama, ne samo ljudima.

Na taj način ostenzivno učenje jezika postaje tipični slučaj indukcije kao mehanizma formiranja navika ili očekivanja. Jedan deo problema indukcije, koji se ogleda u pitanju zbog čega uopšte ima pravilnosti u prirodi, treba odbaciti. Njihovo postojanje je činjenica koju je utvrdila nauka. Drugi deo, koji se ogleda u pitanju zbog čega se naše urođeno pozicioniranje kvaliteta tako dobro slaže sa funkcionalno značajnim grupisanjima u prirodi, na taj način da se indukcije do kojih dolazimo pokazuju ispravne, vredno je pažnje. Odgovor možemo tražiti u prirodnoj selekciji: ona pozicioniranja koja vode uspešnim indukcijama biće zadržana.⁵⁰ Postoji intersubjektivna harmonija subjektivnih standarda perceptivne sličnosti. Ova harmonija je uspostavljena prirodnom selekcijom.

Za kvajnovskog lingvistu nameće se pitanje kako istovetnost udaljenog uzroka, zajednički posmatranog objekta, dovodi kod dva ili više posmatrača do odgovora koji se slažu? Kvajn smatra da tome doprinosi evoluciono uspostavljena harmonija standarda perceptivne sličnosti, nezavisno od intersubjektivne sličnosti receptora ili senzacija. Naime, mi posedujemo induktivne instinkte: očekujemo da perceptivno slični stimuli imaju

⁵⁰ Quine, "Natural Kinds", in: *Ontological Relativity and Other Essays*, p. 126.

slične posledice.⁵¹ Ovo je osnov formiranja navika, očekivanja, učenja. Uspešna očekivanja imaju posebnu vrednost za preživljavanje. Otuda je prirodna selekcija favorizovala urođene standarde perceptivne sličnosti koji su pokazali tendenciju usklađivanja sa okolinom. Na osnovu toga se može objasniti uspeh naših očekivanja i indukcija. Deljenjem predačkog genofonda naši urođeni standardi perceptivne sličnosti su i intersubjektivno usklađeni. Posledica ovakve intersubjektivne harmonije jeste da je ono u čemu se dva posmatrača slažu jedan isti distalni predmet, a proksimalni stimulusi. Oni su uzajamno perceptivno slični, intersubjektivna harmonija javlja se na nivou urođenih standarda sličnosti.

Vratimo se sada učenju jezika. Dete je stiglo do prigodnih rečenica. Sledeći korak u učenju je ovladavanje *opservacionim* rečenicama. Ove rečenice imaju poseban značaj budući da obavljaju trostruku funkciju. Prema Kvajnovom mišljenju, one su: (1) ulaz u jezik, (2) osnov za prevođenje i (3) empirijska osnova nauke. Dakle, one su temeljne i za pojmovna i za doktrinarna istraživanja. Možemo reći da su one riznice svedočanstva za naučne hipoteze (doktrinarna strana, tj. pitanje istinitosti) i da su njihova značenja bazična (pojmovna strana, tj. pitanje značenja).⁵²

Potrebne su nam rečenice koje su direktno i blisko povezane sa stimulusima, tj. one koje subjekt potvrđuje ili poriče u slučajevima kada postoji odgovarajući stimulus i koje dobijaju istu vrstu potvrde od svih lingvistički kompetentnih učesnika. Rečenice koje su najdirektnije povezane sa čulnom stimulacijom jesu prigodne rečenice, a među njima najviše opservacione rečenice. Opseg stimulacije koji je povezan sa opservacionim rečenicama je njeno afirmativno ili negativno stimulus-značenje.⁵³

Opservacione rečenice tako možemo shvatiti kao podvrstu prigodnih rečenica koje na suštinski način zavise od trenutne stimulacije. Razlika između prigodnih rečenica koje jesu i onih koje nisu opservacione leži u značaju kolateralne informacije. Prigodna rečenica koja se uopšte ne menja pod uticajem kolateralnih informacija jeste opservaciona rečenica. Treba istaći da se Kvajново shvatanje opservacione rečenice razlikuje od nekih ranijih empirističkih tumačenja po tome što su to rečenice o fizičkim, čulno opažljivim

⁵¹ Quine, "Progress on Two Fronts", in: *Confessions of a Confirmed Extensionalist*, p. 475.

⁵² Neodređenost neznatno pogađa i opservacione rečenice: mi izjednačavamo rečenice na osnovu istovetnosti niza stimulusa koji bi pobudili slaganje sa svakom od njih ponaosob.

⁵³ Quine, *Pursuit of Truth*, p. 3.

predmetima, a ne o čulnim podacima.

Sve u svemu, opservacione rečenice možemo definisati kao prigodne rečenice⁵⁴, "čije stimulus-značenje ne varira u odnosu na kolateralne informacije"⁵⁵ i zahvaljujući čemu je to značenje ono o kom svi članovi jezičke zajednice daju istu ocenu kada su suočeni sa identičnim stimulusom.⁵⁶ Intersubjektivnost i reakcija na odgovarajuće stimulse osiguravaju to da se opservaciona rečenica može naučiti direktnim putem. Dakle, rečenica je opservaciona kad naš sud o tome da li je istinita ili lažna zavisi samo od čulnih stimulusa kojima smo u tom trenutku izloženi i ni od kakvih prikupljenih informacija osim onih koje ulaze u razumevanje same rečenice.⁵⁷ Ali koje to informacije ulaze a koje ne ulaze u razumevanje rečenice?

Za rečenicu koja je istinita na osnovu čulnih stimulusa kojima smo u tom trenutku izloženi, trebalo bi očekivati da će se sa njom složiti sva govorna lica date jezičke zajednice. Otuda je opservaciona rečenica ona rečenica o kojoj sva govorna lica datog jezika donose isti sud kada su izložena istim stimulusima, tj. ona na koju ne utiču razlike u prošlim iskustvima pripadnika jezičke zajednice.⁵⁸ Kriterijum članstva u zajednici je opšta tečnost razgovora.

Pomoću opservacionih rečenica formulišemo predviđanja putem kojih proveravamo teoriju. Opservacione rečenice koriste teorijski rečnik, pa je ono što ih karakteriše kao opservacione ne nedostatak teorijskih termina već to što njihovo prihvatanje ili odbacivanje zavisi od postojanja odgovarajuće stimulacije. Delimično zajednički rečnik između opservacionih i teorijskih rečenica, omogućava logičke veze između njih i čini opservaciju relevantnom za naučne teorije. Dakle, osim što su svojevrsni ulaz u jezik, one su i osnovna tačka naučnog svedočanstva.

Uvođenje *postojanih* rečenica (*standing sentences*), rečenica čija istinosna vrednost nije vezana za konkretne okolnosti izricanja, omogućava izvođenje takozvanih

⁵⁴ Prigodne rečenice, nasuprot fiksiranim rečenicama, jesu one koje su istinite u nekim prilikama izgovaranja dok su u drugim lažne. Ove rečenice podstiču odobravanje ili neodobravanje samo pod određenim stimulusima. Primeri prigodnih rečenica jesu "Pada kiša", "Ovaj cvet je lep", itd. Vidi: Quine, *Word and Object*, p. 35; Quine, "Things and Their Place in Theories", p. 3.

⁵⁵ Quine, *Word and Object*, p. 42.

⁵⁶ Kvajn, "Naturalistička epistemologija", str. 201-202.

⁵⁷ Kvajn, *Ibid.*, str. 201.

⁵⁸ Kvajn, *Ibid.*, str. 202.

opservacionih kondicionala koji su od posebnog značaja. *Opservacioni kondicional* je generalizacija koju dobijamo iz opservacionih rečenica i sastoji se od dve opservacione rečenice.⁵⁹ Njegov oblik možemo uprošćeno predstaviti sa: "Kad god X, onda Y".

Opservacioni kondicionali su, dakle, rečenice oblika: "Gde ima dima, ima i vatre". Ove rečenice imaju opštost nezavisno od vremena i mesta izricanja, što ne znači da pretpostavljaju nekakvu ontologiju prostora ili vremena, ili nekakvu univerzalnu kvantifikaciju nad njima. Opservacioni test naučnih hipoteza sastoji se upravo u proveravanju opservacionih kondicionala koje one impliciraju.⁶⁰

Ove rečenice će biti od posebnog značaja kada budemo govorili o subdeterminaciji. Naime, u slučaju da dve teorije povlače iste opservacione kondicionale, reći ćemo da su empirijski ekvivalentne, odnosno subdeterminisane svedočanstvom. One mogu povlačiti iste opservacione kondicionale a da ne impliciraju jedna drugu i tada su empirijski ekvivalentne a da nisu logički ekvivalentne. Drugim rečima, one mogu biti empirijski ekvivalentne i logički inkompatibilne.⁶¹ Ako ne postoji mogućnost da dve empirijski ekvivalentne teorije prevedemo jednu na drugu, onda ćemo za njih reći da su jednako opravdane.⁶²

Za sada smo uveli opservacione rečenice, veznike i opservacione kondicionale, međutim tu još uvek nema naznaka referencije. Da bi referiralo na objekte, dete mora da nauči da prati trag istog objekta i o njemu govori. Na postignuće umeća *referiranja* jasno ukazuje upotreba pokaznih zamenica (ovo, ono, itd.). To su neformalne analogije tzv. vezanih promenljivih kvantifikacije koje sa sobom nose ontološke obaveze, jer kao što

⁵⁹ Quine, *Pursuit of Truth*, p. 10.

⁶⁰ Odnos opservacionih kondicionala i naučnih teorija razmatraćemo u IV poglavlju, kada se budemo bavili Kvajnovom tezom o subdeterminisanosti.

⁶¹ Quine, "Empirical Content", in: *Theories and Things*, pp. 27-28.

⁶² Kvajn razlikuje fokalni (*focal*) opservacioni kondicional od slobodnog. Kod slobodnog, generalizacija se vrši polazeći od konjunkcije i u njemu se tvrdi da će se u onim slučajevima u kojima se javi jedna okolnost, javiti i druga. Kod fokalnog, generalizacija se dobija na osnovu opservacione rečenice kojom vršimo predviđanja: na osnovu rečenice "Ovaj gavran je crn" prelazimo na tvrđenje da su svi takvi.

Opservacioni kondicional je analitički za dato govorno lice ako je potvrđujuće stilmulus značenje jednog njegovog dela uključeno i u drugi. U suprotnom je sintetički. Rečenica ili skup rečenica je proverljiva ako implicira neki sintetički opservacioni kondicional. Dva opservaciona kondicionala su sinonimna ako njihovi delovi imaju isto stimulus-značenje. Empirijski sadržaj proverljive rečenice ili skupa rečenica za datog subjekta je onda skup svih sintetičkih opservacionih kondicionala koje implicira, uz dodatak sinonimnih. Skup koji treba testirati biće dosta veliki, i to je teret holizma.

ćemo videti kasnije za Kvajna "postojati znači biti vrednost promenljive".

Učenje zamenica i kvantifikatora je značajan korak, ali referencijalna sposobnost još uvek nije potpuna. Potrebno je ovladati aparatom *individuacije*. Do referencije se dolazi preko individuirajućih reči kao što su "jabuka", "pas" i dr. Da bismo naučili da ih upotrebljavamo, moramo da ovladamo razaznavanjem objekata, moramo znati gde jedna jabuka završava a druga počinje, odnosno, da razdvojimo koliko toga se računa kao jedna jabuka, a koliko kao neka druga. Nasuprot terminima kao što su "pesak" i "voda", koji su gradivne imenice, "jabuka" i "pas" su termini sa podeljenom referencijom. Kod njih se pitamo i o prostiranju i o individuaciji. Dakle, dete mora da nauči izraze numeričkog identiteta kao i uslove identiteta numerički različitih objekata - pre svega prostornovremenskog kontinuiteta jabuka, pasa, mačaka i ostalih fizičkih objekata.⁶³ Tek kada je ovladalo ispravnom upotrebom individuirajućih termina, za dete se može reći da govori o objektima. *Dakle, dok se ne ovlada individuacijom, teško se može govoriti o tome da dete koristi opšte ili singularne termine, pošto nema izričitog govora o objektima.*

Bez referencije ne bismo mogli da govorimo o tome da li je nešto isto ili različito, ne bismo mogli da naučimo nove rečnike i gramatike i ne bismo mogli da objasnimo logičke odnose. Treba istaći da je odnos jezika i sveta i dalje samo odnos opservacionih rečenica prema stimulaciji receptora. Sposobnost referiranja je samo sposobnost upotrebe složenog jezičkog aparata u konjunkciji sa opservacionim rečenicama.

Sledeća faza u učenju jezika sastoji se u primeni relativnih termina na singularne, npr. "manji od šibice". Na ovaj način možemo referirati na neopažljive prostorno-vremenske objekte, odnosno sada dete može da formira smislene singularne termine lišene referencije. Poslednja faza uključuje referenciju na apstrakte objekte, a postiže se upotrebom apstraktnih pojedinačnih termina kao što je crvenost.

Način na koji semantička neodređenost ulazi i u maternji jezik pokazuje se u upotrebi termina kao što je "zeleno". Naime, reč "zeleno" nekada upotrebljavamo kao konkretan opšti termin (npr. "Trava je zelena."), a nekada kao apstraktni singularni termin ("Zeleno je boja."). Ne postoji nikakva ostenzivno uočljiva razlika između te dve upotrebe. Kvajn smatra da takva ostenzivna nerazlučivost počiva na onome što se, za razliku od

⁶³ Uporedi: Quine, *The Roots of Reference*, Open Court, La Salle, Illinois, 1973.

direktne ostenzije, može nazvati odloženom ostenzijom. Tačka ostenzije jeste ona tačka u kojoj se sreću linija prsta i neprozirna površina. Za direktnu ostenziju je karakteristično to da se termin koji se ostenzivno objašnjava odnosi na nešto što sadrži ostenzivnu tačku.⁶⁴ Odložena ostenzija javlja se onda kada, na primer, želeći da pokažemo da u kolima ima benzina pokazujemo na indikator količine benzina, a ne na sam benzin. Ona se javlja i kada objašnjavamo apstraktni objekt kakav je "zelena boja" ukazujući na travu ili neku drugu zelenu stvar. Takvo ukazivanje će biti direktna ostenzija kada objašnjavamo opšti termin "zeleno".

Dakle, u najranijoj fazi učenja naučeni su termini kao "mama" i "voda", koji mogu biti shvaćeni kao termini koji imenuju po jedan opaženi prostorno-vremenski objekt. Pošto je objekt opažen, stimulus dolazi od njega direktno. U drugoj fazi, u kojoj se javljaju termini individuacije, nastupa pravi pojam o objektu. Ali, ovi objekti su i dalje opažljivi prostorno-vremenski objekti. Demonstrativni singularni termini (ova jabuka) uvode se u trećoj fazi, u kojoj još uvek upućujemo na opažljive objekte. Četvrta faza nastaje povezivanjem jednog opšteg termina sa drugim u atributivnoj ulozi. Petu fazu karakteriše uvođenje relativnih termina. Ovo omogućava uvođenje termina za čiju referenciju možemo priznati da je zauvek neopažljiva. U šestoj fazi uvodimo apstraktne entitete.⁶⁵

Cilj ove Kvajnovе analize učenja maternjeg jezika jeste da istakne jednu važnu činjenicu:⁶⁶ prilikom učenja jezika sve što možemo da činimo jeste da posmatramo verbalne dispozicije drugih ljudi u prisustvu zajedničkog stimulusa. Jer "jezik je socijalno umeće koje svi mi stičemo isključivo na osnovu svedočanstva o ispoljenom ponašanju drugih ljudi u javno dostupnim okolnostima"⁶⁷ i "čak i u vezi sa tim složenim i nejasnim činiocima učenja jezika, onaj ko uči jezik ne raspolaže nikakvim podacima kojima bi se mogao služiti osim ispoljenog ponašanja drugih govornih lica".⁶⁸ Dakle, u učenju našeg

⁶⁴ Kvajn, "Ontološka relativnost", str. 75.

⁶⁵ Vidi: Kvajn, "Govor o objektima", u: *Ontološka relativnost i drugi filozofski ogledi*, str. 49-52.

⁶⁶ Maternji jezik, preciznije učenje jezika zajednice kojoj pripadamo, ima jednu osobenost koja odudara od ostatka Kvajnovе filozofije: holizam na ovom nivou prestaje da važi. Kvajn uviđa da dosledna holistička perspektiva onemogućava učenje jezika. Kada bi značenje posedovao tek jezik usvojen u celosti, pitanje je kako bismo objasnili kako bilo ko uči jezik. Upravo zbog toga Kvajn na ovom nivou dozvoljava postojanje opservacionih rečenica, kao najbližih čulnim stimulacijama. Zahvaljujući tome, one predstavljaju ulaz u jezik.

⁶⁷ Kvajn, "Ontološka relativnost", str. 63.

⁶⁸ *Ibid.*, str. 65.

maternjeg jezika nalazimo se u potpuno identičnoj situaciji kao i lingvista koji se bavi radikalnim prevođenjem, osim što se u slučaju maternjeg jezika bavimo *homofonim prevođenjem* a formulacija analitičkih hipoteza u ovom slučaju može biti prećutna.

Imajući to u vidu, Kvjajn tvrdi da *radikalno prevođenje počinje u maternjem jeziku*, iz čega sledi da teza o semantičkoj neodređenosti važi i u slučaju homofonog prevođenja. Kao što smo istakli, prelazak na odloženu ostenziju i apstraktne objekte uvodi semantičku neodređenost i u maternji jezik. Drugim rečima, problem neodređenosti prevoda javlja se već u maternjem jeziku.⁶⁹ Zbog toga je važan princip dobronamernosti u interpretaciji: da bismo uopšte mogli da komuniciramo, unapred pretpostavljamo, ako nema suprotnog svedočanstva, da unutar iste govorne zajednice fizičke objekte individuiramo na približno isti način, tj. da reči koristimo u sličnom značenju. To ne mora biti slučaj, pa se Kvjajnova teza o neodređenosti prevoda može uopštiti tako da pokriva i maternji jezik, što nam daje formulaciju (1.) s početka ovog odeljka.

3. Radikalno prevođenje

Sada smo u prilici da detaljnije ispitamo (3), tezu o neodređenosti prevoda. U tome ćemo slediti Kvjajnova razmatranja u knjizi *Reč i objekt* i članku "Ontološka relativnost".⁷⁰ Naime, zamislićemo prevodioca koji nastoji da prevede jezik plemena koji mu je potpuno nepoznat. Za razliku od onih slučajeva u kojima prevodimo sa jezika koje poznajemo, ovaj primer ukazuje na problem radikalnog prevođenja, odnosno, pokreće pitanje kako prevodimo reči jezika za koji ne znamo da li i u kojoj meri korespondira našem.⁷¹ U ovoj situaciji, jedini podaci dostupni našem lingvisti jesu reakcije, verbalne i neverbalne, urođenika na stimulse (uključujući i verbalne stimulse) unutar njihovog okruženja.⁷² Prva prevedena izgovorena reč, u ovim okolnostima, biće reakcija urođenika na stimulus koji

⁶⁹ *Ibid.*, str. 81.

⁷⁰ Drugi argument u prilog tezi o neodređenosti prevoda koji se zasniva na Dijemovoj tezi i verifikacionističkoj teoriji značenja, razmatraćemo u kasnijem toku ovog rada (poglavlje V, odeljak 3). Kada je reč o jasnom razlikovanju ovih argumenata, Føllesdal je možda prvi koji je to eksplicitno istakao. Videti: Føllesdal, "Indeterminacy of Translation and Under-Determination of the Theory of Nature", *Dialectica* 27 (1973), p. 290.

⁷¹ Jedna od osnovnih pretpostavki jeste da ne postoji bilingvalna osoba koja bi znala pravila korespondencije za ova dva jezika.

⁷² Quine, *Word and Object*, p. 28.

deli sa lingvistom.

Problem radikalnog prevođenja ukratko se ogleda u sledećem. Objektivni podaci od kojih lingvista polazi jesu uzroci za koje vidi da deluju na površinu (tela) urođenika, te njegovo opažljivo ponašanje, verbalno i neverbalno. Takvi podaci iznose na videlo značenja onih reči koje su najtešnje povezane sa stimulusima. Ipak, na kraju, naš lingvista bi trebalo da raspolaže značenjima u određenom i potpuno neograničenom smislu: on raspolaže navodnim prevodima svih mogućih urođenikovih rečenica. Upravo se tu krije neodređenost prevoda.

Naš zamišljeni lingvista svoj posao prevođenja započinje u situaciji nalik sledećoj. Dok posmatra verbalno ponašanje urođenika u različitim okolnostima, primećuje da protrčava zec a urođenik uzvikuje "Gavagai!". Posle više uzastopnih slučajeva u kojima se zec pojavljuje i urođenik izgovara istu reč, lingvista s razlogom pretpostavlja da reč "gavagai" u njegovom jeziku označava isto što i reč "zec" u našem jeziku. Lingvista nastoji da utvrdi spoljašnje stimuluse za svaki akt izricanja u nekom stranom jeziku. Međutim, to još uvek ne znači da će utvrditi na koje se objekte odnose verovanja osoba koje tim jezikom govore. Ne postoji garancija da će bilo koji konačni skup opservacija odrediti značenje u kojem urođenici koriste reč "gavagai"—lingvista neće moći da utvrdi da su reči "gavagai" i "zec" sinonimne.

Na primer, da bi jasno utvrdio razliku između "zec", "krzveno" i "životinja", lingvista mora da u različitim okolnostima izgovara "gavagai" i pritom obraća pažnju na odobravanje ili neodobravanje (ili, pak, na odsustvo oba) urođenika kada se zec pojavljuje u vidnom polju, kako bi proverio svoju hipotezu. Naravno, da bi bio u stanju da ovo učini, on prethodno mora da prepozna izraze jezika urođenika povezane sa odobravanjem i neodobravanjem. Ovo može učiniti prostim ponavljanjem onoga što urođenici izgovaraju u različitim okolnostima, obraćajući pritom pažnju na njihove reakcije. Pretpostavimo da urođenici često, kao odgovor na reči koje izgovara naš lingvista, izgovaraju "evet".⁷³ Možemo smatrati da je veoma verovatno da je odgovarajući prevod za "evet" reč "da". Ukoliko načinimo neke modifikacije u postupku našeg lingviste, možemo se nadati da

⁷³ Quine, *Word and Object*, p. 28. "Evet" zapravo i znači "da" na turskom, dok "ne" možemo prevesti na turski sa "yok". Kvajn negaciju menja, pa ona dobija oblik "york".

ćemo doći do reči koju ćemo prevesti kao negaciju, "ne".⁷⁴ Pritom je važno da imamo na umu da je ono što neposredno podstiče da urođenik da potvrdni odgovor na pitanje "Gavagai?", *proksimalni stimulus* a ne zec kao fizički objekat.

Kada smo utvrdili izraze za odobravanje i neodobravanje, u poziciji smo da uvedemo pojam *stimulus-značenja*: "potvrdno stimulus-značenje rečenice kakva je "gavagai", za određeno govorno lice, jeste klasa svih stimulusa koja će izazvati njegovo odobravanje".⁷⁵ Odrično stimulus-značenje definišemo na analogan način, prostom zamenom "odobravanja" sa "neodobravanje". Stimulus-značenje je tada definisano kao uređeni par potvrdnog i odričnog stimulus-značenja.⁷⁶ Stimulus-značenje treba posmatrati kao objektivnu realnost koju lingvista mora da istraži kada počinje sa radikalnim prevođenjem. Stimulus-značenje prigodne rečenice predstavlja celokupne urođenikove sadašnje dispozicije za slaganje ili neslaganje sa rečenicom, a upravo su te dispozicije ono od čega lingvista pravi uzorak i što razmatra.

Pojam stimulus-značenja koji smo upravo definisali veoma se razlikuje od našeg intuitivnog pojma značenja. Primera radi, uobičajen pojam "sinonimnosti" ne može se definisati kao identičnost stimulus-značenja.⁷⁷ Stimulus-značenje rečenice "Ovo je momak" biće veoma različito za različite pripadnike zajednice jer, čini se, nijedan jasno određen skup reakcija u ponašanju govornih lica neće nedvosmisleno pokazati da li je neka osoba momak ili nije. S druge strane, za reči i rečenice kakve su "Crveno" i "Zec", pojam stimulus-značenja dosta uspešno omeđava svakodnevni pojam značenja. Rečenice ovog tipa ("Eno zeca.", "Ovo je crveno.", itd.) možemo klasifikovati kao opservacione rečenice.

Na ovom mestu treba istaći značaj koji u prevođenju, nalik na situaciju učenja maternjeg jezika, ima prateća informacija. Naime, ona je mnogo oskudnija u slučaju rečenice "Crveno.", nego na primer, "Zec". Kad je reč o rečenici "Crveno.", jednakost stimulus-značenja se približava onome što prirodno očekujemo od sinonimnosti. Ali nikakvim naprezanjem mašte ne možemo stimulus-značenje rečenice "Neženja." shvatiti

⁷⁴ *Ibid.*, p. 29. Procedura koju smo upravo opisali je donekle uprošćena u odnosu na onu koju Kvajn navodi, ali za naše svrhe ona je sasvim dovoljna.

⁷⁵ *Ibid.*, p. 32.

⁷⁶ *Ibid.*, pp. 32-33.

⁷⁷ *Ibid.*, p. 39.

kao njeno značenje.⁷⁸

Otuda će razilaženje u pogledu stimulus-značenja od jednog govornog lica do drugog u okviru istog jezika biti znak uplitanja pratećih informacija. Što je stimulus-značenje neke rečenice manje podložno uticaju pratećih informacije, to je lakše njeno stimulus-značenje shvatiti kao značenje. Stimulus-značenje neke neopservacione prigodne rečenice za govorno lice biće proizvod dve stvari: standardnog skupa uzajamnih povezanosti rečenica i slučajne lične istorije; usled toga stimulus-značenje može da varira od jednog do drugog govornog lica.

Sada možemo nešto detaljnije da objasnimo proceduru radikalnog prevođenja. Kako smo već napomenuli, *opservacione rečenice biće prevedene prve*. Budući da njihovo stimulus-značenje zanemarljivo varira kod različitih pripadnika jezičke zajednice, možemo ih prevesti na rečenice našeg jezika koje imaju stimulus-značenje slično njihovom.⁷⁹ Pored opservacionih rečenica, *logički veznici* kao što su negacija, konjunkcija itd., takođe se mogu prevesti u ovom koraku. Da bi preveo ove logičke veznike, naš zamišljeni lingvista može izgovarati neke od opservacionih rečenica (u odgovarajućim okolnostima, razume se) obraćajući pritom pažnju na to da li kod urođenika to izaziva odobravanje ili neodobravanje. Ukoliko dodavanje logičkog veznika rečenici koju urođenik odobrava čini od nje rečenicu koju on osporava i obratno, reč je o logičkom vezniku negacije. Ukoliko dodavanje logičkog veznika dvema rečenicama od njih čini jednu kompleksnu rečenicu, takvu da je urođenik spreman da je potvrdi onda i samo onda kada je spreman da potvrdi svaku od dve komponente, reč je o logičkom vezniku konjunkcije.⁸⁰ Na sličan način možemo objasniti prevođenje ostalih logičkih veznika.

Pored prostih i logički složenih opservacionih rečenica možemo izdvojiti i sledeće dve vrste rečenica prilikom našeg preliminarnog pokušaja prevođenja. Na prvom mestu su *stimulus-analitičke* (ili stimulus-kontradiktorne) rečenice koje urođenik prihvata, odnosno odbacuje, kad god je izložen odgovarajućim stimulusima. Iako još uvek nismo u stanju da prevedemo rečenice koje nisu opservacione, možemo otkriti da li su dve takve rečenice

⁷⁸ Kemp, *Quine versus Davidson on Truth, Reference and Meaning*, p. 46. Vidi i: Bolton, "Quine on Meaning and Translation", *Philosophy*, 54 (1979), pp. 329-346.

⁷⁹ Quine, *Word and Object*, p. 40.

⁸⁰ *Ibid.*, pp. 57-58.

stimulus-sinonimne za određeno govorno lice, i to tako što ćemo ispitati da li on u svakoj prilici prihvata (ili odbacuje) obe rečenice istovremeno.

Do sada opisan učinak našeg zamišljenog lingviste u postupku radikalnog prevođenja, Kvajn sumira na sledeći način: (1) Opservacione rečenice mogu biti prevedene. Postoji doza neizvesnosti ali je reč o normalnim, induktivnim okolnostima. (2) Logički veznici takođe mogu biti prevedeni. (3) Mogu se prepoznati stimulus-analitičke rečenice. Isto važi i za rečenice suprotnog tipa, "stimulus-kontradiktorne" rečenice, koje podstiču opšte neodobravanje. (4) Na pitanja intersubjektivne stimulus-sinonimnosti prigodnih rečenica urođenika, čak i onih koje nisu opservacione, može se pružiti odgovor, ali same rečenice ne mogu biti prevedene.⁸¹

Dakle, prema Kvajnovom mišljenju, (1) – (4) sadrži sve podatke koji su našem lingvisti dostupni prilikom radikalnog prevođenja jezika urođenika. Međutim, njegov posao je daleko od završenog jer on mora da objasniti kako je moguće, na osnovu podataka koji su mu dostupni, prevesti i ostale rečenice urođeničkog jezika. Od njega se zahteva da sastavi "urođeničko-srpski" rečnik tako što bi formulisao *sistem analitičkih hipoteza* ili *priručnik za prevođenje* u kom bi se relativno kratki delovi jezika urođenika doveli u vezu sa rečima ili frazama srpskog jezika, "na način koji odgovara stavkama (1) – (4)"⁸² koje smo naveli.

Ovakav sistem analitičkih hipoteza će lingvisti omogućiti da prevede "gavagai" kao "zec", pre nego kao stadijum zeca ili deo zeca. Osnovno obeležje analitičkih hipoteza je da uvek premašuju ono što možemo opaziti da je prisutno u dispozicijama urođenika za govorno ponašanje. Kao što je već istaknuto, opservacione rečenice koje prevodimo prve, malobrojne su i nedovoljno određuju analitičke hipoteze od kojih zavisi prevod svih ostalih rečenica. Usled toga možemo očekivati da se priručnici za prevođenje sa jednog jezika na drugi mogu sastaviti na nepodudarne načine, od kojih je svaki spojiv sa celokupnošću govornih dispozicija, mada međusobno nisu spojivi. Odnosno, suparničke analitičke hipoteze biće u skladu sa govornim dispozicijama, a nalagaće različite prevode.⁸³ Na taj način, opservacioni podaci subdeterminišu analitičke hipoteze, a od njih zavisi prevod svih

⁸¹ *Ibid.*, p. 68.

⁸² *Ibid.*, p. 68.

⁸³ *Ibid.*, p. 72.

ostalnih rečenica.

Predstavimo ovo u nešto formalnijem obliku. Priručnik za prevođenje možemo shvatiti kao funkciju čiji je domen jezik urođenika a čiji je kodomen srpski jezik (ili neki njegov pravi podskup) i koja poštuje navedene stavke (1) – (4) ⁸⁴. Primera radi, neka su S i T dve rečenice jezika urođenika i neka je f funkcija priručnika za prevođenje. Funkcija f mora da zadovolji sledeće uslove: (a) ako je S opservaciona rečenica, onda je i $f(S)$ opservaciona rečenica i $f(S)$ ima isto stimulus-značenje za govorna lica srpskog jezika koje rečenica S ima za govorna lica jezika urođenika; (b) f čuva istinosne funkcije (tj. algebarskim jezikom rečeno, f je homomorfizam), $f(S \& T) = f(S) \& f(T)$; $f(S \vee T) = f(S) \vee f(T)$, itd.; (c) Ako je rečenica S stimulus-analitička (tj. stimulus-kontradiktorna) onda je i $f(S)$ stimulus-analitička (tj. stimulus-kontradiktorna).⁸⁵

Tezom o neodređenosti prevoda se onda tvrdi da može postojati više različitih načina na koji možemo formulisati ove analitičke hipoteze ili priručnike za prevođenje i to tako da sve rečenice koje pomoću tih priručnika dobijemo budu u skladu sa (1) – (4) a opet međusobno nesaglasne. Šta više, ne postoji "*stanje stvari*" koje bi nam pomoglo da se odlučimo između ovih priručnika za prevođenje, jer su u svetlu uslova (1) – (4) svi jednako prihvatljivi. Kako to Kvajn kaže, "nije reč o tome da ne možemo biti sigurni da li su naše analitičke hipoteze tačne, već da ne postoji ni [...]objektivno stanje stvari u pogledu kojeg je nešto tačno ili pogrešno".⁸⁶

Da bismo ilustrovali ove zaključke, vratimo se našem primeru sa rečju "gavagai". Urođenik izgovara "gavagai" u prisustvu zeca. Za lingvistu je, čini se, najprirodnije da "gavagai" prevede kao "zec" (ili "Eno zeca!"). Postupajući na taj način on u urođenički jezik

⁸⁴ Pitanje o funkcionalnosti ove "funkcije" ne treba da nas brine. Bez gubitka opštosti možemo pretpostaviti da je relacija koja stoji iza priručnika za prevođenje zaista funkcionalna, tj. da svakoj rečenici jezika urođenika odgovara jedinstvena rečenica srpskog jezika. Jer, pretpostavimo da to nije slučaj i da ova relacija nije funkcionalna. U tom slučaju naša relacija indukuje razbijanje kodomena na klase ekvivalencije. Umesto da govorimo o funkciji koja slika jezik urođenika u srpski jezik, govorićemo o funkciji koja slika jezik urođenika u skup klasa ekvivalencije rečenica srpskog jezika. Sve što ćemo u nastavku reći o ovoj funkciji može se modifikovati tako da odgovara ovom slučaju.

⁸⁵ Ovu kompaktnu formulaciju dugujemo Patnamu. Vidi Putnam, "The Refutation of Conventionalism", in: *Mind, Language and Reality, Philosophical Papers Vol. II*, Cambridge: Cambridge University Press, 1975, p. 160.

⁸⁶ Quine, *Word and Object*, p. 73. Naravno, u praksi možemo dati prednost onim analitičkim hipotezama koje su najjednostavnije ili koje nam se, u praktičnom smislu, čine pogodnijim. Ovo, međutim, ne dotiče Kvajnovu poziciju. Vidi Quine, "On the Reasons for the Indeterminacy of Translation", p. 180.

učitava sopstveni način individuiranja objekata, odnosno, kriterijume njihove identifikacije. Njegov prevod će zavisiti i od psiholoških pretpostavki o tome šta urođenik veruje o svojoj okolini, pri čemu će dati prednost onim prevodima i verovanjima za koja vidi da su u skladu sa uočenim načinom života. On primećuje koji su spoljašnji stimulusi povezani sa urođenikovim izricanjem "gavagai", dok u izjednačavanju reči "gavagai" sa "zec" pretpostavlja da on i urođenik dele načine identifikacije objekata i referiranja na njih. Upravo zbog toga što lingvista pretpostavlja da su načini identifikacije i referiranja na objekte urođenika slični njegovim, ukoliko nema protivsvedočanstva, Kvajn smatra da u praksi nećemo očekivati neodređenost prevoda, čak i u slučaju radikalnog prevođenja. Ovo pokazuje da radikalni prevodilac pretpostavlja onoliko koliko otkriva.⁸⁷

Može izgledati da bi, kada bismo urođenika mogli da upitamo "Da li je ovaj gavagai isti kao onaj drugi?" na njegovom jeziku, problem bio rešen. Međutim, jedan skup analitičkih hipoteza (onaj koji "gavagai" prevodi kao "zec") može izvestan izraz urođenika prevesti kao "je isti kao" dok neki drugi skup hipoteza (recimo, onaj koji "gavagai" prevodi kao "deo zeca") može isti izraz prevesti kao "pripada". Tako kada pitamo "Da li je ovaj gavagai isti kao onaj?" na jeziku urođenika prevedenom u skladu sa prvim skupom analitičkih hipoteza, mi možda postavljamo pitanje "Da li ovaj gavagai pripada onome?", u skladu sa prevodom na osnovu drugog skupa hipoteza. Jasno je da odobravanje ili neodobravanje urođenika ne pruža objektivni osnov na osnovu kojeg bismo mogli da odlučimo da "gavagai" prevedemo kao "zec" pre nego kao "deo zeca".⁸⁸ Upravo je mogućnost ove vrste ono što Kvajna podstiče da tvrdi da ne postoji objektivni osnov za izbor između dva skupa analitičkih hipoteza ukoliko se one slažu u pogledu svih verbalnih dispozicija.⁸⁹

Misaoni eksperiment radikalnog prevođenja dovodi do negativnog zaključka u pogledu mogućnosti jednoznačnog prevoda. Neodređenost prevoda se, dakle, sastoji u tome što se prilikom prevođenja sa potpuno nepoznatog jezika možemo osloniti jedino na

⁸⁷ Quine, *Pursuit of Truth*, p. 49.

⁸⁸ Kvajn, "Ontološka relativnost", str. 84.

⁸⁹ Postoji prepreka da se ponudi stvaran primer dva suparnička sastava analitičkih hipoteza. Naime, poznate jezike upoznali smo pomoću jedinstvenih sistema analitičkih hipoteza koji su ustanovljeni tradicijom ili su ih s naporom izgradili vešti lingvisti.

opservaciono dostupno lingvističko svedočanstvo i što se za svaku izgovorenu reč ili rečenicu može naći više alternativnih prevoda koji su podjednako u skladu sa takvim svedočanstvom. U svetlu različitih skupova analitičkih hipoteza, identične reči mogu označavati različite stvari pa se korespondencija jedan-na-jedan između reči (ili rečenice) i njenog "značenja" gubi.

Problem nastaje zbog toga što su jedini oblici svedočanstva u slučaju prevođenja verbalne i, u širem smislu, *bihevioralne* reakcije govornog lica.⁹⁰ Ako u lingvističkom značenju nema ničeg izvan i preko onoga što je opazljivo ponašanje u datim okolnostima,⁹¹ onda možemo očekivati da različiti prevodi mogu biti u skladu sa opaženim ponašanjem. Odnosno, ako ne možemo govoriti o značenju u nekom drugom smislu, pre svega kao o nekim mentalnim entitetima koji bi bili sadržaj subjektivne svesti, ne možemo govoriti ni o jednoznačnom prevodu.⁹²

Dakle, opšti i singularni termini našeg jezika, identitet i kvantifikacija, mogu biti dovedeni u korelaciju sa elementima urođeničkog jezika na bilo koji od uzajamno nesaglasnih načina, od kojih je svaki saglasan sa svim dostupnim lingvističkim podacima, a da pri tom nijedan od njih nema prednost, osim ako se prednost ne pripiše onoj racionalizaciji urođeničkog jezika koja je najprirodnija i najjednostavnija za nas.⁹³ Drugim rečima, "teškoća je samo u tome što bilo koje uspostavljanje interkulturalne korelacije reči i izraza, a time i teorija, jeste samo jedna od raznih empirijski prihvatljivih korelacija, bilo da je predložena na osnovu istorijskih gradacija ili na osnovu nezavisne analogije; nema ničeg u odnosu na šta bi takva korelacija bila jednoznačno ispravna ili pogrešna."⁹⁴

Dva prevodioca ne moraju doći do samerljivih prevoda, svaki može pripisivati prevod koji drugi odbacuje.⁹⁵ Sve dok je u prevodu očuvan zbir empirijskih posledica teorije kao celine, bilo koji prevod rečenica sa jednog na drugi jezik biće jednako tačan kao i bilo koji drugi. Može se očekivati da će mnogi različiti načini prevođenja sastavnih

⁹⁰ Kvajn sledi Djuija u naturalističkom shvatanju jezika i biheviorističkom shvataju značenja. Značenja i sličnosti ili razlike u značenju, svode se na dispozicije ljudi da se ponašaju na određeni način. Za naturalizam pitanje da li dva izraza imaju isto značenje nema jednoznačan odgovor.

⁹¹ Vidi: Quine, "Indeterminacy of Translation Again", p. 5.

⁹² Vidi: Quine, "Identity, Ostension, and Hypostasis", p. 79.

⁹³ Kvajn, "Govor o objektima", str. 43.

⁹⁴ *Ibid.*, str. 62.

⁹⁵ Quine, *Pursuit of Truth*, pp. 47-48.

rečenica, imati iste empirijske posledice u odnosu na teoriju. Tada ne bismo mogli da kažemo koji je od ovih prevoda ispravan. "Ako priznamo, zajedno sa Persom, da se značenje teorijskih rečenica u celini svodi na ono što bismo smatrali svedočanstvom u prilog njihove istinitosti, i ako priznamo, zajedno sa Dijemom, da teorijske rečenice imaju svoje svedočanstvo ne kao pojedinačne rečenice nego samo kao veći delovi teorije, onda je neodređenost prevoda teorijskih rečenica prirodan zaključak."⁹⁶ Na ovom mestu postaje jasno da je neodređenost prevođenja posledica kako bihejviorističke tako i holističke koncepcije značenja. Ovaj drugi moment teže dolazi do izražaja s obzirom na to da je kod prevođenja naglasak na pojedinačnim opservacionim iskazima, a tek u kasnijoj fazi na gotovim priručnicima za prevođenje.

Jedan od razloga zbog kog ovo ne uviđamo jeste utisak da bi bilingvalna osoba mogla da ustanovi tačne korelacije među rečenicama nekog jezika. Taj utisak podupire mentalistička pretpostavka da svaka rečenica i njeni dopustivi prevodi izražavaju jednu te istu misao u umu bilingvalne osobe. Ovo bismo mogli da izrazimo i bez pozivanja na misli tako što ćemo reći da rečenica i njeni prevodi odgovaraju jednom te istom neuralnom stanju bilingvalne osobe. Ali, Kvajn ističe da bi neka druga bilingvalna osoba mogla imati semantičke korelacije koje su nespojive sa onima prve osobe, a da se pri tome od nje ne razlikuje po svojim govornim dispozicijama unutar bilo kojeg jezika, osim po svojim dispozicijama za prevođenje.

Dakle, tezom o neodređenosti prevoda, u njenom najopštijem obliku, tvrdi se da su uvek mogući nesaglasni priručnici za prevođenje koji su podjednako u skladu sa ponašanjem govornog lica i da nećemo imati nikakav osnov da presudimo u pogledu njihove adekvatnosti: odnosno, da utvrdimo da je jedan priručnik za prevođenje ispravan a drugi neispravan. Ovakvi priručnici vode nesaglasnim prevodima, pa se ne mogu istovremeno koristiti.⁹⁷ Neodređenost ne pokazuje da ne postoji prihvatljiv prevod, već da takvih ima neodređeno mnogo.

Izbor jednog priručnika kao ispravnog Kvajn smatra pseudoizborom: ne postoje značenja rečenica kao entiteti u pogledu kojih bi neki prevod bio ispravan ili pogrešan.

⁹⁶ Kvajn, "Naturalistička epistemologija", str. 196.

⁹⁷ Uporedi sa: Quine, "Indeterminacy of Translation Again", p. 8.

Jedino što se uzima u obzir unutar semantike jesu vidljiva ponašanja govornih lica, tačnije njihove reakcije, pre svega verbalne, na spoljašnje stimulse. Tezom o neodređenosti prevoda Kvajn otkriva pre svega ono što kod prevođenja nedostaje: značenja kao entiteti neke posebne vrste. Jedna od ključnih osobenosti ovakve slike ogleda se u Kvajnovom insistiranju da u slučaju prevođenja nedostaju činjenice na osnovu kojih bismo nepobitno utvrdili koji je prevod ispravan ili neispravan. To nas dovodi do poslednjeg segmenta Kvajnovih lingvističkih razmatranja, do teze o referencijalnoj neodređenosti poznatoj još i pod nazivima nedokučivost referencije i ontološka relativnost.

4. Nedokučivost referencije

U ovom odeljku ćemo u kratkim crtama naznačiti u čemu se sastoji teza o nedokučivosti referencije, dok ćemo detaljniju razradu teze ostaviti za peto poglavlje u kome razmatramo odnos između teza o neodređenosti prevoda i subdeterminisanosti teorija. Na to smo se odlučili zbog toga što je za Kvajna pitanje postojanja takvo da na njega treba da odgovori fizička teorija (budući da su kod nje ontološke obaveze eksplicitno izražene), pa je prirodno da ono sledi razmatranje prirode fizičkih teorija. Osim toga, kao što ćemo videti, pojam činjenice koji je Kvajnu veoma važan zato što treba da obezbedi različit status tezi o subdeterminisanosti, biće kasnije uveden.

Videli smo da semantičku neodređenost Kvajn ilustruje na primeru radikalnog prevođenja. Postupak prevođenja je takav da može da uključi različite analitičke hipoteze koje diktiraju različite prevode reči i rečenica urođenika, pri čemu je svaki od njih podjednako opravdan. Primer sa reči "gavagai" koji smo razmatrali, ilustruje još jednu neodređenost, ovog puta referencije, ili ekstenzije termina. Teza o *nedokučivosti referencije* ukratko se ogleda u sledećem. Analiza značenja jezičkih izraza koja se oslanja na relaciju stimulus-odgovor, nedovoljna je da utvrdi ontološke obaveze. Naime, ovakva analiza ne može jednoznačno da utvrdi na šta referiraju termini jezika koji prevodimo, zato što će i njihova referencija zavisiti od usvojenog sistema analitičkih hipoteza. Naš zamišljeni lingvista nedokučivost referencije otklanja tako što kao ekstenziju termina "gavagai" uzima "zec", namećući tako svoju konceptualnu shemu, svoj način individuacije objekata. Time, naravno, nismo otkrili nikakve činjenice u pogledu referencije. Kako su moguće

alternativne prevodilačke sheme i ne postoje objektivne činjenice na osnovu kojih možemo da utvrdimo koja je od njih ispravna a koja pogrešna, sledi *ontološki relativizam*: ontološkim pitanjima moramo da se bavimo u okviru nekog jezika (teorije), pa odgovor na ontološka pitanja zavisi od teorije koju prihvatamo. U tom smislu je *ontološka relativnost relativnost u odnosu na priručnik prevođenja*. Reći da "gavagai" denotira "zeca", znači odlučiti se za onaj priručnik u kome se "gavagai" prevodi kao "zec", umesto za neki alternativni priručnik.

Na nivou prevođenja nepoznatog jezika, nedokučivost referencije možemo posmatrati kao posledicu neodređenosti prevoda identiteta i drugih jezičkih sredstava individuacije. Termin će biti onoliko neodređen, koliko je neodređen njegov princip individuacije.⁹⁸ Međutim, nedokučivost će ostati čak i ako prihvatimo identitet i sav ostali jezički aparat individuacije kao nešto utvrđeno i postojano; u stvari čak i ako ostavimo po strani radikalno prevođenje i zadržimo se na maternjem jeziku. Ako se prisetimo učenja jezika, videćemo da Kvajn ukazuje na to da prelazak na odloženu ostenziju i apstraktne objekte uvodi neodređenost i u maternji jezik, tj. da o neodređenost postoji i u slučaju homofonog prevođenja a sa tim i pitanje neodređenosti referencije.⁹⁹

Kvajn mrežu termina, predikata i pomoćnih jezičkih sredstava tumači kao referencijalni okvir ili koordinatni sistem u svetlu kojeg možemo da govorimo o pojedinačnim objektima: zečevima, delovima zečeva, brojevima i formulama. Referencija, prema tome, ima smisla samo u odnosu na takav koordinatni sistem.¹⁰⁰ Izvan jezika, odnosno takvog koordinatnog sistema, ne možemo postaviti pitanja o referenciji i ontološkim obavezama. Kvajn smatra da ne možemo govoriti o tome šta su objekti teorije, a da se ništa ne kažemo o tome kako interpretirati ili reinterpretirati tu teoriju u okviru neke druge teorije. Ovakve interpretacije i reinterpretacije počivaju na pozadinskim teorijama i njihovim implicitno prihvaćenim ontologijama. Pitanje da li termin "zec" referira na zečeve ili delove zečeva ima smisla samo ako ga postavimo u odnosu na neki polazni (*background*) jezik. Takav polazni jezik čini ovo pitanje smislenim, ali samo ako ga postavljamo u odnosu na njega. Očigledno je da pitanja o referenciji za dati jezik imaju

⁹⁸ Quine, "Things and Their Place in Theories", in: *Theories and Things*, p. 12.

⁹⁹ Kvajn, "Ontološka relativnost", str. 81.

¹⁰⁰ *Ibid.*, str. 84.

smisla samo u odnosu na neki drugi jezik. Dakle, pitanje na koje se stvari referira nema jedinstven, apsolutni odgovor; za to je potrebno imati jedinstvenu, apsolutnu teoriju, a takve teorije nema i ne vidi se kako bismo je uopšte mogli imati. Kvajn smatra da konceptualne sheme možemo usavršavati i menjati deo po deo a da u isto vreme od njih zavisimo. Ne postoji način na koji bismo se od njih odvojili kako bismo ih uporedili sa nekakvom nekonceptualizovanom stvarnošću. Otuda se pitanje o referenciji ne može postaviti izvan jezika (pojmovnog okvira), odnosno, sa neke apsolutne pozicije.

Postojanje je, jednom rečju, zavisno od toga koju teoriju ili jezički okvir usvajamo. Ontološko pitanje šta postoji tako postaje semantičko: na koje stvari u svom jeziku referiramo. Jezik je središnja tema Kvajnovе filozofije; u referencijalnom aparatu jezika kojim govorimo o svetu reflektuju se i prepliću sva važna ontološka i epistemološka pitanja. Odgovor na pitanje kako odlučujemo šta postoji u realnom svetu dobijamo na osnovu razmatranja o jednostavnosti i pragmatičkih razmatranja o tome kako će sistem funkcionisati u odnosu na iskustvo.

Dakle, Kvajново čuveno pitanje "čega ima?"¹⁰¹ svodi se na pitanje kako u jeziku koji koristimo i teorijama koje stvaramo nastaju ontološke obaveze. Mi ne znamo čega ima nezavisno od neke jezički formulisane teorije, ali znamo šta znači za neku teoriju da je primorana na postojanje određenih stvari. Kao što ćemo kasnije videti,¹⁰² Kvajnov čuveni slogan "biti znači biti vrednost vezane promenljive" govori nam koje to stvari moraju da postoje da bi tvrđenja teorije bila istinita, a to su upravo one koje promenljive uzimaju kao svoju vrednost. Vezane promenljive ne tražimo da bismo utvrdili šta postoji, već da bismo utvrdili *šta nam teorija kaže da postoji*, a to je nesumnjivo problem koji se tiče jezika. Pitanje postojanja treba rešavati na semantičkom planu čime se ontološka kontroverza pretvara u kontroverzu oko jezika. Ali, to ne implicira da je pitanje postojanja lingvističke prirode. Prihvatanje ontologije je nalik prihvatanju naučne teorije, prihvatamo najjednostavniju konceptualnu shemu unutar koje se fragmenti iskustva mogu uklopiti i organizovati.

Na kraju treba istaći i to da Kvajn nikada nije tvrdio da su ontološka pitanja

¹⁰¹ Quine, "On What There is", in: *Quintessence*, pp. 177-192, prevod na srpski: "O onome čega ima", u: *Ontološka relativnost i drugi filozofski ogledi*, str. 207-226.

¹⁰² Poglavlje V.5.

besmislena, ali jeste da nema smisla pitati se o ontološkim obavezama nezavisno od prihvaćene teorije. Različite teorije diktiraju različite ontološke obaveze, a mi smo primorani da zauzmemo gledište jedne od njih.

III. Nedoumice u vezi sa neodređenošću prevoda

U ovom poglavlju ispitaćemo nekoliko važnijih prigovora Kvajnovoj tezi o neodređenosti prevoda i pokušaćemo da na njih odgovorimo. Na kraju, snaga prigovora kao i uspešnost odgovora koje ćemo na njih dati, pomoći će nam da steknemo potpuniju sliku o ovoj Kvajnovoj tezi. Biće nam važno da utvrdimo šta se njom tačno tvrdi, kako bismo kasnije mogli da pokažemo u kakvom je ona odnosu sa tezom o subdeterminisanosti.

1. Patnamovi prigovori

Tezom o neodređenosti prevoda tvrdi se da mogu postojati nesaglasni priručnici za prevođenje sa jednog jezika na drugi, pri čemu su svi oni u jednakoj meri prihvatljivi ukoliko su u skladu sa celinom govornih dispozicija koje su potpunosti određene stavkama (1) – (4) iz prethodnog poglavlja.

Ova formulacija teze o neodređenosti prevoda, međutim, može se razumeti na različite načine. Jedan od njih je i sledeći:

"Moguće je posedovati 'rivalske' analitičke hipoteze koje 'savršeno odgovaraju celini govornih dispozicija' [...] Neka su f_1 i f_2 dve takve analitičke hipoteze. Kvajново gledište je da ne postoji 'stanje stvari' koje određuje da li su ispravni prevodi stranog jezika na maternji jezik koje pruža f_1 ili oni koje pruža f_2 [...] izbor analitičkih hipoteza jeste stvar konvencije [kurziv A. Z.]"¹⁰³

Patnam odbacuje ovu interpretaciju Kvajnovе teze. Naime, on to gledište pripisuje osobi koju označava sa $Kvajn_1$ i smatra je izmišljenom ličnošću koju treba razlikovati od pravog Kvajna.¹⁰⁴ Prema Patnamovom mišljenju, navedena interpretacija sledi uobičajenu konvencionalističku strategiju: (a) navodi se skup uslova koji (delimično) određuje ekstenziju nekog pojma; (b) dati uslovi iscrpljuju sadržaj pojma koji se analizira; (c) postoje nesaglasni objekti koji zadovoljavaju date uslove i, na kraju, (d) ne postoji stanje

¹⁰³ Putnam, "The Refutation of Conventionalism", p. 161.

¹⁰⁴ *Ibid.*, p. 154.

stvari (činjenica) na osnovu kojeg možemo da odlučimo koji je od rivalskih objekata "pravi".¹⁰⁵

U ovom pogledu, Kvajn₁ je tipični konvencionalista koji polazi od pretpostavke da "određeni uslovi *iscrpljuju značenje* [kurziv A. Z.] pojma koji se analizira."¹⁰⁶ U kontekstu radikalnog prevođenja, Kvajn₁ smatra (1) – (4) delom značenja pojma priručnika za prevođenje, pri čemu "*bilo koji dodatni uslov koji može biti predložen neće biti deo značenja datog pojma niti će predstavljati njegov 'supstancijalan zakon'* [kurziv A. Z.]"¹⁰⁷ Svi priručnici za prevođenje koji ispunjavaju uslove (1) – (4) jednako su prihvatljivi. Izbor jednog pre nego drugog nije ništa drugo do stvar konvencije.

Osim što, kao što smo istakli, odbacuje ovakvu konvencionalističku strategiju, Patnam je uveren da to čini i Kvajn.¹⁰⁸ Prema Patnamovom predlogu, priručnik za prevođenje bi trebalo formulisati na način koji bi obezbedio maksimalnu *unutrašnju i spoljašnju koherenciju*. Pod unutrašnjom koherencijom podrazumevaju se principi kao što su jednostavnost i slaganje sa intuicijom, a pod spoljašnjom koherencijom slaganje sa eksperimentalnim proverama (u slučaju radikalnog prevođenja reč je o saglasnost sa celinom verbalnih dispozicija).¹⁰⁹

Iz ovoga sledi da pojam priručnika za prevođenje nije iscrpljen odredbama (1) – (4). I drugi aspekti, kao što je recimo jednostavnost, ulaze u razmatranje kada je reč o izboru među priručnicima. Prema Patnamu "ako usvajanje jednog sistema analitičkih hipoteza pre nego drugog dovodi do velikog pojednostavljenja nauka kakve su neurofiziologija, psihologija, antropologija itd., zašto onda ne bismo rekli da ono što podrazumevamo pod 'prevodom' jeste *prevod u skladu sa priručnicima koji imaju ovo svojstvo?*[kurziv A. Z.]"¹¹⁰

Jedna od posledica ovakvog pristupa jeste to da, kada se svi relevantni uslovi uzmu u obzir, nema netrivialnih rivalskih priručnika za prevođenje ili sistema analitičkih

¹⁰⁵ *Ibid.*, pp. 161-162.

¹⁰⁶ *Ibid.*, p. 163.

¹⁰⁷ *Ibid.*, p. 163.

¹⁰⁸ Patnam tvrdi da je Kvajn ovakvu interpretaciju odbacio i dodatno pojasnio svoje gledište o ovom problemu na Stors konferenciji o filozofiji jezika. Vidi: "The Refutation of Conventionalism", pp. 154-177.

¹⁰⁹ Putnam, "The Refutation of Conventionalism", p. 165.

¹¹⁰ *Ibid.*, p. 171.

hipoteza.¹¹¹ Na osnovu toga Patnam zaključuje da "Kvajn svakako nije *dokazao* [kurziv A. Z.] da postoje dve različite analitičke hipoteze takve da se obe slažu sa maksimalno jednostavnom i intuitivnom psihologijom, lingvističkom teorijom, itd."¹¹² Čini se da ovaj zaključak dovodi u pitanje važenje teze o neodređenosti prevoda kojom se tvrdi da su rivalski priručnici *načelno mogući*, kao i da ne postoji stanje stvari koje bi nam pomoglo da odlučimo koji od njih je ispravan.

Ukoliko je to tačno, možemo li nekako odgovoriti na Patnamov prigovor? Na prvom mestu, trebalo bi detaljnije ispitati Patnamovu distinkciju između unutrašnje i spoljašnje koherencije. Po mišljenju Džonatana Densija, ovu distinkciju treba posmatrati kao kontrast između *regulativnih principa i evidencionih principa*.¹¹³

Spoljašnja koherentnost ili evidencioni principi zahtevaju da priručnik za prevođenje bude saglasan sa celinom svih verbalnih dispozicija, koje u slučaju prevođenja predstavljaju stanje stvari. Međutim, treba uzeti u obzir i ostale faktore kakvi su jednostavnost priručnika za prevođenje (što se odražava na proces učenja jezika urođenika), slaganje sa već poznatim principima, princip dobronamernosti¹¹⁴, itd.¹¹⁵ Dakle, osim što zahtevamo da postoji slaganje sa činjenicama, pri izboru priručnika za prevođenje moramo da uvećamo ove vrednosti.

Da li to onda znači da slaganje sa činjenicama treba posmatrati kao jednu od vrednosti koju treba uvećavati prilikom izbora priručnika za prevođenje te da, ako iskrsnu takve okolnosti, od ove vrednosti treba odustati ukoliko je dobitak na drugoj strani dovoljno velik? Čini nam se da bi odgovor na ovo pitanje morao da bude negativan.

¹¹¹ Pod trivijalnim rivalskim priručnicima za prevođenje mislimo na one koji se razlikuju po tome što u njima postoji samo permutovanje nekih reči ("crveno" se koristi kao "plavo" u jednom, dok se u drugom "plavo" koristi kao "crveno").

¹¹² Putnam, "The Refutation of Conventionalism", p. 165. Patnam takođe tvrdi da se Kvajn slaže se njegovom pozicijom, te da je ove stavove Kvajn izneo na već pomenutoj Stors konferenciji.

¹¹³ Dancy, *Introduction to Contemporary Epistemology*, Oxford: Blackwell, 1985, p. 106.

¹¹⁴ Princip dobronamernosti (*the principle of charity*) prvi je formulisao Vilson. Vidi: Wilson "Substances without Substrata", *The Review of Metaphysics*, 12 (1959), p. 532. U kontekstu radikalnog prevođenja, princip može biti modifikovan tako da se tvrdi da priručnike za prevođenje treba sačiniti na takav način da se najveći broj iskaza, posebno opservacionih, koje urođenici izgovaraju pokaže kao istinit. Na ovaj način, pretpostavljamo da su urođenici racionalne osobe. Vidi: Quine, *Word and Object*, p. 59. i Føllesdal, "Indeterminacy of Translation and Underdetermination of the Theory of Nature", p. 298.

¹¹⁵ Quine, "Indeterminacy of Translation Again", p. 7.

Tačno je da Kvajn ističe da su čak i opservacione rečenice podložne reviziji, što znači da slaganje sa činjenicama može biti napušteno u korist opšte koherentnosti teorije u pojedinim slučajevima.¹¹⁶ Međutim, ovakav zaključak će biti opravdan samo ako je teorija sa kojom se činjenice kose dobro potvrđena (ili pak dobro potvrđen priručnik za prevođenje u slučaju radikalnog prevođenja). Na kraju, ono što se ovde dovodi u pitanje jeste oslanjanje na verbalne dispozicije, a po tom pitanju Kvajn izričito kaže:

"Zaista, pored slaganja sa verbalnim dispozicijama, postoje i druge vrednosti kojima možemo stremiti i oko kojih se možemo slagati prilikom sastavljanja priručnika za prevođenje. Možemo insistirati na jednostavnosti i možemo pokušati da uvećamo istinitost urođenikovih tvrdnji. Ukoliko su ovi i njima srodni kanoni dovoljni da bi se odstranile sve neuskладive kodifikacije urođenikovih verbalnih dispozicija, u šta sumnjam, i dalje bih tvrdio da oni ne odražavaju stanje stvari. Nije reč o nekoj opštoj razlici između kanona i zakona. Radi se naprosto o tome da je činjeničnost ograničena na same verbalne dispozicije, koliko god elegantno ili nespretno one bile kodifikovane."¹¹⁷

Kvajn naglašava da, iako neki drugi faktori mogu doći do izražaja prilikom sastavljanja priručnika za prevođenje, saglasnost sa verbalnim dispozicijama jeste ključan i presudan faktor, jer upravo ovaj faktor čini empirijski sadržaj priručnika.

Kao odgovor Patnamu možemo istaći da, iako Kvajnovi uslovi (1) – (4) možda nisu iscrpni pri određivanju onoga što se može prevesti i da im se možda mogu dodati još neki, ovo nikako ne povlači da će, nakon što su dodati, prevođenje postati potpuno određeno. Lako je zamisliti da prilikom sastavljanja priručnika dolazimo do tačke u kojoj moramo tražiti ravnotežu između različitih vrednosti, posebno kada te vrednosti nisu međusobno saglasne.

Primeru radi, priručnik može biti jednostavan, elegantno formulisan a opet kršiti princip dobronamernosti, dok upravo suprotno može važiti za neki drugi priručnik.¹¹⁸ Upravo ovakvo uravnoteženje vrednosti koje namećemo priručnicima predstavlja izvor rivalskih priručnika, u potpunosti saglasnih sa svim verbalnim dispozicijama a opet takvih

¹¹⁶ Quine, "Dve dogme empirizma", str. 160-164.

¹¹⁷ Quine, "Reply to Roger F. Gibson, Jr.", in: *The Philosophy of W. V. Quine*, p. 155.

¹¹⁸ Dancy, *Introduction to Contemporary Epistemology*, pp. 105-107; Quine, "Indeterminacy of Translation Again", p. 8.

da izbor jednog pre nego drugog ne može biti odlučan na osnovu stanja stvari, jer takvog stanja stvari ni nema.

Iako Patnam smatra da bismo dodavanjem nekih dodatnih uslova mogli da otklonimo neodređenost, pokazuje se da i njihovim dodavanjem ne uspevamo da otklonimo sve rivalske priručnike. Ako, s druge strane, dodatne uslove posmatramo kao nešto što bi nam pomoglo da izaberemo između alternativnih priručnika, to ne bi osporavao ni sam Kvajn. Naime, on nikada nije tvrdio da se ne možemo odlučiti za jedan priručnik (na osnovu nekog kriterijuma), već to da izbor ne može da počiva na nekom objektivnom, činjeničkom kriterijumu.

2. Problemi sa bihejviorizmom

Jedan od najčešćih prigovora koji se upućuje Kvajnovoj tezi jeste da ona dovodi do apsurdnih posledica. Tako, primera radi, Olston ističe da su Kvajnovi argumenti za neodređenost prevoda, ukoliko su valjani, takvi da se "mogu primeniti na nečiji sopstveni jezik, pa čak i na samo govorno lice i njegov idiolekt [...] Dakle, Kvajnovi argumenti dovode do zaključka da niko ne podrazumeva nikakvo određeno značenje služeći se ma kojim terminima ili ma kojim neopservacionim rečenicama. A kako je utemeljenje jezika u krajnjoj instanci zavisno od govorne aktivnosti govornih lica, sledi da nijedan termin ili neopservaciona rečenica jezika nemaju nikakvo određeno značenje."¹¹⁹

Ovakav rezultat je, složićemo se sa Olstonom, neprihvatljiv budući da "ja ne mogu reći ništa a da ne pretpostavim da znam šta reći koje koristim znače. Ne mogu pretpostaviti da, s vremena na vreme, iznosim tvrdnje koje nešto znače a da se u isto vreme ne obavežem na to da, s vremena na vreme, znam šta reći koje koristim znače."¹²⁰

Koji su razlozi koji dovode do ovakvog zaključka i do navodne neprihvatljivosti teze o neodređenosti prevoda? Olston ističe da Kvajn ne uzima u obzir jednu očiglednu stvar: neko zna semantiku nekog jezika samo na osnovu činjenice da tečno govori taj jezik.

¹¹⁹ Alston, "Quine on Meaning", in: *The Philosophy of W. V. Quine*, pp. 57-58.

¹²⁰ *Ibid.*, p. 63.

Ovakva vrsta znanja demantuje Kvajново tvrđenje da se do značenja dolazi isključivo na osnovu posmatranja ponašanja i okolnosti u kojima se ono dešava.¹²¹

Argument sličan ovom iznosi i Serl. Po Serlovom mišljenju, Kvajn nastoji da analizira pojam značenja oslanjajući se na korelacije između spoljašnjih stimulusa i verbalnih dispozicija. Drugim rečima, značenje reči (ili rečenice) identifikuje se sa skupom verbalnih dispozicija koje se ispoljavaju u ponašanju prilikom delovanja određenih stimulusa. Međutim, ovakav vid bihejviorizma ima apsurdne posledice. Primera radi, možemo primetiti da su verbalne dispozicije za rečenicu "Zec!" identične onima za rečenicu "Deo zeca!"¹²², iz čega sledi da na bihejvioralnom nivou ne možemo razlikovati ove dve rečenice pa su one sinonimne.¹²³

Ovaj ishod je, za nekoga ko nije pristalica Kvajnovе teze, svakako začuđujući. Kompetentno govorno lice srpskog jezika svakako zna da postoji razlika između ove dve rečenice. Bihejviorističke premise koje do ovakvog zaključka vode moraju, dakle, biti napuštene, što predstavlja *reductio ad absurdum* i same bihejviorističke teorije značenja. Šta više, kako se čini da teza o neodređenosti prevoda počiva na upravo ovim bihejviorističkim premisama, i ona sama postaje sporna.¹²⁴

Ukoliko se bihejviorističke premise shvate onako kako su to učinili Olston i Serl – naime, tako da tvrde da značenje rečenice nije ništa drugo do skup verbalnih dispozicija pod određenim stimulusima – nameće se apsurdan zaključak da ne možemo govoriti o razlici između rečenica kao što su "Zec!" i "Deo zeca!", iako kao kompetentna govorna lica imamo osećaj da je njihovo značenje različito.

Međutim, Kvajново insistiranje da se "Gavagai!" može jednako opravdano prevesti i kao "Zec!" i kao "Deo zeca!" upravo pretpostavlja razliku u značenjima poslednje dve rečenice jer, kako to Serl primećuje, teza o neodređenosti prevoda ne bi se mogla čak ni

¹²¹ *Ibid.*, p. 60.

¹²² "Zec!" i "Deo zeca!" koristimo ovde kao zgodan način da se kaže ista stvar koja bi se rekla rečenicama "Eno zeca!" i "Eno dela zeca!".

¹²³ Treba primetiti da Serl i Olston ne govore o prevođenju nepoznatog jezika, već o značenju termina u maternjem jeziku.

¹²⁴ Searle, "Indeterminacy, Empiricism and the First Person", *The Journal of Philosophy*, 84 (1987), p. 126.

formulisati, niti bismo bili u stanju da razumemo problem koji je Kvajn istakao, da ovu razliku nismo u mogućnosti da uočimo.¹²⁵

Da bismo na ove prigovore odgovorili neophodno je prvo ispitati kakvu tačno vrstu biheviorizma Kvajn zastupa. Zaista, Kvajn se često klasifikuje kao biheviorista u teoriji značenja i to ne bez razloga.¹²⁶ U članku "Ontološka relativnost" on sa odobravanjem navodi Djuijevu tvrdnju da "Značenje [...] nije psihološki entitet: ono je prvenstveno svojstvo ponašanja"¹²⁷. Takođe, u nešto novijem radu o neodređenosti prevoda on eksplicitno prihvata biheviorističku poziciju.¹²⁸ Međutim, Kvajnova pozicija svakako se ne može opisati kao naivni biheviorizam i čini se da se na najbolji način može okarakterisati kao bihevioristički pristup jeziku, posebno u kontekstu učenja jezika.

Neophodno je, dakle, jasno razlučiti biheviorističku teoriju značenja od teorije koju je Kvajn zastupao. *Bihevioristička teorija značenja* se zasniva na modelu stimulus-reakcija. Značenje onoga što je izgovoreno jeste reakcija koju izaziva kod slušalaca u određenim okolnostima.¹²⁹ Reći šta rečenica *P* znači, nije ništa drugo nego reći da bi, pod izvesnim okolnostima, govorno lice *G* na izvesne stimulse reagovalo na određen način.¹³⁰ Ovakva filozofska teorija svakako nije bez teškoća.

Na prvom mestu, nije potpuno jasno da se skupovi dispozicija koji odgovaraju apstraktnim imenicama kao što su "pravda", "ideja", "dobro" itd. mogu jednoznačno ili bar relativno uspešno identifikovati. Reakcije na ove reči će drastično varirati između različitih individua, kao i u različitim situacijama. Pored toga, lako je uočiti da dve različite rečenice mogu indukovati identične dispozicije ("Zec!" i "Deo zeca!" svakako nije jedini par rečenica ove vrste) kao i da različiti članovi jezičke zajednice mogu reagovati na istu rečenicu na različit način ("Bog postoji" će sasvim sigurno izazvati različite reakcije kod

¹²⁵ *Ibid.*, pp. 131, 140.

¹²⁶ Primera radi, tako ga vidi Grejling, u: Grayling, *An Introduction to Philosophical Logic*, Oxford: Blackwell, 1997, p. 195. Harman takođe primećuje da u formulaciji teze o neodređenosti prevoda onako kako je izneta u knjizi *Word and Object*, Kvajn može biti pogrešno shvaćen tako da se obavezuje ne poziciju filozofskog biheviorizma. Vidi: Harman, "An Introduction to "Translation and Meaning"", in: *Words and Objections: Essays on the Work of W. V. Quine*, (eds.) Donald Davidson & Jaakko Hintikka, Dordrecht: Reidel, 1975, p. 22. Vidi i: Fisher, "Quines Behaviorism and Linguistic Meaning: Why Quines Behaviorism is not Illicit", *Philosophia*, 39 (2011), pp. 51-59.

¹²⁷ Quine, "Ontološka relativnost", str. 63.

¹²⁸ Quine, "Indeterminacy of Translation Again", p. 5.

¹²⁹ Grayling, *An Introduction to Philosophical Logic*, pp. 192- 193.

¹³⁰ *Ibid.*, p. 191.

ljudi koji su vernici i onih koji to nisu).¹³¹ U svetlu prethodnog vidimo da bihejviorizam u pogledu značenja stvara brojne probleme koji sasvim ozbiljno dovode u pitanje njegovu održivost.

Ipak, Kvajn ne zastupa tu teoriju. On ne tvrdi da su "značenja" istovetna sa "verbalnim dispozijama". Naprotiv, on ističe da moramo prihvatiti bihejvioralni pristup u odnosu na problem učenja jezika, jer upravo u kontekstu učenja jezika (bilo učenja maternjeg jezika ili pak unutar postupka radikalnog prevođenja) jedino na šta možemo da se oslonimo jeste posmatranje verbalnih dispozicija ostalih članova jezičke zajednice u prisustvu zajedničkog stimulusa. Drugim rečima, "...čak i u vezi sa tim složenim i nejasnim činionicima učenja jezika, onaj ko uči jezik ne raspolaže nikakvim podacima kojima bi se mogao služiti osim ispoljenog ponašanja drugih govornih lica."¹³²

U tekstu "Mind and Verbal Dispositions", Kvajn ističe da se razumevanje neke rečenice ogleda u znanju njenih istinosnih uslova. Za opservacione rečenice kao što je rečenica "Ovo je crveno.", poznavanje istinosnih uslova od strane govornog lica otkriva se putem njegovih bihejvioralnih dispozicija: dispozicija da je potvrdi ili opovrgne kada je izgovara u prisustvu crvenog.¹³³ Međutim, Kvajn jasno ističe da "ne možemo identifikovati razumevanje fiksirane rečenice (npr. "Džon je momak."), čak ni približno, putem dispozicije da je potvrdimo ili opovrgnemo kada je izričemo u određenim okolnostima, [...] jer okolnosti stimulacije u trenutku izricanja često neće imati nikakav uticaj na odluku."¹³⁴ Kada je reč o fiksiranim rečenicama ne možemo se nadati da ćemo ih povezati sa opažanjem usled toga što pojedinačne rečenice nemaju izolovane empirijske posledice.

Kvajn, dakle, zaključuje da ne postoji način da se pojam razumevanja, kao skup istinosnih uslova, opiše pomoću bihejvioralnih dispozicija kada je reč o fiksiranim rečenicama. Odnosno, ono što fiksirana rečenica znači ne može se omeđiti sa njom povezanim bihejvioralnim dispozicijama.¹³⁵ U prilog ovome, Kvajn eksplicitno ističe svoju

¹³¹ *Ibid.*, p. 193.

¹³² Kvajn, "Ontološka relativnost", str. 65.

¹³³ Quine, "Mind and Verbal Dispositions", in: *Confessions of a Confirmed Extensionalist and Other Essays*, p. 249.

¹³⁴ *Ibid.*, p. 250.

¹³⁵ Treba, međutim, podsetiti na to da je opservacionalnost stvar stepena. Iako rečenica kao što je "Gavagai" poseduje veoma visok stepen opservacionalnosti, ona ipak dopušta i neodređenost, doduše u relativno niskom

poziciju u kontekstu rasprave o neodređenosti prevoda. Kada se opservacione i stimulus-analitičke rečenice prevedu, lingvisti koji je otpočeo postupak radikalnog prevođenja i dalje mora da sastavi urođeničko-srpski rečnik tako što će formulirati skup analitičkih hipoteza kako bi preveo ostatak jezika urođenika. Međutim, moguće je formulirati nesaglasne sisteme analitičkih hipoteza koji su jednako u skladu sa raspoloživim podacima, tj. "oni se slažu na nivou opservacionih rečenica ali se sukobljavaju u pogledu nekih od fiksnih rečenica."¹³⁶ Ovo jasno pokazuje da, za Kvjajna, značenje rečenice (sa izuzetkom rečenica sa najvišim stepenom opservacionalnosti) ne treba samo dovoditi u korelaciju sa verbalnim dispozicijama već je, naprotiv, ovo *značenje relativno u odnosu na određeni sistem analitičkih hipoteza*.

Na kraju, možemo ukratko trasirati argument koji smo upravo izneli. Kvjajn ne prihvata premise bihejviorizma na način na koji ih razumeju Olston i Serl. Značenje rečenice naprosto nije identično skupu dispozicija za verbalno ponašanje. Sa druge strane, Kvjajn zaista prihvata *bihejvioristički pristup unutar teorije učenja jezika*. Na kraju, značenje rečenice, ukoliko uopšte i možemo govoriti o značenjima, može se odrediti isključivo u odnosu na određeni sistem analitičkih hipoteza (koje se mogu razlikovati između govornih lica) koji nam onda služi kao referentni okvir.

Tačno je da bi bihejviorističke premise, kako to ističe Serl, vodile u apsurd. Ukoliko je značenje iscrpljeno verbalnim dispozicijama govornih lica, ne bismo mogli da razlikujemo rečenice "Zec!" i "Deo zeca!", koje očigledno imaju različita značenja. Međutim, veoma je verovatno da će upravo ove dve rečenice imati različito značenje u odnosu na isti skup analitičkih hipoteza (koji uključuje fiksiran princip individuacije). Kako smo videli, Kvjajn zahteva da se značenja razmatraju u kontekstu sistema analitičkih hipoteza, pre nego oslanjanjem isključivo na bihejvioralne dispozicije govornih lica, a time navodni *reductio* nestaje.

Olston je, ako se prisetime, nastojao da pokaže i to da, ukoliko prihvatimo tezu o neodređenosti prevoda zajedno sa Kvjajnovim bihejviorističkim pretpostavkama, ne možemo reći šta reči koje upotrebljavamo znače. Jasno je da se argumenti koji su izneti u

stepenu, pa se time i njeno značenje ne može poistovetiti sa određenim skupom bihejvioralnih dispozicija.

¹³⁶ Quine, "Mind and Verbal Dispositions", p. 251.

prilog tezi o neodređenosti prevoda mogu primeniti i na maternji jezik kao i na svako pojedinačno govorno lice. Olstonov zaključak, međutim, ne sledi.

Značenje reči, kako smo to već istakli, javlja se isključivo u kontekstu interpretacije u odnosu na određeni sistem analitičkih hipoteza. Reči koje koristim imaju ona značenja koja su određena relativno u odnosu na sistem analitičkih hipoteza – sistem koji ja, kao govorno lice i pripadnik jezičke zajednice, ne moram deliti sa ostalim govornim licima mog jezika.

3. Mentalizam

Iako na Serlove prigovore možemo odgovoriti i tako što ćemo skrenuti pažnju na greške u interpretaciji koje je počinio, biće nam od pomoći da detaljnije ispitamo kako njih tako i kritike nekih drugih autora koje se po duhu ne razlikuju previše od Serlovih. Kao što smo već naglasili, jedna od najvažnijih posledica teze o neodređenosti prevoda jeste i podrivanje mita o muzeju značenja koji "značenja" shvata kao neku vrstu entiteta. Ovo se svakako odnosi i na mentalističke (ili intencionalističke) teorije značenja koje pri objašnjenju pojma značenja postuliraju mentalne entitete ("ideje" primera radi).¹³⁷ Dakle, ukoliko je teza o neodređenosti prevoda tačna, mentalističke teorije značenja su neodržive.

S tim u vezi Serl prigovara da "argument za neodređenost prevoda stoji samo pod pretpostavkom nepostojanja intencionalističkih značenja"¹³⁸. Drugim rečima, ukoliko pretpostavimo da su značenja samo korelacije između spoljašnjih stimulusa i dispozicija verbalnog ponašanja, besmisleno je pitati da li "Gavagai!" zaista znači "Zec!" ili pak "Deo zeca!", jer razliku između poslednje dve rečenice nismo u stanju da prepoznamo.

Ali, ukoliko usvojimo mentalističku teoriju značenja, značenje postaje na izvestan način fiksirano u svesti govornih lica. U tom slučaju će biti moguće odrediti (bar u načelu ako ne i u praksi) šta urođenik misli kada kaže "Gavagai!", pa se neodređenost prevoda neće javiti kao problem. Serl optužuje Kvajna da pretpostavlja ono što tek treba da dokaže. Prema njegovom mišljenju Kvajn pokušava da mentalističku teoriju značenja ospori putem argumenta koji počiva na neodređenosti prevoda, dok sama teza neodređenosti prevoda

¹³⁷ Quine, "Mind and Verbal Dispositions", p. 244.

¹³⁸ Searle, "Indeterminacy, Empiricism and the First Person", p. 129.

sledi samo ukoliko pretpostavimo da je mentalistička teorija značenja pogrešna.

Grayling takođe ističe da eliminacija mentalističkih opisa nije moguća te da ostenzivan metod nije adekvatan kao pristup učenju jezika. U nešto opširnijem izvodu, on kaže "Jedan od prvih koraka u Kvjajnovom argumentu jeste da se iskoristi navodno bezazlena slika učenja jezika u javno opažljivim okolnostima. Međutim, kako neko može znati kakve se okolnosti mogu smatrati okolnostima učenja jezika? Okarakterisati okolnosti na ovaj način ima smisla samo ako onaj ko u ovakvim okolnostima uči jezik nosi sa sobom i nezanemarljiv konceptualni багаž. Pretpostavimo da onaj ko jezik uči upravo savladava termin "crveno". On mora prepoznati ono na šta mu se ukazuje *kao* svojstvo okruženja koje je ispravan stimulus za "crveno" i takođe mora shvatiti, ili posedovati prethodno znanje ove činjenice, da ono što vidi, vidi kao "crveno" – i tako dalje [...] Međutim, na koji način se onda okolnosti učenja jezika mogu opisati bez pozivanja na intencionalne pojmove, kako smo to upravo učinili? Jasno je da ne možemo ni otpočeti sa razmatranjima ukoliko ne pretpostavimo neku vrstu mentalističke aparature."¹³⁹

Da bismo na ovaj prigovor odgovorili, neophodno je dalje razjašnjenje Kvjajrove pozicije. Kvjajn, razume se, ne poriče da je razumevanje jezika mentalna aktivnost¹⁴⁰, ali smatra da su mentalna stanja zapravo fiziološka ili telesna stanja.¹⁴¹ Međutim, ovo nikako ne smemo razumeti kao tvrđenje da postoji jednoznačna korespondencija između značenja rečenice i određenih fizioloških procesa. Da li takva korespondencija postoji ili ne, predstavlja empirijsko pitanje na koje će odgovor eventualno pružiti odgovarajući eksperiment. Za Kvjajna, postojanje ove vrste korespondencije nije relevantno za analizu pojma značenja.

Kvjajn sugerše da duh shvatimo kao sistem dispozicija za ponašanje.¹⁴² Ako sledimo Kvjajna pa razdvojimo tri nivoa objašnjenja, mentalističko, bihejvioralno i psihološko,¹⁴³ onda ćemo njihove odnose najbolje uočiti kroz pokušaj objašnjenja pojma dispozicije za ponašanje, čime ćemo otkriti i šta se pod tim pojmom podrazumeva.

¹³⁹ Grayling, *An Introduction to Philosophical Logic*, p. 199.

¹⁴⁰ Ovo ističe i Serl. Vidi: "Indeterminacy, Empiricism and the First Person", p. 124.

¹⁴¹ Quine, "Mind and Verbal Dispositions", pp. 254-255.

¹⁴² *Ibid.*, p. 252.

¹⁴³ *Ibid.*, p. 248.

Dispozicije Kvajn tumači kao fizičke osobine, konfiguraciju ili mehanizam.¹⁴⁴ Ono što dispoziciju čini onim što jeste nije nikakva poseban samo njoj pripadajuća karakteristika, već način na koji je izdvajamo i određujemo. Dispozicije za ponašanje su psihološke osobine ili mehanizmi. Određujući ih kao dispozicije mi ih izdvajamo na osnovu bihevioralnih simptoma, bihevioralnih testova. Najdublje objašnjenje, psihološko, dispozicije analizira u terminima nervnih impulsa, anatomskih i hemijskih organskih procesa.¹⁴⁵ Na taj način ova tri nivoa objašnjenja možemo shvatiti i kao nivoe redukcije: duh se sastoji od dispozicija za ponašanje koje su u osnovi psihološka stanja.

Podsetimo se da Kvajn usvaja bihevioristički pristup učenju jezika: relevantno je jedino ispoljeno ponašanje govornih lica – njihovi unutrašnji mehanizmi mogu varirati na neodređeno mnogo načina. Naime, "Sve dok je naše vladanje jezikom u skladu sa svim spoljašnjim merilima, dok ono što izgovaramo ili naša reakcija na ono što neko drugi izgovara može biti procenjena u svetlu nekih zajedničkih okolnosti, dotle je sve dobro. Naš mentalni život u odnosu na ova merila nije pod uticajem stepena u kom vladamo jezikom."¹⁴⁶

Čini se da niko ne bi doveo u pitanje mentalističko shvatanje jezika ukoliko bi se njime tvrdilo samo to da razumevanje jezika ili razumevanje značenja rečenice uključuje izvesne mentalne aktivnosti. Međutim, da bi ova teorija mogla da bude rival biheviorističkoj teoriji značenja, ona mora da tvrdi nešto više od toga – na primer, da je značenje rečenice objašnjeno ili predstavljeno određenim stanjima svesti. "Ideje" i "mentalne slike" nameću se kao prirodni kandidati za ovu reprezentacionalnu ulogu; značenje rečenice je predstavljeno kao odgovarajuća ideja ili mentalna slika u našoj svesti. Ovo gledište je, nažalost, neodrživo.

Čak i ukoliko otkrijemo da se, kad god govorno lice razume rečenicu, jedinstvena mentalna slika (ideja ili neko drugo mentalno stanje) koja ovoj rečenici odgovara javlja u njegovoj svesti, to stanje nije dovoljno da objasni razumevanje značenja ove rečenice. Poslužimo se dobro poznatim primerom koji dugujemo Vitgenštajnu. "Ja vidim sliku; ona predstavlja starca koji se uspinje strmom stazom oslonjen na štap. – Kako? Ne bi li ona

¹⁴⁴ *Ibid.*, p. 253.

¹⁴⁵ *Ibid.*, p. 255.

¹⁴⁶ Quine, "Indeterminacy of Translation Again", p. 5.

izgledala isto tako da se kojim slučajem klizao nizbrdo u tom položaju? Možda bi marsovac sliku opisao upravo tako."¹⁴⁷

Sama mentalna slika ne određuje jednoznačno način na koji se razume – ona mora biti interpretirana. Kada neko izgovara rečenicu, on nešto tvrdi, izražava svoja osećanja i sl., ali mentalna slika koju ima u svesti nije ni asertorička ni ekspresivna. Javljanje mentalnih stanja ne određuje značenje rečenice. Šta više, kao i u slučaju bihejviorističke teorije značenja, stvoriti mentalne slike pojmova kao što su "pravda", "dobro", "istina", deluje u velikoj meri beznadežno.

Ovome možemo dodati i činjenicu da stvaranje izvesne mentalne slike zahteva prethodno razumevanje pojma kome ta slika treba da odgovara, jer kako bismo inače mogli znati da posedujemo sliku koja odgovara pojmu ako prethodno ne razumemo sam pojam? Ukoliko je ovo slučaj, teško da možemo govoriti o značenju pojma koje *počiva* na odgovarajućoj mentalnoj slici u našoj svesti.

Da li je, dakle, Kvajn pretpostavio ono što tek treba da dokaže? Da li je on prećutno pretpostavio da je mentalistička teorija lažna te na toj pretpostavci izgradio svoju tezu o neodređenosti prevoda da bi istu, nakon toga, upotrebio kao argument protiv mentalizma? Odgovor na ovo pitanje je očito negativan. Kvajn nigde ne pretpostavlja lažnost mentalističke teorije značenja (bilo eksplicitno ili prećutno) ali s pravom smatra da unutrašnja stanja govornih lica nemaju udela u objašnjenju pojma značenja. Jezik je, prema Kvajnovom mišljenju, društvena veština i njegovo učenje zavisi od intersubjektivno dostupnih naznaka o tome šta i kada treba nešto da kažemo. Da bismo ga naučili, moramo da pripadamo određenoj jezičkoj zajednici. Neko je kompetentan pripadnik jezičke zajednice ukoliko je sposoban da sa drugima komunicira, a sasvim je moguće da se verbalne dispozicije dva govorna lica u potpunosti podudaraju dok su njihovi unutrašnji mehanizmi veoma različiti.

U svojoj argumentaciji za tezu o neodređenosti prevoda Kvajn polazi od bihejviorističkog pristupa, nastojeći da otkrije mehanizme učenja jezika kao i odgovor na pitanje o tome šta zaista znači biti kompetentan pripadnik jezičke zajednice. U okviru ove Kvajnovе argumentacije, mentalna stanja govornog lica ne pojavljuju se ni kao dovoljan, ni

¹⁴⁷ Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, New York: Prentice Hall, 1958, p. 54.

kao nužan uslov objašnjenja pojma značenja. Dakle, ne samo da Kvajn nije pretpostavio lažnost mentalističkog shvatanja jezika već je, u okviru svoje argumentacije za neodređenosti prevoda, pokazao da u glavnim pitanjima sa kojima jedna teorija značenja mora da se suoči, ovo shvatanje ne igra nikakvu eksplanatornu ulogu.

Sledeći Serlov primer će nam pomoći da sumiramo sva do sada otvorena pitanja: "Pretpostavimo da, dok se vozim sa svojim francuskim prijateljima Anrijem i Pjerom, zec najednom istrčava ispred automobila i ja uzviknem "Eno zeca." Pretpostavimo dalje da Anri i Pjer ne razumeju značenje reči "zec", te da svaki od njih pokušava da je prevede na način koji je u skladu sa mojim dispozicijama verbalnog ponašanja. Pretpostavimo da Anri zaključuje da "zec" znači "*stade de lapin*". Pjer, na osnovu istog svedočanstva, zaključuje da "zec" znači "*parti[sic] non-détachée d'un lapin*".¹⁴⁸

Serl tvrdi da, kako "*stade de lapin*" ne znači isto što i "*partie non-détachée d'un lapin*", bar jedan od ova dva prevoda mora biti pogrešan. Šta više, Serl veruje da su oba ova prevoda pogrešna, jer je "prosta činjenica o meni da kada sam rekao "zec", nisam mislio *stade de lapin* ili pak *partie non-détachée d'un lapin*".¹⁴⁹ Ovaj zaključak, međutim, možemo doneti samo zato što smo prihvatili da "zec" znači "lapin" ali ne i "stade de lapin" ili "partie non-détachée d'un lapin" kao deo naših prevodilačkih konvencija.¹⁵⁰ Da bismo ovo pojasnili, razmotrimo primer radikalnog prevođenja.

Urođenik uzvikne "gavagai" nakon čega jedan lingvist ovo prevede kao "faza zeca" dok drugi to učini sa "neodvojeni deo zeca". Da li nam ovo omogućava da zaključimo da, pošto su ova dva prevoda uzajamno nesaglasna, bar jedan od njih mora biti pogrešan? Ne nužno, ova dva prevoda su nesaglasna samo ako su interpretirana na osnovu jedinstvenog priručnika za prevođenje (koji uključuje određeni sistem analitičkih hipoteza). Svaki od ovih prevoda mogao je biti sproveden u skladu sa različitim priručnikom za prevođenje, označimo ih * i **, pa je moguće da "faza zeca*" i "neodvojeni deo zeca**" nisu nesaglasni iskazi.

¹⁴⁸ Searle, "Indeterminacy, Empiricism and the First Person", p. 133.

¹⁴⁹ *Ibid.*, p. 133. Ovo umnogome nalikuje Olstonovom geslu "Ja znam šta podrazumevam pod rečima koje koristim." Vidi: "Quine on Meaning", p. 63.

¹⁵⁰ Serl smatra da ovde nije reč o "konvencijama", "Indeterminacy, Empiricism and the First Person", p. 134. Njegov argument se, međutim, ne čini ubedljivim.

Pojasnimo ovo još jednim primerom. Iskazi "Zbir unutrašnjih uglova u trouglu jednak je 180 stepeni" i "Zbir unutrašnjih uglova u trouglu veći je od 180 stepeni" međusobno su inkonzistentni ukoliko se oba interpretiraju u odnosu na sistem euklidske geometrije. U ovom slučaju, prvi iskaz je istinit dok je drugi iskaz lažan. Ukoliko, pak, prvi iskaz interpretiramo u sistemu euklidske a drugi u sistemu neeuklidske (sferične) geometrije, oba iskaza mogu biti istinita pa inkonzistentnost nestaje.

Serl na ovo može odgovoriti da smo, čak iako su upravo pomenuta zapažanja tačna, pomešali epistemologiju i semantiku: kao posmatrači, mi ne bismo bili u mogućnosti da odredimo šta "gavagai" znači oslanjajući se samo na ponašanje urođenika koji mora misliti nešto određeno kada izgovara tu reč, tako da i dalje "postoji prosta činjenica oko koje smo u prevodu mogli da pogrešimo ili ne".¹⁵¹ Kvajn ovakav predlog odbacuje pozivajući se na to da se sa radikalnim prevođenjem suočavamo već u maternjem jeziku.

Činjenica da sa ovim problemom nekako izlazimo na kraj oslanjajući se na "homofono prevođenje"¹⁵² ne znači da Kvajn uvodi određenost u segmente maternjeg jezika. Ne postoji činjenica na osnovu koje možemo utvrditi koji je prevod ispravan jer se pitanje ispravnosti prevoda ovde i ne postavlja.¹⁵³ "Ali ako ove zaista nema [činjenice], onda nedokučivost referencije prodire još dublje u maternji jezik nego što je to bio slučaj u primeru sa našim sagovornikom; primenljiva je i na nas same. Ukoliko neko može, čak i za samog sebe, smisljeno reći da referira na zečeve [...] a ne na stanja zeca [...] onda bi isto tako trebalo da ima smisla reći to za nekog drugog."¹⁵⁴

Citat koji smo upravo naveli je pomalo zavodljiv (Serl smatra da on ima apsurdne posledice¹⁵⁵), pa ga moramo pažljivo ispitati kako bismo izbegli nesporazume. Po našem mišljenju, Kvajn tvrdi da je besmisleno pitati šta urođenik *zaista* misli kada kaže "gavagai". Drugim rečima, "[da li] stranac *zaista* veruje da *A* ili pre veruje da *B*, jeste pitanje u čiju smislenost sumnjam."¹⁵⁶ Naravno, kada bismo urođenika upitali šta *zaista* misli pod "gavagai" njegov odgovor bi bio "gavagai", interpretirano u odnosu na njegov sopstveni

¹⁵¹ *Ibid.*, p. 134.

¹⁵² Korelacija izraza jezika drugih govornih lica sa istim izrazima našeg jezika.

¹⁵³ Kvajn, "Ontološka relativnost", str. 82-83.

¹⁵⁴ *Ibid.*, str. 83.

¹⁵⁵ Searle, "Indeterminacy, Empiricism and the First Person", p. 130.

¹⁵⁶ Quine, "On the Reasons for the Indeterminacy of Translation", p. 181.

sistem analitičkih hipoteza.¹⁵⁷ Urođenik zaista misli nešto određeno pod "gavagai" kada je ovaj izraz interpretiran u odnosu na njegov sistem analitičkih hipoteza, ali je značenje izraza "gavagai" neodređeno ukoliko ga ne posmatramo relativno, u odnosu na *neki* sistem analitičkih hipoteza.

Vratimo se našem primeru sa zbirom uglova trougla. Istina je da, u euklidskom sistemu geometrije, zbir unutrašnjih uglova trougla iznosi 180 stepeni. Ali, kako odgovoriti na pitanje da li je zbir uglova trougla *zaista* 180 stepeni? Značenje rečenice je određeno kada se interpretira u odnosu na fiksiran sistem analitičkih hipoteza. Zahtevati da rečenica poseduje značenje nezavisno od ma kog skupa analitičkih hipoteza, što sugeriše većina mentalističkih teorija značenja, nema nikakvog osnova.

4. Zaključna razmatranja

Kvajnu se često pripisuje *pojmovni relativizam*, stanovište po kome nemamo direktan uvid u stvarnost, već je naše shvatanje sveta posredovano konceptualnom (pojmovnom) shemom koju prihvatamo. Različite sheme (Kvajnovi sistemi analitičkih hipoteza) bi onda pružale različite tačke gledišta na sadržaj koji je nezavisan od njih. Ovo stanovište Dejvidson označava kao treću dogmu empirizma¹⁵⁸ i smatra da je, nalik prvim dvema koje je Kvajn kritikovao, treba odbaciti. Naime, Dejvidson ne smatra da pojam značenja treba ukloniti iz nauke, već da odnos iskaza i značenja (onoga o čemu su) treba shvatiti nešto šire.

Da li dva različita jezika mogu imati istu konceptualnu shemu možemo videti na osnovu toga da li ih je moguće uzajamno prevoditi. Dejvidson smatra da nema *neprevodivih jezika* i to je njegov osnovni argument u prilog nemogućnosti različitih konceptualnih shema. Naime, ideja o jeziku koji se ne može prevesti na naš nema smisla zbog toga što zahteva kriterijum da nešto bude jezik, a da to ne zavisi od prevoda na naš jezik. Odnosno, tvrdjenje da postoje pojmovne sheme koje su različite od naše nema smisla, jer to zahteva objašnjenje ideje o neprevodivim jezicima.

¹⁵⁷ Quine, "Reply to Chomsky", in: *Words and Objections: Essays on the Work of W. V. Quine*, p. 303.

¹⁵⁸ Davidson, "On the Very Idea of Conceptual Scheme", *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association*, 47 (1973), p. 11.

Dejvidson uzima u obzir dva različita načina na koje bi neke pojmovne sheme, po pretpostavci, mogle biti uzajamno neprevodive: potpuno i delimično. Potpuni neuspeh prevođenja javlja se onda kada je jezik do te mere različit od našeg da ne postoji značajna količina rečenica koje možemo prevesti. Delimični neuspeh, kao što sama reč govori, javlja se onda kada postoji samo delimična mogućnost prevoda (dela, ne i celine).

Kada je reč o *potpunoj neprevodivosti*, Dejvidson ističe da u tom slučaju nemamo nikakvo svedočanstvo za tvrdnju da je uopšte reč o govornom ponašanju. Kriterijum da je nešto uopšte jezik sastoji se upravo u mogućnosti prevoda na sopstveni jezik.¹⁵⁹ Ovakav kriterijum počiva na tezi da ne postoji jaz između naših sudova o željama i verovanjima subjekta i istine o njegovim verovanjima i željama. Ono što potpuno informisani interpretator može da sazna o tome koje misli subjekt ima jeste ujedno sve što se i može saznati. Ovakav interpretator je potpuno informisan o govornom ponašanju pojedinca i onome što on smatra istinitim. Dakle, ako je ovo gledište ispravno, onda je ono što čini tvrđenja nekog govornog lica smislenim ujedno i ono što idealni interpretator može razumeti.

Kod Kvajna dve pojmovne sheme mogu odgovarati istom skupu iskustva koje je nezavisno od teorije, ali to mogu činiti na različite načine, korišćenjem različitih teorijskih pozita i pravila u svetlu kojih opisuju kako se ovi objekti ponašaju. U tom pogledu, one bi bile različite i neprevodive. Osnovno pitanje koje Dejvidson postavlja je da li neko tvrđenje može biti istinito i neprevodivo? Dejvidson smatra da su istina i prevođenje uzajamno zavisni. Naime, kada prevodimo neki jezik, mi pretpostavljamo da delimo verovanja sa govornim licima tog jezika. To je smisao principa dobronamernosti, a njegoova svrha je, između ostalog, da učini smisljeno neslaganje mogućim. Naime, da bi neslaganje bilo moguće, mora da postoji nekakvo slaganje.

Dakle, kada interpretiramo nečiji jezik ne možemo pretpostaviti da govorno lice ima verovanja koja su radikalno različita od naših, jer bi takvo neslaganje značilo da ga nismo razumeli onoliko koliko je potrebno da bismo mogli sa smislom da kažemo da se ne slažemo. Ako se pokaže da imamo radikalno različite pojmove, to, po Dejvidsonu, samo znači da nismo uspeli u interpretaciji. Nemoguće je interpretirati govor nekog lica a da ne

¹⁵⁹ *Ibid.*, p. 7.

znamo koje rečenice on smatra istinitim, jer bez toga nemamo nikakvu korisnu informaciju sa kojom bismo mogli započeti proces interpretacije. *Princip dobronamernosti* od nas zahteva da pretpostavimo da se verovanja govornog lica poklapaju sa našim. Alternativne prevode odbacujemo na osnovu činjenice da, kada bi bili na delu, nijedna teorija značenja ne bi bila opravdanija od neke druge, tj. bilo koja od njih bi mogla da se načini takvom da se slaže sa bilo kojim skupom svedočanstva. Da bismo uopšte započeli interpretaciju i ostali pri njoj, moramo pretpostaviti da su članovi druge govorne zajednice obično u pravu.

Princip dobronamernosti kod Kvajna ima status praktičnog pravila kojim se tvrdi da prevod opservacionih rečenica kao lažnih teško da može da dovede do tečnosti ukupnog prevoda. Kvajn smatra da nije moguće pronaći onu objektivnost u prevođenju koju Dejvidson nalazi u objektivnim procedurama interpretacije.¹⁶⁰ Po Dejvidsonu, da bismo neko ponašanje okarakterisali kao jezičko moramo da ga odmah klasifikujemo kao intencionalno, kao nešto što uključuje referenciju na objekte i poseduje istinosnu vrednost. Za Kvajna se, nasuprot tome, ponašanje može opisati kao jezičko i bez upotrebe takvih pojmova.¹⁶¹ Naime, Dejvidsonov interpretator svesno koristi semantičke i intencionalne pojmove od samog početka. Kvajnov prevodilac započinje stimulacijom receptora i opservacionim rečenicama urođenika i traži rečenice u svom jeziku koje su povezane sa tim stimulusima.

Treba istaći da, kada je govorio o radikalnom prevođenju, Kvajn nije tvrdio da postoje neprevodivi jezici, već da prilikom prevođenja prihvatamo jedan od mnogih sistema analitičkih hipoteza. Prilikom njihovog izbora rukovodimo se pragmatičkim kriterijumima: jednostavnošću, skladom sa intuicijama, načinima na koji mi individuiramo objekte, našim pogledom na svet, tako da je svaki jezik prevodiv ali uvek u skladu sa određenom pojmovnom shemom. Nasuprot Dejvidsonu, alternativne prevode odbacujemo usled toga što se kose sa prihvaćenom pojmovnom shemom, ne zbog toga što dovode u pitanje jedinstvenu teoriju značenja.

Dejvidsonova kritika, za razliku od prethodnih, ukazuje na neke dublje aspekte teze o semantičkoj neodređenosti. Čini se da je osnovno pitanje koje ona pokreće da li su

¹⁶⁰ Kemp, *Quine versus Davidson on Truth, Reference and Meaning*, p. 81.

¹⁶¹ *Ibid.*, p. 83.

mogući jezici koji se, kako u pogledu referencije tako i u pogledu značenja, potpuno razlikuju od našeg i kako i da li bismo tu razliku uopšte mogli da izrazimo. U kontekstu filozofije nauke ovo se najčešće označava kao *teza nesamerljivosti* kojom se tvrdi da ne postoji mogućnost uzajamnog prevoda jedne teorije na drugu (na primer, Njutnove na Ajnštajnovu). Odnosno, smena jedne teorije drugom uključuje ne samo terminološke izmene, već i različitu ontologiju, metodologiju, sistem vrednosti, pogled na svet, tako da ne postoji način da te dve teorije uporedimo time što ćemo jednu prevesti na drugu. One su, jednom rečju, nesamerljive. Čini se da ovo dovodi u pitanje Dejvidsonovo tvrđenje da rezultat po kome bismo imali radikalno različite pojmove znači da nismo uspeali u interpretaciji.

Nasuprot Kvajnovim kritičarima, u pogledu teze o semantičkoj neodređenosti složićemo se sa Kvajnom. Iako njegova analiza nije potpuno precizna i jasna, osnovne ideje možemo prihvatiti. Naime, kao što ćemo videti kasnije, nije jasno zbog čega Kvajn unapred pretpostavlja da se situacija u lingvistici (ako je shvatimo kao nauku o jeziku) ne može izmeniti, u smislu da ćemo možda moći da otkrijemo neurofiziološke korelate tradicionalno shvaćenih značenja.¹⁶² Takav stav bi ujedno bio u skladu sa proklamovanim naturalizmom. Pitanje je i da li je zaista isključena mogućnost pronalaženja adekvatne teorije značenja koja bi mogla da zameni bihejviorističko-naturalistički pristup jeziku. Kada je reč o Kvajnovoj filozofskoj poziciji, čini se da je najbolji kandidat za to kauzalna teorija značenja. Iako ova teorija nije bez problema, mogli bismo da je inkorporiramo u njegovu filozofiju bez većih teškoća. Na kraju, Kvajnov model učenja jezika izgleda manjkavo u smislu da predstavlja refleksije filozofa bez upućivanja na stvarnu praksu učenja jezika. Čini se da bi na tom mestu kvajnovski lingvista morao u znatno većoj meri, nego što to čini, da uzme u obzir rezultate razvojne psihologije. Učenje jezika izgleda kao znatno kompleksnija aktivnost od one koju sugerise Kvajnova pojednostavljena bihejvioristička shema. Opet, to je donekle implikacija njegove naturalističke pozicije.

Na kraju, sama teza o neodređenosti prevoda ostala je nesrećno vezana za "gavagai" primer. Kvajn nije mislilac koji se trudio da ilustruje svoju poziciju primerima, tako da su

¹⁶² Iako je to malo verovatno, ne možemo unapred isključiti tu mogućnost. O takvoj mogućnosti govorio je na primer Fridman u: Friedman, "Physicalism and the Indeterminacy of Translation", *Noûs*, 9 (1975), a protiv nje Eva Gude u: Gaudet, *Quine On Meaning*, London: Continuum, 2006.

mnogi nesporazumi nastali upravo zbog malog broja, ponekad i loše izabranih, primera. Ovaj nedostatak je još vidljiviji kod teze o subdeterminisanosti teorija. Iako je reč o tezi koja se tiče naučnih teorija, sam Kvajn se nije trudio da navede primere kojima bi ilustrovao njen sadržaj.

Na kraju, možemo sumirati sadržaj teze o neodređenosti. To ćemo učiniti razlikovanjem onoga čega ima i onoga što nedostaje prilikom prevođenja. Ovakav postupak će znatno olakšati razumevanje odnosa neodređenosti i subdeterminisanosti, kojim ćemo se baviti u petom poglavlju.

Prilikom prevođenja jezika koji nam je nepoznat jedino svedočanstvo na koje se možemo osloniti je ponašanje govornih lica u prisustvu određenih stimulusa. Mi ne znamo šta govornici *zaista* misle pod određenim terminima niti na koje objekte *zaista* referiraju. U tom smislu *nedostaju značenja* kao nezavisni entiteti koji bi nam omogućili da utvrdimo koji je prevod ispravan. To, međutim, ne znači da je prevod nemoguć. Analitičke hipoteze koje prevodilac stvara, omogućavaju mu da izabere jedan od mogućih prevoda termina i rečenica i tako utvrdi njihov smisao i referenciju. U tom smislu na ovom stupnju *imamo i značenje i referenciju*, ali samo *u odnosu na određeni sistem analitičkih hipoteza*, odnosno, pojmovni okvir. O značenju, referenciji, istini, ne može se govoriti *nezavisno* od tog okvira.

Prilikom učenja jezika *usvajamo* određeni način individuiranja objekata, kao i smisao u kom termine koristimo: usvajanjem jezika usvojili smo i ontologiju i pogled na svet. Ono što prilikom prevođenja činimo ogleda se u nametanju naše pojmovne sheme: pretpostavljamo da objekte individuiramo i opisujemo na sličan način, kao i da se naše ontologije u bitnim aspektima ne razlikuju. Za tezu o neodređenosti prevoda karakteristično je da ovu pretpostavku možemo opravdati samo *pragmatički*; pozivanjem na princip dobronamernosti i niz kriterijuma kao što su jednostavnost, sklad, koherencija i sl. Upravo u tom smislu možemo tumačiti Kvajnovu tvrdnju da nam u slučaju prevođenja nedostaju činjenice: *ne postoji* stanje stvari koje bi nam omogućilo da tvrdimo da je jedan prevod ispravan a drugi pogrešan. Upravo suprotno, svaki je ispravan ukoliko je u skladu sa ponašanjem govornih lica. Usvajanjem jednog od rivalskih priručnika dobijamo i značenje i referenciju čije važenje i ispravnost imaju smisla samo u odnosu na izabrani priručnik, ne i univerzalno.

Za sada ćemo napustiti tezu o neodređenosti prevoda da bismo se pozabavili Kvjajnovom tezom o subdeterminisanosti teorija. Nakon toga ćemo razmotriti u kakvim sve odnosima te dve teze mogu biti i da li je reč o istim ili različitim tezama.

IV. Teorijska neodlučivost

1. Uvodna razmatranja

U prethodnim poglavljima ispitali smo Kvajnovu tvrdnju o semantičkoj neodređenosti koje se, između ostalog ispoljava u neodređenosti prevoda i otklonili neke prigovore koji počivaju na pogrešnom razumevanju te teze. Pokazalo se da ovu tezu možemo usvojiti u formi koju nalazimo kod Kvajna i da joj nisu potrebne značajnije modifikacije. Naime, prepostavili smo, nasuprot velikom broju kritičara, da možemo govoriti o neodređenosti prevoda. U ovom poglavlju namjera nam je da izložimo sadržaj druge teze koja nas interesuje, da bismo, nakon toga, mogli da razmatramo njihov međusobni odnos.

U pogledu teze o subdeterminisanosti situacija neće biti tako jednostavna. Naime, tu ćemo se susresti sa ozbiljnijim teškoćama i pokušaćemo da pokažemo sledeće: (1) da Dijemova teza nije identična Kvajnovoj jakoj tezi ni po sadržaju ni po jačini; (2) da sam Kvajn, nasuprot onome što mu većina kritičara pripisuje, odbacuje jaku tezu i prihvata znatno slabije tvrdnje kojim pre opisuje našu nesavršenu praksu, nego što govori nešto o samim teorijama i, na kraju, (3) da Kvajn fenomen subdeterminacije ne posmatra kao nešto što se javlja na "duge staze", kao i da ne smatra da to ugrožava realističke elemente njegove pozicije. Ovaj treći momenat je posebno zanimljiv, pošto se subdeterminacija najčešće shvata kao snažan argument protiv realizma, a samim tim kao argument u prilog instrumentalizma. Kako je Kvajnova pozicija takva da u sebe uključuje i realističke i instrumentalističke elemente, ukazaćemo na neke teškoće ovakavog pristupa.

Za razliku od teze o semantičkoj neodređenosti kojom se, pre svega, poriče postojanje značenja kao nezavisnih entiteta, teza o subdeterminaciji je epistemološko tvrdjenje o odnosu teorije i svedočanstva. Naime, problem na koji se ovom tezom ukazuje, pre svega je saznajne prirode. Ipak, mada se pod pojmom subdeterminacije prvenstveno podrazumeva subdeterminacija naučnih teorija podacima ili svedočanstvima, ponekad se govori i o subdeterminaciji teorijskih izbora vrednostima ili metodološkim standardima ili, pak, o subdeterminaciji metodoloških pravila izborima među teorijama. Moglo bi se tvrditi da koliko ima tipova određenosti, toliko ima i oblika neodređenosti.

Subdeterminacija se *najčešće* određuje kao *relacija između teorije i svedočanstava*. Reč je o relaciji između iskaza koji izražavaju relevantno svedočanstvo i iskaza koji čine teoriju. Za svedočanstvo se kaže da subdeterminiše teoriju, a to može značiti dve različite stvari. *Prvo*, na osnovu svedočanstva ne možemo da utvrdimo istinitost teorije. *Drugo*, svedočanstvo nam ne može omogućiti ni slabije tvrđenje da je data teorija komparativno bolja od suparnica.

Nazovimo prvi slučaj *deduktivnom*, a drugi *induktivnom* (amplijativnom) subdeterminacijom. I jedna i druga teza imaju slične epistemološke posledice, odnosno, njima se tvrdi da verovanje u teoriju nikada nije opravdano svedočanstvom. Ovaj problem se može jednostavnije predstaviti kao dvostruko pitanje:

1. Da li nesaglasne totalne teorije prirode mogu imati iste proverljive posledice?
2. Ako je to moguće, može li postojati ikakav razlog da izaberemo jednu od njih?

Teza o deduktivnoj subdeterminaciji počiva na tvrđenju da veza između svedočanstava i teorije nije deduktivne prirode. Naime, kako nijedna teorija nije samo skup svedočanstava, onda na osnovu svedočanstva ne možemo jednoznačno da odredimo, tj. da dokažemo, teoriju. Kritička oštrica teze o deduktivnoj subdeterminaciji prvenstveno je usmerena na pojednostavljene hipotetičko-deduktivne modele, kojima se pretpostavlja da se opravdanje za tvrđenje da je teorija valjana može dobiti razmatranjem njenih posledica. Međutim, pošto uvek možemo imati dve ili više teorija koje povlače *iste* posledice, usled čega nećemo moći da opravdamo verovanje da je neka od njih bolja u odnosu na svoje rivale, razmatranje posledica nam neće biti od koristi.

Ako prethodno tvrđenje pojačamo, konstatovaćemo da je svaki pokušaj da se teorija dokaže kao *verovatnija* ili prihvatljivija od svojih rivala uzaludan. Ovo bismo mogli označiti kao induktivnu subdeterminaciju, koja, predstavljena na ovaj način, upućuje na dobro poznati skepticizam u pogledu indukcije. Ako se indukcija ne može opravdati, onda se ne može opravdati ni teorija koja je induktivno uspostavljena. Ovim se pokazuje da se teorije ne mogu dedukovati iz fenomena, odnosno, da će onaj ko je spreman da prihvati samo one teorije za koje se može utvrditi da su istinite imati, u idealnom slučaju, ograničen repertoar teorija u koje može da veruje. U praksi će taj repertoar biti prazan, budući da se nijedna teorija ne može smatrati u potpunosti opravdanom.

Formulisane teze predstavljaju slabije oblike subdeterminisanosti. Te teze možemo pojačavati sve do teze o *empirijskoj ekvivalenciji* koja izražava *najjači* oblik subdeterminisanosti. Tvrdnja da bilo koja teorija *može imati* empirijski ekvivalentne rivale, predstavlja najjači oblik teze o subdeterminaciji, koja se obično naziva *Dijem–Kvajnovom tezom*.¹⁶³ Posle ovih preliminarnih odredbi, razmatranje ćemo usmeriti na sadržaj Dijemove teze. Naime, u literaturi se mogu naći brojne interpretacije Dijem-Kvajnove teze, te moramo biti posebno oprezni u diferenciranju Kvajnove pozicije i Dijemove izvorne formulacije, sa ciljem da Kvajnovu tezu sagledamo u novom svetlu.

2. Dijemova holistička teza

U svom najznačajnijem delu *Cilj i struktura fizičke teorije* Dijem nastoji da objasni, kako sam naslov dela govori, specifičnu strukturu, ulogu i ciljeve fizičke teorije. Dijem je, pre svega, kritički razmatrao realizam koji su mahom zastupali teoretičari u drugoj polovini 19.veka. Ovaj realizam se ogledao u ubeđenju da nauka traga za istinom te da, iako teorija ne može da bude potvrđena, možemo da se nadamo da ćemo eliminacijom rivalskih hipoteza na kraju doći do one istinite. Ovakav postupak, koji nam omogućava da jednu hipotezu odbacimo a drugu potvrdimo, nazvan je *krucijalni eksperiment*.

Odbacujući realističke pretpostavke o stvarnosti koju bi teorija trebalo da oslikava, Dijem se priklanja *instrumentalističkom* objašnjenju teorije kao ekonomičnog predstavljanja fizičkih zakona i njihove klasifikacije.¹⁶⁴ Ako je jedini cilj fizičke teorije prikazivanje i klasifikacija eksperimentalnih zakona, onda je način na koji utvrđujemo da li je ona dobra ili loša poređenje posledica te teorije i onih eksperimentalnih zakona koje ona

¹⁶³ Često se ističe da se Dijem-Kvajnova teza može uzeti kao algoritam za stvaranje empirijski ekvivalentnih teorija. Ovo, međutim, nije opšteprihvaćeno gledište, o čemu svedoči stav Okaše, po kojem holizam podriva tezu subdeterminacije. Osnovna holistička pretpostavka glasi da konstitutivni delovi teorije uzeti zajedno imaju empirijske posledice koje nijedan od njih nema pojedinačno. Otuda, spoj dve različite teorije može imati proverljive posledice koje nijedna od njih pojedinačno uzeta nema. Ako takav par čine T i T' koje su logički inkompatibilne i empirijski ekvivalentne, onda je sasvim moguće da se sa napretkom nauke pojavi nova teorija, koja spojena sa T ima proverljive posledice koje su u sukobu sa onima koje bi imala ako je spojimo sa T' . Moguća je i situacija u kojoj se nova teorija može spojiti samo sa T ali ne i sa T' . Opširnije o ovome videti: Okasha, "Underdetermination, Holism and the Theory/Data Distinction", *The Philosophical Quarterly*, 52 (2002), pp. 303-319.

¹⁶⁴ Vidi: Dijem, *Cilj i struktura fizičke teorije*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2003, str. 37.

predstavlja i klasifikuje. Naučni zakoni nisu ni istiniti ni lažni, već samo aproksimativni. Budući da samo simbolizuju prirodu, ne možemo očekivati da će nam pružiti tačnu i konačnu sliku stvarnosti. Dijem je osim zahteva za empirijskom potvrđenošću i jednostavnošću, zahtevao da teorija bude minimalistička tj. da se kloni objašnjenja koja se tiču neopažljivih aspekata prirodnih fenomena.

Dijem modifikuje dva aspekta klasičnog empirizma (sličnu poziciju kasnije nalazimo i kod Kvajna):¹⁶⁵ za razliku od tradicionalnih empirista, Dijem se okreće od pitanja empirijske osnove ka pitanju teorijske interpretacije te osnove. On uviđa da za nauku od primarnog značaja nije pitanje precizne prirode onoga što direktno opažamo, već interpretacija koju dajemo onome što opažamo, tzv. *teorijski termini*, kao suprotstavljeni grubim datostima koje su predstavljene onim što direktno opažamo. Teorijske termine možemo posmatrati kao nesavršen prevod onoga što direktno opažamo. Šta više, relacija između njih nije jedan-na-jedan, budući da bezbroj idealizacija može manje ili više odgovarati istom objektu opažanja. Otuda, ukoliko pokušamo da odredimo pojam temperature ili težine, na primer, videćemo da nam je za to neophodna nekakva teorijska interpretacija: samo iskustvo tu neće biti dovoljno. Osnov nauke je, otuda, skup teorijskih termina putem kojih interpretiramo iskustvo. Kako njihova veza sa iskustvom nije u potpunosti jasna, ne možemo biti sigurni da pružaju čvrstu empirijsku osnovu.

Prema Dijemovom mišljenju, teorijski termini se ne mogu operacionalno ili eksplicitno definisati pomoću opservacionih termina, već se u nauku najčešće uvode putem samih teorija. Otuda su teorijski termini u većini slučajeva implicitno definisani teorijom. Usled toga što iz teorije izvodimo tvrđenja koja ne sadrže teorijske termine i koja nam služe za testiranje teorije, za teoriju se može reći da ima empirijski sadržaj i da je možemo potvrditi ili opovrgnuti. Međutim, budući da teorijska tvrđenja sadrže i teorijske termine koji su samo delimično interpretirani putem iskustva, ona ne mogu biti izolovano testirana. Dijemov zaključak je da se teorije suočavaju sa iskustvom samo kao celine.

Unutar fizičkih teorija nalazimo termine za čije referente ne možemo reći da su opažljivi: masa, temperatura i sl. Za ove termine kaže se da su *operacionalno* definisani:

¹⁶⁵ Hesse, "Duhem, Quine and a New Empiricism", in: *Can Theories be Refuted? Essays on Duhem-Quine Thesis*, (ed.) Sandra G. Harding, Dordrecht: Reidel, 1976, pp. 186-188.

nešto definišemo putem procesa kojim utvrđujemo njegovo postojanje, trajanje ili kvantitet. Tako, na primer, težinu definišemo na sledeći način: težina je broj koji se pojavljuje kada predmet stavimo na vagu. Jasno je da njihovo značenje zavisi od metoda merenja, ali ono zavisi i od teorije o samim instrumentima. Dakle, oni su implicitno definisani teorijom o mernim instrumentima. Svaka upotreba instrumenta uključuje i stipulativne i kauzalne elemente. Kauzalni se ogleda u tome što prilikom svakog merenja pretpostavljamo da postoji zakonolika veza između svojstva koje se meri i svojstva kojim se meri, dok se stipulativnost ogleda u tome što svojstvo koje se meri nije direktno opažljivo.¹⁶⁶ Ideje mase, temperature, pritiska nisu apstraktne, one su simboličke (teorijske): to su simboli koji dobijaju značenje zahvaljujući teoriji. Budući da je pojam temperature takav da nikada ne možemo biti sigurni da tačno reprezentuje nešto u stvarnosti, slobodni smo da stipulišemo kakvu god želimo vezu između visine živinog stuba i temperature. Ali ova veza je ujedno i kauzalna, budući da kao takva varira u zavisnosti od spoljašnjih uslova, od kojih su nam bar neki nepoznati. Ovo je srž Dijemovog *konvencionalizma* koji se najbolje ogleda u tvrđenju da postoje zakoni prirode za koje prosto moramo da pretpostavimo da su tačni.¹⁶⁷

Drugi aspekt u kojem se Dijemova (i kasnije Kvajnova) pozicija razlikuje od klasične empirističke ogleda se u prihvatanju *teorije koherencije*. Teorijska tvrđenja ne stoje sama za sebe, već su međusobno povezana unutar mreže zakona koji čine potpunu matematičku reprezentaciju iskustva. Odatle sledi da se istinitost ili lažnost takvih tvrđenja ne može odrediti nezavisno od ostatka sistema. U holističkoj slici nauke koju Dijem i Kvajn prihvataju, *jedinica empirijskog značenja nisu termini ili pojedinačni iskazi, već celokupne teorije*. Kvajn je prihvatio oba aspekta Dijemovog empirizma. Kada je reč o naučnim teorijama, Kvajn odbacuje realistička tvrđenja o stvarnosti koju bi teorija trebalo da oslikava i teorijske entitete posmatra kao pozite koji imaju smisla samo ako ih posmatramo unutar okvira teorije koja ih postulira. S druge strane, Kvajn takođe zahteva da se naša tvrđenja o spoljašnjem svetu suočavaju sa čulnim iskustvom kao telo, nikada pojedinačno.¹⁶⁸

¹⁶⁶ Giannoni, "Quine, Grünbaum and the Duhemian Thesis", in: *Can Theories be Refuted? Essays on the Duhem-Quine Thesis*, p. 166.

¹⁶⁷ *Ibid.*, p. 167.

¹⁶⁸ Hesse, "Duhem, Quine and a New Empiricism", p. 188.

Kada je reč o Dijemu, osnovni cilj koji je sebi postavio bio je da pokaže kako izvođenje krucijalnog eksperimenta (kojim bi jednu hipotezu trebalo da opovrgnemo a drugu potvrdimo) zahteva ispunjenje dva uslova: (1) da postoji nedvosmislena procedura opovrgavanja i da (2) na naučno zaključivanje možemo primeniti metod *reductio ad absurdum*. On ističe da nijedan od ovih zahteva ne može biti ispunjen.¹⁶⁹ Naime, svako predviđanje zasnovano je ne na jednoj već na nekoliko hipoteza i pretpostavki tako da nikada ne možemo testirati izolovanu hipotezu. Čak i kada bismo uspeli da opovrgnemo izolovanu hipotezu (npr. da je priroda svetlosti korpuskularna), time ne bismo dokazali istinitost bilo koje alternativne hipoteze (da je njena priroda talasna). Jedino što smo ustanovili opovrgavanjem hipoteze H jeste $\neg H$, a to nije neka određena hipoteza već potencionalno beskonačna disjunkcija drugih hipoteza.

Razlog leži u sledećem. Izvodeći neki eksperiment fizičar implicitno priznaje tačnost čitave grupe teorija bez kojih taj eksperiment ne bi ni mogao da bude izveden, pa otuda u slučaju da se predviđanje ne ostvari možemo samo konstatovati da je pogrešan neki od stavova koji su poslužili za izvođenje predviđanja, a da pri tom ne znamo koji je to. Drugim rečima, na pitanje koji je od tih stavova pogrešan, krucijalni eksperiment ne pruža odgovor.¹⁷⁰

Neka je H hipoteza čiju tačnost treba testirati. Hipoteza H sama po sebi ne implicira nikakve opservacione iskaze. Da bismo dedukovali njene opservacione posledice, moramo joj dodati neke početne uslove A . Pored toga, pošto hipoteza H najčešće ne predstavlja neki izolovani sistem, moramo pretpostaviti i neku pozadinsku teoriju T . Pretpostavimo sada da $H + A + T$ implicira opservacioni iskaz O . Pretpostavimo dalje da, posle krucijalnog eksperimenta, opažamo da je $\neg O$ slučaj. Da li nam ovo omogućava da zaključimo da je hipoteza H lažna?

Odgovor je negativan. Možemo da zaključimo samo to da postoji bar jedno lažno tvrđenje unutar korpusa $H + A + T$, a ono nikako ne mora biti upravo hipoteza H .¹⁷¹ Ovo

¹⁶⁹ Laudan, "Grünbaum on the Duhemian Argument", in. : *Can Theories be Refuted? Essays on the Duhem-Quine Thesis*, pp. 155-156.

¹⁷⁰ Dijem, *Cilj i struktura fizičke teorije*, str. 190.

¹⁷¹ U nekim slučajevima, $\neg O$ se čak može smatrati lažnim. Uvek možemo poništiti eksperimetalne rezultate, iako to ne bi trebalo da bude praksa naučnika.

Dijema navodi na zaključak da je "fizička nauka sistem koji se mora uzimati kao celina"¹⁷² te da se "poređenje nužno uspostavlja između teorije kao *celine* i eksperimentalnih činjenica kao *celine* [kurziv A. Z.]".¹⁷³

Tako na primer, možemo da postavimo pitanje¹⁷⁴ kakva je struktura fizičkog prostora. Recimo, da li je on euklidski ili ne-euklidski? U prostoru od tri dimenzije možemo razlikovati tri klase geometrija konstantne zakrivljenosti. Grubo rečeno, sve tri klase zasnivaju se na prva četiri Euklidova postulata, ali svaka koristi svoju verziju postulata paralelnosti. Geometriju nulte zakrivljenosti nazivamo euklidskom (ili paraboličkom) geometrijom, dok se termin "ne-euklidske geometrije" odnosi na hiperboličku i eliptičku geometriju.¹⁷⁵ Već smo pomenuli da se ne-euklidske geometrije razlikuju od euklidske u pogledu petog Euklidovog postulata. U hiperboličkoj geometriji ovaj postulat zamenjen je sledećim:

*Za proizvoljnu pravu l i tačku P koja se ne nalazi na njoj postoje bar dve različite prave koje sadrže tačku P i ne seku l .*¹⁷⁶

U eliptičkoj geometriji, pak, stoji:

Za datu pravu l i tačku P koja se ne nalazi na njoj, ne postoji prava koja sadrži datu

¹⁷² Dijem, *Cilj i struktura fizičke teorije*, str. 192.

¹⁷³ *Ibid.*, str. 211.

¹⁷¹ Ovakvih primera ima mnogo. Takvo je pitanje da li je struktura vremena linearna ili ciklična, ili pitanje interpretacije kvantnih fenomena. Kad je reč o kvantnoj mehanici, tvrdi se da alternativne interpretacije kvantnomehaničkog formalizma daju empirijski ekvivalentne ali različite teorije, koje svet objašnjavaju polazeći od drugačijih principa i mehanizama. Najočitija je suprotnost između kopenhagenske interpretacije, po kojoj čestice ne mogu da imaju tačan položaj i momentum u istom vremenskom trenutku, i bomovske, po kojoj čestice uvek imaju tačan položaj i brzinu, dakle vreme, ali se oni ne mogu istovremeno utvrditi. Naime, kvantni fenomeni koji se mogu eksperimentalno opažati mogu se konzistentno i tačno objasniti uz pomoć više od jednog matematičkog formalizma. Ortodoksni kvantni formalizam i bomovska interpretacija dele neke zajedničke centralne pretpostavke: Šredingerovu jednačinu i Bornovo pravilo (poznatije kao kvantna hipoteza ekvilibrijuma). Ovo čini empirijski sadržaj (eksperimentalno opažljive posledice) i osnov za opservacionalnu nerazlučivost. O navedenom videti: Belousek, "Underdetermination, Realism, and Theory Appraisal: An Epistemological Reflection on Quantum Mechanics", *Foundations of Physics*, 35 (2005), p. 670.

¹⁷⁵ Tvorac hiperboličke geometrije je ruski matematičar Nikolaj Lobačevski, mada je pravično reći da su do sličnih rezultata u gotovo isto vreme došli i mađarski matematičar Janoš Boljaj kao i Karl Fridrih Gaus. Otkriće eliptičke geometrije nedvosmisleno se pripisuje nemačkom matematičaru Berhardu Rimanu, inače Gausovom učeniku. Konzistentnost hiperboličke geometrije dokazao je 1868. godine italijanski matematičar Beltrami. On je pokazao da je hiperbolička geometrija konzistentna ako je konzistentna euklidska geometrija. No, kako u konzistentnost euklidske geometrije niko nije ni sumnjao više od dve hiljade godina, to je bio efikasan način da se ove nove, "čudne" geometrije spasu daljih napada.

¹⁷⁶ Naravno, prava l i tačka P leže u istoj ravni. Isti je slučaj i sa dole navedenim aksiomom eliptičke geometrije.

tačku a sa datom pravom nema zajedničkih tačaka.

Međutim, da bi se sačuvala konzistentnost sistema, moraju se posle dodavanja ovog aksioma u izvesnoj meri modifikovati i neki drugi aksiomi, na prvom mestu aksiomi rasporeda.

Na čemu počiva problem subdeterminacije? Poenkareov primer je veoma poučan. Poenkare je zamišljao svet kao smešten unutar kruga c , u kojem je brzina svetlosti u svakoj tački obrnuto proporcionalna udaljenosti te tačke od kružnice kruga c . U tako zamišljenom svetu svetlosni zraci će imati oblik kružnih lukova koji su na krajevima normalni na kružnicu od c , što naizgled pokazuje da je to svet u kojem vladaju zakoni hiperboličke geometrije. Ipak, umesto da svetlosne zrake posmatramo kao ne-euklidske prave, možemo ih opisati kao euklidske krugove normalne na c . U tom slučaju geometrija je euklidska. Dakle, ista fizička situacija može da se opiše različitim geometrijama, pod uslovom da su fizički entiteti (ovde svetlosni zraci) dovedeni u vezu sa različitim pojmovima geometrija koje ispitujemo.¹⁷⁷

Slično Poenkareu, Ajnštajn smatra da te dve različite geometrije mogu tvoriti sisteme koji su u operacionalom skladu sa iskustvom. Pošto su geometrija i fizika u tesnoj vezi, ni jedna ni druga izolovano nisu podložne empirijskom testu. Sama geometrija ne govori ništa o relacijama realnih stvari, to jedino može učiniti ako joj se dodaju fizički zakoni.¹⁷⁸ Ali, fizičke teorije se kao takve ne izvode iz iskustva: njihovi stavovi se većim delom slobodno biraju, pa se zatim modifikacijom dovode u operacionalni sklad sa iskustvom. Ajnštajn smatra da je moguće dati odgovor na pitanje kakva je geometrija fizičkog sveta samo ako imamo *određeno* kruto telo. Međutim, za određivanje krutog tela moramo imati *određenu* geometriju. Na ovaj način se ulazi u neku vrstu rđavog kruga: merni štap kao kruto telo ne može biti čak ni definisan bez *apriornog* pretpostavljanja fizičke geometrije sveta, jer je geometrija neophodna za izračunavanje korekcija bez kojih merenje nije moguće. Time pitanje o realnoj geometriji sveta postaje empirijski besmisleno pitanje. Naime, čini se da ovakva slika potvrđuje holističku sliku nauke o kojoj govore

¹⁷⁷ O navedenom videti: Poenkare, *Znanost i hipoteza*, Zagreb: Globus, 1989, str. 37-72.

¹⁷⁸ Sinđelić, "Grinbaumova kritika Dijemovog konvencionalizma i Ajnštajnovе filozofije geometrije", u: *Relativnost naučne racionalnosti*, Beograd: Institut za filozofiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, 2005, str. 124-125.

Dijem i Kvajn. Pitanje realne geometrije sveta ne može se odvojiti od pitanja prihvaćene fizičke teorije, pa na njega ne možemo ni dati jednoznačan odgovor.

Ipak, situaciju možemo predstaviti i drugačije i pokazati da je opovrgavanje moguće, iako to, naravno, ne znači da su odbačene teorije zauvek napuštene. Tako na primer, možemo uočiti da 1543. godine svedočanstvo nije bilo dovoljno jako da da prednost Kopernikovom sistemu u odnosu na Ptolomejev. Empirijska otkrića do kojih su kasnije došli Tiho Brahe i Galilej nisu se mogla pomiriti sa Ptolomejevim sistemom. Otkrićem zakona kretanja planeta Kepler je dalje poboljšao Kopernikovu teoriju. Na kraju je Njutn krunisao, utvrdivši da inercija i gravitacija objašnjavaju eleptične putanje planeta.¹⁷⁹ Ovo pokazuje da je eliminacija ponekad moguća, budući da teorije imaju različite vrste ograničenja. Dostupne činjenice su samo jedno od njih, tu su još i koherencija, verovatnoća objašnjenja i sl.. Naravno, eliminisana teorija se uvek može vratiti na scenu, iako je to u ovom primeru malo verovatno, budući da nikada ne možemo govoriti o odlučivom opovrgavanju.

U ovakvoj situaciji najviše što bi Dijem bio spreman da tvrdi jeste da ne postoji odlučivo opovrgavanje. Naime, on ne nastoji da dokaže nemogućnost opovrgavanja, već neodlučivost opovrgavanja koju smatra posledicom holizma: tvrđenja da fizičar nikada ne može testirati izolovanu hipotezu. On ne govori o načelnoj mogućnosti da se za svaku teoriju konstruiše alternativna teorija, jer to i nije praksa naučnika. U slučaju kada imamo dve hipoteze (kod Dijema su to najčešće stara i nova teorija) koje jednako dobro objašnjavaju rezultate eksperimenta, a logika čuti, zdrav razum će presuditi kojoj da se priklonimo. Neodlučivost izbora je, otuda, uvek samo privremeno obeležje naučne prakse. Ontološka pitanja, ili ontološke obaveze teorijskog diskursa, nisu predmet Dijemovih razmatranja. Tačnije, on ih unapred odbacuje kao neplodan i prolazan rad.

U skladu sa tim možemo razlikovati dva oblika Dijemove teze

(1) Logika opovrgavanja, kao i potvrđivanja, empirijske hipoteze H , upućena je na mrežu hipoteza u kojima je H deo, a ne izdvojena celina koja se može nezavisno testirati.

¹⁷⁹ Vidi: Weinert, *Copernicus, Darwin & Freud: Revolutions in the History and Philosophy of Science*, London: Wiley, 2009, p. 68.

(2) Nijedna hipoteza H ne može se izolovati iz ovakve mreže hipoteza i pomoćnih pretpostavki radi potvrđivanja ili opovrgavanja.

Kritikujući Dijemovu tezu, Grinbaum ističe dve stvari. Dijemovo prvo tvrđenje izražava elementarnu logičku istinu da ako je opservacioni iskaz O impliciran konjunkcijom hipoteze H i pomoćnih pretpostavki A , onda njegova neistinitost ne dozvoljava da zaključimo da je H neistinito, već samo da H i A ne mogu oboje biti istiniti: opovrgljivost H je neodlučiva u smislu da lažnost H ne sledi deduktivno iz premise $[(H \wedge A) \rightarrow O] \wedge \neg O$. Drugo tvrđenje je, po Grinbaumovom mišljenju, problematično. Opservacioni iskaz $\neg O$ koji je nesaglasan sa O , omogućava nam da tvrdimo da je H istinito a da je A lažno, zbog toga što dozvoljava teoretičaru da zadrži H i modifikuje A , tako da H i A' kao modifikovana verzija A , zajedno povlače $\neg O$. Prvo Dijemovo tvrđenje, iako tačno, nije dovoljno da pokaže da je opovrgljivost H uvek neodlučiva.¹⁸⁰ Ono ne može da isključi mogućnost neke netrivialne¹⁸¹ verzije A' koja će zajedno sa H implicirati $\neg O$.

Na osnovu toga, Grinbaum zaključuje da je Dijemova teza neodrživa u netrivialnoj formi, tj. da teza o nepodložnosti hipoteze opovrgavanju nije ni logički ni naučno održiva. Nasuprot tome, on smatra da su konkluzivni opovrgavajući eksperimenti mogući, kao i da su se ključni eksperimenti zaista javljali u fizici.

Osnovno pitanje je zbog čega smatramo da uvek možemo naći A' pomoću kog bismo spasili hipotezu? Naime, ukoliko nemamo dokaz da uvek postoji neko netrivialno A' za svako H i $\neg O$, onda ne moramo verovati da je svako opovrgavanje neodlučivo. Dijem nikada nije tvrdio da

$$(H) (O) (\exists A') (H \wedge A') \rightarrow \neg O$$

Njegova pozicija je daleko umerenija i slabija. Odnosno, on ne tvrdi da možemo spasiti svaku hipotezu, već da ukoliko nije dokazano da ne možemo da je spasimo, ne možemo ni da je opovrgnemo.¹⁸² Na onima koji poriču H je teret dokaza da pokažu da ne

¹⁸⁰ Vidi: Grünbaum, "The Duhemian Argument", in: *Can Theories be Refuted? Essays on the Duhem-Quine Thesis*, pp. 116-117. Uporedi i: Grünbaum, "The Falsifiability of Theories: Total or Partial? A Contemporary Evaluation of the Duhem-Quine Thesis", *Synthese*, 14 (1964), pp. 17-34.

¹⁸¹ Poseban problem je utvrditi kada ćemo A' smatrati netrivialnom modifikacijom. Bez ulaženja u probleme koje ovo pitanje otvara, netrivialnom ćemo smatrati onu modifikaciju pomoćnih hipoteza A koja nije samo jezička.

¹⁸² Laudan, "Grünbaum on the Duhemian Argument", p. 158.

postoji A' koje bi H učinilo saglasnim sa $\perp O$. U skladu sa tim, Laudan razlikuje dve forme Dijemove teze: jaču, koju napada Grinbaum, i slabiju, za koju smatra da je Dijem zastupa.

Jača D-teza: Za svaku hipotezu i svako opservaciono tvrđenje, postoji skup netrivialnih pomoćnih pretpostavki A' , takvih da H i A' povlače $\perp O$.

Slabija D-teza: U nedostatku dokaza da postoje pomoćne pretpostavke A' , $\perp O$ ne predstavlja odlučivo opovrgavanje H , čak i ako $H \wedge A' \rightarrow O$.¹⁸³

Jača teza koju Grinbaum kritikuje nije Dijemova, već Kvajnova. Kvajn je smatrao da je teoriju uvek moguće prilagoditi nepokornom svedočanstvu tako što će se izvršiti izmene u ostatku sistema,¹⁸⁴ a to bi u ovom kontekstu značilo da uvek postoji grupa teorijskih pretpostavki A' . Dijem, međutim, ne smatra da A' uvek postoji: njegova teza je slabija i njom se tvrdi da fizičar nikada ne može biti siguran da nijedno takvo A' ne postoji.¹⁸⁵

Grinbaum je nastojao da pokaže da je Dijemova teza tačna u trivijalnom smislu u kojem se drastične promene na drugim mestima u sistemu mogu sprovesti pomoću *ad hoc* izmene jezičkih pravila. Otuda je nužan uslov netrivialnosti Dijemove teze da teorijski jezik bude semantički stabilan u relevantnim aspektima. Grinbaum smatra da nam je neophodna nekakva teorija izmene i zadržavanja značenja unutar mreže. Ovom problemu ćemo se vratiti kasnije kada budemo razmatrali Kvajnovu tezu. Treba još jednom istaći da je teza koju Grinbaum pripisuje Dijemu u stvari Kvajnova.

Kvajnova teza o subdeterminaciji tiče se odnosa između naučnih teorija i svedočanstva na kom te teorije počivaju. Grubo govoreći, ona tvrdi da može postojati više nesaglasnih teorija koje jednako dobro objašnjavaju isti korpus svedočanstva. Na osnovu istog svedočanstva, moguće je konstruisati dve različite teorije koje će ga podjednako dobro objašnjavati.

Jednostavan dokaz teze o subdeterminisanosti teorija možemo formulisati i na sledeći način: ukoliko su dati hipoteza (H), skup iskaza koji se odnose na svedočanstvo (P), kao i određeni broj dodatnih iskaza koji se ovima mogu pridodati kao početne hipoteze (SI ,

¹⁸³ *Ibid.*, p. 159.

¹⁸⁴ Kvajn, "Dve dogme empirizma", str. 161.

¹⁸⁵ Wedeking, "Duhem, Quine and Grünbaum on Falsification", in: *Can Theories be Refuted? Essays on the Duhem-Quine Thesis*, pp. 178-179.

S₂, S₃,...) onda važi sledeće:

1. $H \rightarrow P$ Hipoteza;
2. $H \& S_1$ Hipoteza;
3. H Iz 2., eliminacija &;
4. P Iz 1. i 3., eliminacija \rightarrow ;
5. $(H \& S_1) \rightarrow P$ Iz 2. i 4., uvođenje \rightarrow .

Pokazali smo da ukoliko teorija implicira neko svedočanstvo, onda možemo konstruisati čitav niz teorija koje to takođe čine. Drugim rečima, postoji beskonačno mnogo teorija ($H \& S_1$, $H \& S_2$, $H \& S_3$,...) koje impliciraju iste opservacione iskaze. Ovo je, u najkraćem, ono što Kvajn podrazumeva pod subdeterminacijom fizičkih teorija. Treba doduše imati u vidu da je to njen najjednostavniji oblik.

Izložena interpretacija se naziva još i *slabom interpretacijom* Dijemove teze¹⁸⁶ (u poređenju sa *jakom interpretacijom* koju ćemo razmatrati u nastavku). Ona se naziva i teorijom o *nejedinstvenosti*. Možemo je sumirati sledećim rečima: *za bilo koju teoriju T, i bilo koje dato svedočanstvo koje je podržava, postoji najmanje jedna suparnica teorije T koja je jednako dobro potvrđena kao i T.*

Kvajnova dalja modifikacija Dijemove teze odstupa od ove interpretacije. Na prvom mestu, za Kvajnovu poziciju karakterističan je radikalniji oblik holizma. Kao što smo videli, Dijem je smatrao da fizička teorija sačinjava povezanu celinu i da ne možemo proveravati izolovane hipoteze. Kvajn ovoj celini dodaje i matematiku i logiku, što onda znači da kada proveravamo izvesne hipoteze, proverava uključuje sve elemente celine. Jedinica empirijskog značenja je, kao što bi rekao Kvajn, celokupna nauka.¹⁸⁷ Dijemova teza, za razliku od Kvajnovne, ima istorijski karakter, ona počiva i dobija utemeljenje unutar istorije nauke. Nasuprot tome, Kvajn započinje od i ostaje unutar današnje, savremene, nauke i to, pre svega, fizike.¹⁸⁸ Dijemova teza ima ograničen opseg, ona se ne tiče, na

¹⁸⁶ Lakatos, "Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes", in: *The Methodology of Scientific Research Programmes, Philosophical Papers Vol. I*, Cambridge: Cambridge University Press, 1978, pp. 96-97.

¹⁸⁷ Kvajn, "Dve dogme empirizma", str. 160.

¹⁸⁸ Kada govori o nauci, Kvajn pre svega misli na savremenu fiziku i njene rezultate, podrazumevajući da čitalac ima jasnu predstavu o tome šta je tačno u pitanju. Krupan nedostatak svih njegovih razmatranja o subdeterminaciji, naučnim teorijama i svemu onome što se tradicionalno uklapa u filozofiju nauke, jeste

primer, psihologije, dok se Kvajnova tiče celokupnog znanja.¹⁸⁹ Tako Dijemova teza obuhvata i razgraničenje između nauke koja se koristi matematičkim jezikom i prirodnog jezika koji pod nju ne potpada, dok se Kvajnova teza odnosi i na prirodni jezik.

Pored toga, Kvajn, za razliku od Dijema, ne ostaje na poziciji koja priznaje da ne možemo znati koje iskaze naše teorije treba odbaciti u svetlu opovrgavajućeg iskustva – on ide korak dalje tvrdeći da uvek možemo da biramo kako ćemo revidirati našu teoriju u ovoj situaciji jer "svaki iskaz se može posmatrati kao istinit ukoliko načinimo dovoljno radikalne izmene drugde u sistemu [...] I obratno [...] nijedan iskaz nije imun na reviziju".¹⁹⁰

Čini se da je slaba interpretacija Dijemove teze, zajedno sa Kvajnovom prvom modifikacijom, relativno neproblematična. Često se ističe da slaba interpretacija izražava prostu logičku činjenicu primenjenu, u ovom slučaju, na nauku. Naime, *modus tollens* pokazuje jedino da je antecedens lažan ali, ukoliko je on složen, ne i koji njegov deo je za ovo odgovoran.¹⁹¹ Ako ovome pridodamo holističku sliku nauke koju zastupaju oba autora, čini se da je slaba interpretacija neproblematična. Ukoliko se sa Kvajnom složimo u odbacivanju razlike između analitičkih i sintetičkih iskaza, iz čega sledi da matematički i logički iskazi imaju isti status kao i naučni iskazi, njegova prva modifikacija slabe interpretacije takođe izgleda prihvatljivo.

Kvajnova druga modifikacija (koja se naziva još i jakom interpretacijom Dijemove teze) bila je, kao što smo videli, predmet kritika. Reč je o tezi o *jednakosti* kojom se tvrdi da je svaka teorija jednako dobro potvrđena svedočanstvom, kao i bilo koja njena suparnica. Odnosno, *bilo koja teorija može se pomiriti sa bilo kojim nepokornim svedočanstvom, tako što će se izvršiti prikladna prilagođavanja u drugim pretpostavkama koje tu teoriju prate.*¹⁹²

nedostatak upućivanja na primere i praksu nauke. Njegova razmatranja su načelna, a to stvara prilične probleme u rekonstrukciji.

¹⁸⁹ Vuillemin, "On Duhem's and Quine's Thesis" in: *The Philosophy of W. V. Quine*, p. 599.

¹⁹⁰ Kvajn, "Dve dogme empirizma", str. 161.

¹⁹¹ Lakatos, "Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes", p. 98.

¹⁹² Kritikujući Kvajna, Vuillemin ističe da priroda dopušta stepene blokova, gde pod "blokovima" podrazumeva "kvazi-zatvorene i samodovoljne sisteme, u velikoj meri nezavisne od spoljašnjeg uticaja." (Vidi: Vuillemin, "On Duhem's and Quine's Thesis", p. 608.) Upravo se ovi blokovi podvrgavaju testovima falsifikacije i određenim revizijama. Imajući ovo u vidu, naprosto nije tačno da se ma koji iskaz može smatrati istinitim pod bilo kojim okolnostima, pa je i holizam uopšte znatno oslabljen. Kao odgovor na ovu primedbu Kvajn ističe da je "blokovska podela", koju Vuillemin navodi, saglasna sa holizmom ukoliko primetimo da "veze između

Kao što je rečeno, ako teorije povlače opservacione posledice samo uz pomoć dodatnih pretpostavki, onda je teoriju zajedno sa odgovarajućim pomoćnim pretpostavkama uvek moguće prilagoditi bilo kojem svedočanstvu koje joj se protivi. Posledica toga jeste da za bilo koje svedočanstvo i bilo koje dve rivalske teorije, T i T' , postoje odgovarajuće pomoćne pretpostavke A takve da će T & A biti empirijski ekvivalentno T -u. Otuda, svedočanstvo nam ne može pomoći da se odlučimo za jednu od njih. Kao što smo istakli, ovo je Kvajnova jaka teza, koju ne bismo mogli s pravom da pripišemo Dijemu.

Pre nego što detaljnije razmotrimo Kvajnovu jaku tezu, možemo ukazati na neke od teškoća na koje ona nailazi. Neka T bude Ptolomejeva teorija, neka A bude nepromenljiva sublunarna sfera u Aristotelovoj kosmologiji, neka H bude tvrđenje da ne postoje zvezde koje se ne okreću oko Zemlje, tj. da Jupiter nema mesece, te neka \mathcal{LO} stoji za Galilejevo otkriće Jupiterovih meseca. Ovo Galilejevo otkriće, zajedno sa otkrićem faza Venere, kao i Braheovo posmatranje pojave supernove 1572, pokazuju promenljivost (*mutability*) neba. Ovakva otkrića je teško inkorporirati u geocentrički model, pa se ne vidi na koji bismo način mogli da promenimo pozadinske pretpostavke da bismo objasnili empirijske rezultate. Ako bismo A promenili u A' kojom bismo tvrdili promenljivost neba, time bismo ujedno urušili geocentrički model. Mogli bismo poricati Galilejevo otkriće, dokle god možemo ignorisati svedočanstvo. Međutim, onda kada je svedočanstvo u dovoljnoj meri pouzdano, ovakva strategija postaje dogmatička.

S druge strane, ponekad je lako odbaciti pomoćne pretpostavke. Neka T bude Kopernikova astronomija, A pretpostavka o uniformnim, kružnim orbitama sublunarne sfere, H hipoteza o kružnom kretanju planeta oko centralnog sunca, te neka \mathcal{LO} stoji za Keplerovo otkriće eliptičnih, neuniformnih kretanja planeta. Kepler je odbacio A i zamenio sa A' kojom se izražava neuniformno kretanje, budući da je Kopernikovu teoriju smatrao tačnom. Da je odbacio Kopernikovu teoriju, to bi značilo povratak na neke od prethodnih koje nisu bile saglasne sa opservacionim podacima. Umesto toga on je izmenio pozadinske

delova nauke veoma variraju u stepenu bliskosti". (Quine, "Reply to Jules Vuillemin", in: *The Philosophy of W. V. Quine*, pp. 620-621.) Tačno je da naučnici proveravaju i opovrgavaju pojedinačne hipoteze ali treba imati u vidu da ovi blokovi i gradacije jesu stvar prakse pre nego stvar principa. Ukratko rečeno, pojedinačne hipoteze se zaista potvrđuju ili opovrgavaju u praksi, ali samo zbog toga što ih naučnici posmatraju kao relativno izolovane sisteme ujedno pretpostavljajući prihvatljivost pozadinske teorije.

pretpostavke tako da zajedno sa T povlače $\neg O$. Međutim, pitanje je da li je tu zaista reč o spašavanju teorije po svaku cenu, budući da je ova teorija po njemu bila uspešna teorija.

Ovo pokazuje da situacija u nauci nije uvek tako jednostavna kako to sugeriše pojednostavljena shema koju predlaže Kvajn. To, naravno, nisu jedini problemi sa kojima se suočava. Tako je, na primer, Lakatoš isticao da ukoliko možemo da se uzdržimo od makog iskaza suočeni sa opovrgavajućim iskustvom, time dovodimo u pitanje svaki pravi progres u nauci, a sama nauka kolabira u konvencionalizam. Kvajn, međutim, ne sugeriše da bi teoriju trebalo prilagođavati proizvoljno (uključujući tu i mogućnost odbacivanja samog opovrgavajućeg iskustva kao iluzornog) da bi se "sačuvali fenomeni". On naprosto tvrdi da su čak i navodno analitički iskazi (uključujući iskaze logike i matematike) podložni reviziji, iako u različitom stepenu, kao što je slučaj sa empirijskim iskazima. Tako je bilo predloga da se zakon isključenja trećeg odbaci kako bi se razjasnila kvantna mehanika, euklidska geometrija je zamenjena Rimanovom u Ajnštajnovoj teoriji itd. Ukoliko su ova rešenja opravdana, onda logička i matematička tvrđenja nisu u onoj meri sakrosanktna kako se to obično smatra, pa nije isključena mogućnost neke buduće revizije na ovom polju. Šta više, Kvajn predlaže i kriterijum koji bi trebalo da rukovodi revizijama: revizije treba sprovesti na takav način da se "celokupni sistem remeti što je manje moguće".¹⁹³ Iako se može prigovoriti da ovaj kriterijum ne zadovoljava u potpunosti (primera radi, može se smatrati isuviše konzervativnim jer očigledno favorizuje postojeće etablirane teorije), on poseduje i tu prednost što stavlja van snage one interpretacije¹⁹⁴ Kvajna koje mu pripisuju stav da se jednom usvojena teorija može braniti po svaku cenu.

Pošto nas pre svega interesuje Kvajново gledište o ovom problemu u nastavku rada opisaćemo kako se Kvajn kolebao između jake i slabe teze. Kada je reč o subdeterminisanosti, neophodno je i jasno utvrditi šta Kvajn podrazumeva pod pojmovima pomoću kojih je formulisao svoju tezu: empirijskom ekvivalencijom, svedočanstvom, teorijom... Tek tada ćemo moći da preciziramo odnos teza o subdeterminisanosti i neodređenosti.

¹⁹³ Kvajn, "Dve dogme empirizma", str. 162.

¹⁹⁴ Nešto slično tome mogli smo da vidimo u Grinbaumovoj kritici.

3. Kvajnova teza subdeterminacije

Pošto smo izložili u čemu se sastoji tvrdjenje o subdeterminisanosti teorija i razdvojili Kvajnovu od Dijemove teze, sada ćemo ispitati različite Kvajnovе formulacije, koje su se kretale od prihvatanja jake ka zastupanju sve slabijih oblika teza.

Naime, pre nego što je izneo bilo kakvo formalno objašnjenje subdeterminacije, Kvajn je svoje ideje o fizičkim teorijama razmatrao po analogiji sa praksom radikalnog prevođenja. Tako u knjizi *Reč i objekt* on kaže:

"U istom stepenu u kom je radikalno prevođenje rečenica subdeterminisano celokupnošću dispozicija verbalnog ponašanja, toliko su i naše teorije i verovanja uopšte subdeterminisana totalitetom mogućih čulnih svedočanstava."¹⁹⁵

Nešto kasnije, u radu "Naturalistička epistemologija", Kvajn tvrdi:

"Ključno razmatranje na kojem počiva moj argument u prilog neodređenosti prevođenja bilo je to da neki iskaz o svetu nema uvek, ili obično, poseban skup empirijskih posledica koje bismo samo njemu mogli pripisivati."¹⁹⁶

Čini se da Kvajn ovde sugeriše dve različite stvari o onome što će kasnije nazvati tezom o subdeterminaciji teorija. Na prvom mestu, čini se da tvrdi da ova teza ima izvesne zajedničke osobine sa tezom o neodređenosti prevoda. Fizičke teorije kao i priručnici za prevođenje jesu subdeterminisani od strane svedočanstva. Osim toga, Kvajn tezu o subdeterminaciji teorija vidi kao argument, ili podršku, za neodređenost prevoda, o čemu će biti govora u narednom odeljku.

U radu "On the Reasons for the Indeterminacy of Translation" Kvajn izlaže prvu i najjaču verziju teze o subdeterminaciji. Kvajnova namera u ovom radu je, kako to naslov sugeriše, da predstavi subdeterminaciju kao izvor neodređenosti prevoda. Međutim, u daljem toku rada, ova uloga teze o subdeterminaciji biće izložena kritičkom razmatranju. Ova opšta verzija teze opisana je u narednom pasusu:

"[Fizička teorija] je na prirodan način subdeterminisana prošlim svedočanstvom; neko buduće svedočanstvo može sa njom doći u sukob. Takođe, prirodno je subdeterminisana prošlim i budućim svedočanstvom zajedno, budući da neki opažljiv

¹⁹⁵ Quine, *Word and Object*, p. 78.

¹⁹⁶ Quine, "Naturalistička epistemologija", str. 197.

dogadaj koji joj protivreči može biti neopažen. Šta više, mnogi će se složiti, fizička teorija je subdeterminisana čak i svim mogućim opažanjima. Ne želeći da zamagljuje ovaj oblik mogućnosti, imam u vidu sledeće: razmotrimo sve opservacione rečenice jezika; sve prigodne rečenice koje su podesne za upotrebu u izveštavanju o opažljivim događajima u spoljašnjem svetu. Primenimo na njih datume i položaje u svim kombinacijama, nezavisno od toga da li je bilo posmatrača u nekom od tih prostorno-vremenskih položaja. Neke od ovih prostorno-vremenskih rečenica će biti istinite dok će neke druge biti lažne, isključivo na osnovu opažljivih ali neopaženih prošlih i budućih događaja u svetu. Moja poenta je da je fizička teorija subdeterminisana čak i od strane svih ovih istina. Teorija i dalje može varirati iako su sva posmatranja nepromenjena. Fizičke teorije mogu biti jedna drugoj suprotstavljene a opet saglasne sa svim mogućim podacima čak i u najširem smislu. Jednom rečju, one mogu biti logički nesaglasne a empirijski ekvivalentne."¹⁹⁷

U ovom preliminarnom izlaganju svoje teze, Kvajn ne iznosi razloge za tvrdjenje da su fizičke teorije zaista subdeterminisane, već naprosto kaže da je "ovo nešto oko čega očekujem širok konsenzus". Njegov pristup na ovom mestu je strogo teorijski pa tvrdi da su teorije *u principu* subdeterminisane. On ne tvrdi da se subdeterminacija javlja usled nesavršenosti naših metoda posmatranja ili pak zato što su podaci kojima trenutno raspolažemo nepotpuni. Naprotiv, čak i ako akumuliramo sva moguća posmatranja, fizičke teorije i dalje ostaju subdeterminisane. Ukoliko je ovo slučaj, čini se da ne možemo uspostaviti nezavisan kriterijum koji bi odlučio o tome koja je teorija istinita a koja lažna.

Ovakvi pasusi na najbolji način ilustruju teškoće u interpretaciji Kvajna. Problem je što Kvajn ne navodi ništa čime bi potkrepio ovakva tvrdjenja i pokazao u čemu bi se sastojala logička nesaglasnost među teorijama a u čemu njihova saglasnost sa svim mogućim podacima. Pitanje je i kako tumačiti sintagmu "svim mogućim podacima". Kvajn razlikuje tri stepena subdeterminisanosti. Možemo tvrditi da je teorija subdeterminisana (1) prošlim opservacijama, budući da buduće opservacije mogu biti u konfliktu sa prošlim, (2) prošlim i budućim opservacijama, zbog toga što je moguće da opovrgavajuća iskustva i ne primetimo, (3) svim mogućim opservacijama, zbog toga što su opservacioni kriterijumi

¹⁹⁷ Quine, "On the Reasons for the Indeterminacy of Translation", pp. 178-179.

teorijskih termina neodređeni.

Ostaje pitanje da li s pravom možemo da tvrdimo da će budući razvoj nauke biti takav da novo svedočanstvo neće moći da favorizuje ni jednu od suprotstavljenih teorija? Upravo je ovaj problem izazvao najviše pažnje među teoretičarima. Podsetimo se primera sa različitim geometrijama. Tu nije bilo reči o mogućim posmatranjima, već o tome da ne možemo da odvojimo pitanja realne strukture prostora od pitanja fizičke teorije. Odnosno, u tom slučaju ne možemo očekivati da će postojati nezavisno svedočanstvo koje bi nam pomoglo da odlučimo koja je realna geometrija sveta. Ovaj primer se može smatrati potvrdom holističke slike nauke koju zastupaju Dijem i Kvajn, odnosno, onim što smo označili kao Dijemovu tezu.

Situacija sa drugim primerom je drugačija. Iako 1543.godine svedočanstvo nije bilo dovoljno jako da da prednost Kopernikovom sistemu u odnosu na Ptolomejev, pa bi se moglo tvrditi da su te dve teorije zaista bile subdeterminisane, otkrića Brahea i Galileja koja se nisu mogla pomiriti sa Ptolomejevim sistemom, dovela su do opovrgavanja. Ovo, pak, pokazuje da buduće svedočanstvo može da odluči između teorija, iako, teorijski, postoji mogućnost neke buduće revizije odbačene teorije. Uspeh Kvajnovog gledišta o subdeterminaciji zavisiće i od toga da li uzimamo u obzir i dodatne kriterijume koji nam omogućavaju izbor između teorija.

U tom duhu, Laudan i Leplin¹⁹⁸ navode tri teze koje, uzete zajedno, bacaju sumnju na tezu o empirijskoj ekvivalentnosti. To su: (a) ono što može biti opaženo varira tokom vremena, (b) izvođenje opservacionih posledica zahteva pomoćne pretpostavke, (c) pomoćne pretpostavke variraju tokom vremena. Što se tiče prve teze, autori ističu da klasa empirijskih posledica nije jednom zauvek fiksirana, tako da ono što je danas neopažljivo ne mora biti takvo u budućnosti. Dalje, i same pomoćne pretpostavke podložne su promeni, tako da u budućnosti možemo koristiti potpuno različit skup uz čiju bismo pomoć dedukovali sasvim nove empirijske posledice. Na kraju, svako određenje klase empirijskih posledica, kao i pomoćnih pretpostavki, mora se relativizovati na neko posebno stanje nauke.

¹⁹⁸ Laudan & Leplin, "Empirical Equivalence and Underdetermination", *The Journal of Philosophy*, 88 (1991), pp. 449–472.

Laudan i Leplin smatraju da je Kvajnova teza neadekvatna, jer ne garantuje empirijsku ekvivalentnost. Da bismo dobili ekvivalentnost, potrebno je da novo teorijsko tvrđenje, zajedno sa prvobitnom teorijom, ne utiče na opservacione posledice. To bi mogla da ispune ili ona teorijska tvrđenja koja nemaju nikakve opservacione posledice (a takva teško da postoje), ili ona koja ih imaju ali su one među posledicama prvobitne teorije (a to nam ne daje ekvivalentnost).

Laudan i Leplin nastavljaju ističući da, čak i ako su teorije empirijski ekvivalentne, među njima možemo da biramo. Oni smatraju da: (a) teorija može biti podržana svedočanstvom koje ne čini njene posmatračke posledice; i (b) posmatračke posledice teorije ne moraju predstavljati podršku za tu teoriju. Drugim rečima, oni tvrde da empirijska ekvivalencija ne povlači jednaku potvrđenost, tj. da dve empirijski ekvivalentne teorije ne moraju biti u istoj meri potvrđene svedočanstvom.

Kritička oštrica ovakvih prigovora je pre svega usmerena na mogućnost postojanja trajne subdeterminacije. Tako možemo tvrditi da svedočanstvo u prilog ili protiv neke teorije može biti neočekivano, zbog toga što ne možemo da ga izvedemo samo iz onih teorijskih iskaza koje posedujemo, nego nam je potreban i teorijski razvoj. Odnosno, to što dve teorije trenutno ne možemo da razlikujemo ne povlači da *nikada* nećemo moći da ih razlikujemo. Razlog tome je otvorenost onoga što može da predstavlja svedočanstvo, tj. skup onih empirijskih otkrića koja bi bili relevantna za utvrđivanje istinitosti ili lažnosti teorija.

Neki autori, kao što je Bojd, otklanjaju subdeterminisanost analizom onoga što bi činilo dodatno svedočanstvo, kao i distinkcije opažljivo/neopažljivo.

Bojd formuliše argument o subdeterminaciji na sledeći način:

(1) Ako dve teorije imaju identične dedukovane opservacione posledice, onda je bilo koje svedočanstvo u prilog ili protiv jedne od njih u isto vreme i svedočanstvo u prilog ili protiv druge.¹⁹⁹

Bojd najpre analizira antecedens principa (1). Ako se pod tim misli na dedukovane opservacione posledice samih teorija (tj. bez upotrebe pomoćnih hipoteza), onda je on apsurdan, jer bi se njime tvrdilo da je eksperimentalno svedočanstvo za klasičnu mehaniku

¹⁹⁹ Boyd, "Realism, Underdetermination, and a Causal Theory of Evidence", *Noûs*, 7 (1973), p. 2.

jednako dobro kao i za teoriju relativnosti, pod pretpostavkom da su obe teorije dovoljno apstraktne. Stoga, morale bi biti u igri i pomoćne hipoteze. U zavisnosti od toga kako ih određujemo, dobijamo tri verzije principa (1):

(1a) Ako su T i T_1 konzistentne teorije koje imaju iste opservacione posledice, bez obzira na to koje su pomoćne hipoteze upotrebljene u dedukciji (pod uslovom da su konzistentne i sa T i sa T_1), onda su T i T_1 jednako potvrđene ili pobijene bilo kojim eksperimentalnim svedočanstvom.

(1b) Ako su T i T_1 konzistentne teorije i imaju iste opservacione posledice i onda kada jedna od njih sme da koristi kao pomoćne hipoteze bilo koje od trenutno prihvaćenih zakona ili generalizacija koji su sa njom konzistentni, onda su T i T_1 jednako potvrđene ili pobijene bilo kojim eksperimentalnim svedočanstvom.

(1c) Ako su T i T_1 konzistentne teorije i onda kada jedna sme da koristi kao pomoćne hipoteze sve one zakone ili generalizacije koje će možda biti prihvaćene u naučnom istraživanju, T i T_1 imaju iste opažljive posledice, onda su T i T_1 jednako potvrđene svakim mogućim eksperimentalnim svedočanstvom.

Verzija (1a) će biti tačna ako je obezbeđeno da makar jedna od teorija ima termine koji se odnose na neopažljive fenomene i ako skup opservacionih posledica teorija, bez upotrebe pomoćnih hipoteza, ostavlja neka pitanja o opažljivom domenu otvorenim. U tom slučaju, ova verzija je tačna zbog toga što su ove dve teorije zapravo ista teorija. Ali, one onda ne mogu biti argument u prilog subdeterminaciji.

Verzija (1b) je netačna, jer istinitost antecedensa ne isključuje mogućnost postojanja eksperimentalnog svedočanstva koje služi otkriću novih zakona ili generalizacija, koji bi, upotrebljeni kao pomoćne hipoteze, omogućili izvođenje proverljivih kontradiktornih predviđanja iz T i T_1 .

Verzija (1c) bi mogla da otkloni teškoće vezane za (1b). Ali, čak i ako je tačna, ona neće biti od velike pomoći zastupniku subdeterminacije, jer ne poznajemo logičku tehniku, niti istorijsko predviđanje, koje bi nam pokazalo da je antecedens (1c) istinit (ako izuzmemo slučaj u kojem su posredi dve identične teorije).²⁰⁰

Ovi prigovori na dobar način ilustruju probleme sa kojima se jaka teza o

²⁰⁰ *Ibid.*, pp. 4-5.

subdeterminaciji suočava. Teško je odbraniti tezu po kojoj je za svaku teoriju moguće konstruisati empirijski ekvivalentnu i logički nesaglasnu teoriju na koju neće uticati ništa u budućem toku razvoja nauke. Međutim, ovi razlozi nisu ono što je motivisalo Kvajna na reformulaciju teze o subdeterminisanosti. Njegovi razlozi su, kao što ćemo u nastavku videti, bili više formalne prirode i proizašli su iz nemogućnosti da dâ preciznu formulaciju teze, kojom bi razgraničio slučajeve stvarne od samo prividne subdeterminisanosti. Odnosno, Kvajn uviđa da je tezu teško braniti kao tvrđenje da su teorije *nužno* subdeterminisane, ali da se ona može braniti kao praktično tvrđenje o *načelnoj* mogućnosti subdeterminacije.

Jaku formulaciju teze o subdeterminaciji možemo interpretirati kao *mogućnost formulisanja više sadržinski različitih fizičkih teorija, od kojih je svaka u podjednakom skladu sa empirijskim svedočanstvom*. Formulisući tezu u ovom obliku Kvajn se prevashodno zanima za prirodu same fizičke teorije ne i za prirodu i ograničenost ljudskih bića kao njenih tvoraca. U izvesnom smislu, jaka verzija teze se može smatrati preliminarnom formulacijom, jer Kvajn još uvek ne razmatra prirodu i granice subdeterminacije. Upravo zbog toga ova prva formulacija teze o subdeterminaciji poseduje visok stepen opštosti.

U tekstu "O empirijski ekvivalentnim sistemima sveta", Kvajn razmatra razne osobine fenomena subdeterminacije teorija da bi na kraju doveo u pitanje jaku formulaciju ove teze. Tek na ovom mestu započinje sa ispitivanjem prirode i granica teze o subdeterminaciji, i to tako što iznosi razloge zbog kojih subdeterminacija teorija predstavlja nešto očekivano:

"Razlog za to leži u načinu na koji naučnici obavljaju svoj posao. Naime, oni se ne zadržavaju na pukim induktivnim uopštavanjima svojih opservacija, na običnim ekstrapolacijama o događajima dostupnim opservaciji na osnovu sličnih, već opaženih događaja. Naučnici smišljaju hipoteze o stvarima koje nisu dostupne opservaciji. Ove hipoteze su sa opservacijom povezane nekom vrstom jednosmerne implikacije. Naime, mi opažamo one događaje koje očekujemo zato što verujemo u hipotezu. S druge strane, ove opazljive posledice hipoteza ne impliciraju same hipoteze. Izvesno je da postoje

alternativne hipotetičke supstrukture koje će na površini imati iste opažljive posledice."²⁰¹

Još na početku ovog teksta može se primetiti da je Kvjajn donekle pomerio svoj fokus. Ono što predstavlja novinu u odnosu na prethodna razmatranja jeste osvrt na *aktivnost naučnika* u kontekstu stvaranja naučnih teorija. Subdeterminacija nastaje kao posledica izvesne nerigidnosti odnosa između teorije i posmatranja. Ova nerigidnost se, sa svoje strane, može posmatrati kao posledica prirode naučnih teorija i naučno-metodološke prakse.

Prilikom predlaganja izvesne teorije naučnik uvek čini izvestan intelektualni skok kojim prevazilazi ono što je empirijski dato, stvarajući hipotezu koja objašnjava, ili implicira datosti. Činjenica da su posmatranja naučnika u skladu sa onim što njegova teorija predviđa zaista potvrđuje njegovu teoriju, ali samo delimično i to na posredan način. Naime, naučnik formuliše hipotezu H koja ima izvesne empirijske posledice P_1, \dots, P_n . Smatrati da svedočanstvo direktno implicira teoriju znači počiniti logičku grešku afirmacije konsekvensa. Logička veza između teorije i svedočanstva ogleđa se isključivo u jednom smeru ove implikacije. Teorije su te koje impliciraju svoje opažljive posledice, a ne obratno, kako se to pogrešno pretpostavlja.

Pre nego što detaljnije ispitamo ovaj odnos, osvrnimo se ukratko na komponente ove relacije. Da bismo izlaganje učinili preciznijim, u nastavku ćemo umesto o posmatranjima i teorijama *in abstracto*, govoriti o opservacionim i teorijskim rečenicama. Podsetimo se razmatranja iz prethodnog odeljka. Kao što smo videli, Kvjajn razlikuje nekoliko vrsta rečenica našeg jezika, među kojima nas na ovom mestu interesuju prigodne i postojeane rečenice.

Prigodne rečenice su one "koje izazivaju odobravanje ili neodobravanje ukoliko se izgovore nakon odgovarajućeg početnog stimulusa."²⁰² *Postojane rečenice* mogu izazivati odobravanje ili neodobravanje i u odsustvu takvog stimulusa. Dakle, posmatrač odobrava ili ne odobrava izvesnu prigodnu rečenicu u zavisnosti od okolnosti u kojima je ta rečenica izgovorena, dok u slučaju postojanih rečenica ne postoji ova vrsta zavisnosti. "Ova jabuka

²⁰¹ Kvjajn, "O empirijski ekvivalentnim sistemima sveta", u: *Ontološka relativnost i drugi filozofski ogledi*, str. 165.

²⁰² Quine, *Word and Object*, pp. 35-36.

je slatka.", "Eno zeca!", "Tačno je podne." jesu primeri prigodnih rečenica. Primeri nekih od postojanih rečenica su: "Sneg je beo.", "Zemlja je okrugla.", "Svi A su B." itd. Razna Kvajnova zapažanja sugerišu postojanje *kontinuirane gradacije* između prigodnih i postojanih rečenica, pa se ove dve vrste rečenica zapravo razlikuju samo u stepenu.

Opservaciona rečenica je prigodna rečenica posebnog tipa: to su rečenice u pogledu kojih treba da postoji intersubjektivno slaganje. Drugim rečima, u njihovom slučaju nema mesta neslaganjima između članova iste jezičke zajednice. Primera radi, "Ovo je plavo." predstavlja jednu opservacionu rečenicu što nije slučaj i sa rečenicom "Ovo je lepo."

Kvajn svim prigodnim rečenicama pripisuje određeni stepen opservacionalnosti, pa ih na osnovu ovog stepena možemo posmatrati kao linearno uređen skup koji na jednom svom kraju ima opservacione rečenice. U kontekstu rasprave o subdeterminaciji Kvajnove opservacione rečenice možemo shvatiti kao slične onome što se u literaturi filozofije nauke najčešće naziva empirijskim iskazima; opservacione rečenice su one koje referiraju na opažljive objekte. Razlika između Kvajnovog i tradicionalnog shvatanja ogleda se u njegovom bihejviorističkom pristupu ovom problemu.

Tradicionalno shvaćeni, teorijski iskazi jesu oni koje sadrže teorijske termine kojima se referira na opažljive i neopažljive objekte. U Kvajnovoj rekonstrukciji ove bi najčešće svrstavali u postojane rečenice. Iako opservacione rečenice pružaju osnov za teorije, sama teorijska struktura sastavljena je od postojanih rečenica. Neke teorijske rečenice, kao što su one koje nazivamo "zakonima", mogu se dalje klasifikovati kao *većite rečenice*, postojane rečenice čija je istinosna vrednost nepromenljiva.

Kvajn, dakle, razlikuje četiri vrste rečenica: prigodne, opservacione, postojane i većite rečenice. Kao što smo ranije videli, sve njih možemo posmatrati kao pozicionirane na jedinstvenoj skali gradacije. Faktori koji određuju poziciju izvesne rečenice na ovoj skali bili bi stepen u kojem je opservacija za nju značajna, kao i mera u kojoj bi okolnosti *per se* uticale na njenu prihvatljivost i neprihvatljivost.

Jasno je da, ukoliko navedene rečenice posmatramo na ovaj način, opservacione rečenice zauzimaju jedan kraj spektra dok se na drugom nalaze teorijske. Kvajn posebno ističe to da u svetlu navedenih kriterijuma možemo razmatrati svojstva bilo koje vrste rečenica a da ih prethodno nismo kategorizovali na opisan način.

Pošto smo specifikovali kako opservacione tako i teorijske rečenice, potrebno je ispitati njihov međusobni odnos. Ispitivanje ovog odnosa je, između ostalog, navelo Kvajna da istraži a na kraju i odbaci jaku tezu o subdeterminaciji teorija. Podsetimo se, teza o subdeterminaciji kaže da se za svaki skup opservacionih rečenica mogu konstruisati bar dve teorije (skupovi rečenica) koje će se u podjednako meri slagati sa tim skupom. Drugim rečima, te dve teorije će biti empirijski ekvivalentne (impliciraju istu skup opservacionih rečenica), a logički nesaglasne. Ovo je jaka teza o subdeterminaciji teorija. Međutim, nakon što je izneo neke od značajnijih problema na koje ova formulacija teze o subdeterminisanosti nailazi, Kvajn na kraju zaključuje da je ona neodrživa.

Na prvom mestu, Kvajn razmatra pojam implikacije koji povezuje teorijske i opservacione rečenice i postavlja pitanje na koji način skup teorijskih rečenica (naučna teorija) može implicirati skup opservacionih rečenica?

"Kao prigodne rečenice, opservacione rečenice ne mogu da budu implicirane nekom teorijom, jer ih pre toga moramo pretvoriti u postojeće rečenice, uključujući u njih odredbe prostora i vremena. Usvojimo, dakle, jedan proizvoljan numerički sistem prostorno-vremenskih koordinata i posmatrajmo beskonačni totalitet rečenice, koje ću nazvati fiksnim opservacionim rečenicama."²⁰³

Odnos teorije i opservacije se ne ogleda, dakle, u relaciji između postojeće i prigodne rečenice, već između dve postojeće rečenice. Pre nego što možemo da kažemo da naša teorija implicira nekakav skup opservacionih podataka, ovaj skup podataka moramo izraziti putem teorije. Da bismo to postigli uvodimo novu klasu postojećih rečenica, naime, fiksirane opservacione rečenice. Međutim, još uvek nismo postigli naš cilj.

"Teorije obično ne impliciraju direktno čak ni fiksirane opservacione rečenice. Teorije se obično više kreću među opštostima. Teorija će se obično samo uslovno spuštati do pojedinačnosti, preko drugih pojedinačnosti koje su pretpostavljene kao granični uslov prvih. Uz dodatak određenog broja već proverenih fiksnih opservacionih rečenica, teorija će implicirati neke dalje fiksirane opservacione rečenice koje se onda mogu proveriti. Tako se testira jedna teorija."²⁰⁴

²⁰³ Kvajn, "O empirijski ekvivalentnim sistemima sveta", str. 169-170.

²⁰⁴ *Ibid.*, str. 170-171.

Kvajn smatra da teorija implicira *opservacioni kondicional*, čiji antecedens sadrži izvesne granične uslove, a konsekvens datu fiksiranu opservacionu rečenicu. U ovome se ogleda priroda implikacije koju susrećemo prilikom konstruisanja naučnih teorija. Svedočanstvo za teoriju se, dakle, sastoji od opservacionih kondicionala. Kako su opservacione rečenice ujedno i prigodne rečenice, njihova istinosna vrednost varira, dok teorija i njena predviđanja treba da imaju fiksiranu istinosnu vrednost. Čini se da ne postoji direktan zaključak sa teorije na opservaciju, pa Kvajn uvodi opservacione kondicionale kojima premošćava jaz između teorije i svedočanstva. Opservacioni kondicionali su hipotetičke konstrukcije u kojima su povezane dve opservacione rečenice, tako da prva izražava početne uslove a druga sugeriše šta se događa u takvim uslovima. One izražavaju opšta očekivanja sledećeg oblika: kod god važi jedna rečenica, važi i druga. Opservacione posledice koje se projektuju opservacionim kondicionalima date su u formi opservacionih rečenica koje su direktno uslovljene čulnom stimulacijom. Ali sam kondicional je veća rečenica implicirana od strane pozadinske teorije i ako je istinit ostaje unutar te teorije. Oni mogu biti testirani posmatranjem okolnosti u kojima su opservacione rečenice istinite.

Teorija nije implicirana od strane opservacionih kondicionala jer neke od rečenica teorije sadrže termine koji se ne pojavljuju u opservacionim kondicionalima. Teorija implicira svedočanstvo, tj. opservacione kondicionale, ali ne i obrnuto. Otuda mogućnost postojanja alternativnih teorija koje impliciraju iste opservacione kondicionale. Ovaj opšti uvid, da teorije nisu u potpunosti određene svedočanstvom, Kvajn podupire svojim holizmom: teorijske rečenice ne mogu same implicirati opservacione kondicionale, već jedino kao celina, uzete zajedno. Rezultat je da ako dve teorije impliciraju iste opservacione kondicionale onda su one empirijski ekvivalentne.²⁰⁵ Prema Kvajnovom mišljenju, zaista postoje nesaglasne teorije koje imaju identičan empirijski sadržaj (tj. impliciraju isti skup opservacionih kondicionala). Na tome i počiva teza o subdeterminaciji teorija. Odatle sledi da postoji jaz između teorije i svedočanstva koji se ogleda u tome što svedočanstvo ne može da jedinstveno odredi jednu teoriju. Drugim rečima, možemo imati dve teorije koje impliciraju sve istinite opservacione kondicionale:

²⁰⁵ Opširnije videti: Quine, "Empirical Content" i "Three Indeterminacies".

"Fizička teorija je subdeterminisana [...] Teorija može da varira iako sva moguća posmatranja ostaju fiksirana. Fizičke teorije mogu biti suprotstavljene jedna drugoj a ipak saglasne sa svim mogućim podacima čak i u najširem smislu. Ukratko, one mogu biti logički inkompatibilne a empirijski ekvivalentne."²⁰⁶

Iako ovo daje smisao tezi subdeterminacije, Kvajn smatra da ako pokušamo da razjasnimo ovu ideju, uviđamo da ona nije intuitivno plauzibilna kako se to isprva čini. Osnovni problem leži u nemogućnosti da se dâ precizna odredba onoga što ćemo smatrati alternativnom teorijom. On se pita da li je moguće odrediti pojam alternativne teorije na takav način da isključimo trivijalne slučajeve subdeterminacije i ostavimo interesantnu formulaciju teze i zaključuje da je teško objasniti subdeterminisanost na netrivialan način.

Da bi jasno odredio pojam alternativne teorije, Kvajn nastoji da utvrdi kada se dve naizgled subdeterminisane teorije mogu smatrati različitim teorijama a kada je zapravo reč o različitim formulacijama jedne te iste teorije. U ovom drugom slučaju ne bismo rekli da je reč o stvarnom primeru subdeterminacije. Treba istaći da su za Kvajna teorije skupovi rečenica, ne njihovog značenja (tj. iskaza). Ako je to slučaj, onda lako možemo stvoriti ekvivalentne teorije bilo kojoj teoriji: dovoljno je da bilo koji termin u svakom njegovom javljanju imenujemo drugačije. Pretpostavimo da želimo da ispitamo teoriju koja sadrži termine "elektron" i "molekul". Na osnovu ove teorije možemo konstruisati drugu u kojoj su termini "elektron" i "molekul" međusobno zamenili mesta u svim kontekstima. Na ovaj način bismo dobili dve teorije koje su empirijski ekvivalentne a logički nesaglasne – prva teorija bi tvrdila o elektronima nešto što bi druga poricala. Iako ovaj scenario ispunjava sve preduslove, teško da ga možemo označiti kao standardan primer subdeterminacije. Ovakve dve teorije bi bile empirijski ekvivalentne budući da impliciraju iste opservacione rečenice, ali one govore o različitim stvarima: ono što jedna pripisuje molekulima, druga poriče i to pripisuje elektronima.

Slična poenta može se načiniti i u terminima prevođenja. Prevođenje opservacionih kondicionala je u osnovi jednostavno. Dve teorije će biti empirijski ekvivalentne ne samo ako impliciraju iste opservacione kondicionale, već i ako impliciraju međusobno prevodive opservacione kondicionale. Takva teorija onda može imati neodređeno mnogo rivala: ako

²⁰⁶ Quine "On the Reasons for the Indeterminacy of Translation", p. 28.

je, na primer, originalna teorija na engleskom, svaki prevod na bilo koji drugi jezik biće empirijski ekvivalentna teorija. Ali ni ovaj slučaj, kao i prethodni, nije od filozofskog značaja.

Da bismo imali subdeterminaciju u pravom smislu reči²⁰⁷ potrebno je da su dve teorije u odnosu koji je jači od empirijske ekvivalentnosti, a slabiji od logičke ekvivalentnosti. Dve formulacije se mogu smatrati formulacijama iste teorije, ako ih, pored toga što su empirijski ekvivalentne, možemo učiniti identičnim uzajamnom zamenom predikata. Ono što Kvajn pokušava da izbegne je poistovećivanje teorije sa logičkim posledicama njene formulacije. Formulacije ne moraju da budu identične, dovoljno je da su logički ekvivalentne. Dakle, kada možemo reći da su dve teorije zapravo samo različite formulacije jedne teorije?

Odlučujući faktor ne može biti njihova logička ekvivalencija, kao što smo videli gore. Kvajn predlaže da "dve formulacije smatramo formulacijama iste teorije ako ih, pored toga što su empirijski ekvivalentne, možemo učiniti identičnim time što ćemo u jednoj od njih zameniti predikate".²⁰⁸ Dakle, tezom o subdeterminaciji tvrdi se da ukoliko je data jedna fizička teorija, onda *mora postojati* najmanje jedna fizička teorija koja je sa prvom empirijski ekvivalentna, logički nesaglasna i takva da se ne može transformisati u teoriju koja je prvoj logički ekvivalentna pukim parafraziranjem predikata. Odnosno, naš sistem sveta imaće empirijski ekvivalentne alternative koje, ukoliko bismo ih otkrili, ne bismo mogli da pomirimo parafraziranjem predikata. Međutim, ovo je za Kvajna otvoreno pitanje. On prihvata blažu tezu po kojoj teorija *može imati* empirijski ekvivalentne rivale kod kojih ne možemo videti kako bismo ih pomirili rekonstrukcijom predikata.

Tamo gde ne postoji nikakav osnov za opredeljivanje možemo da zadržimo oba sistema i da se slobodno krećemo i u jednom i u drugom. Cilj ovako modifikovane teze o subdeterminaciji jeste da isključi brojne trivijalne primere nalik onom koji smo razmatrali gore, što je jaka verzija teze propuštala da učini. U fokusu Kvajnovog razmatranja nisu više veštački skrojeni primeri subdeterminacije, već pitanje da li su teorije *nužno* subdeterminisane.

²⁰⁷ Vidi: Kvajn, "O empirijski ekvivalentnim sistemima sveta", str. 172-173.

²⁰⁸ *Ibid.*, str. 174.

Kvajn dalje razmatra nekoliko slučajeva u kojima subdeterminacija nije prisutna. Ovde spada slučaj slabih teorija, teorija koje ne impliciraju veliki broj opservacionih kondicionala. U ovim slučajevima možemo kao formulaciju teorije uzeti konjunkciju skupa opservacionalnih kondicionala u vidu jedne jedine složene rečenice. Ona bez ostatka sadrži sve svoje opservacione kondicionale i implicirana je svakom empirijski ekvivalentnom teorijom, pa neće doći u sukob ni sa jednom od njih.²⁰⁹ Za ovakvu formulaciju mogli bismo reći da poseduje čvrstu osnovu pa je, u ovim okolnostima, nemoguće konstruisati rivalsku teoriju koja bi protivrečila prvoj. Da li je moguće da ovo možemo učiniti u slučaju ma koje teorije? Ukoliko je ovo slučaj, onda je fenomen subdeterminacije moguće otkloniti. Čini se da Kvajnova teza umnogome gubi na snazi u svetlu prethodnih primera. Ukoliko postoje formulacije teorija koje su imune na subdeterminaciju onda ova teza značajno gubi na opštosti.

Kvajn je svoju pažnju prvobitno usmerio na one aspekte subdeterminacije koji bi trebalo da opisuju prirodu fizičke teorije. Ovaj korak ga je naveo da preformuliše jaku tezu u svetlu otkrića da teorije nisu *nužno* subdeterminisane kao i da je u slučajevima kada jesu, sama subdeterminacija daleko slabija od onoga kako se to isprva činilo. Razni problemi koje Kvajn razmatra u "O empirijski ekvivalentnim sistemima sveta" doveli su do promene njegovog fokusa. Tako on kaže:

"Ja ipak mislim da je teza o subdeterminaciji značajna iz drugih razloga. Što više ispituujemo ovu tezu, to nam je teže da je branimo kao teorijsku tezu. Ali njen je značaj u tome što nam pokazuje šta je u praktičnom smislu delotvornije. Njena umerena verzija, najbolja koja se može dati, mogla bi ovako da izgleda. Mi, ljudi, u stanju smo da više istinitih opservacionalnih kondicionala obuhvatimo jednom neodređenijom formulacijom teorije nego bilo kojim strožijim sistemom koji možemo otkriti i formulirati nezavisno od bilo koje ovako neodređenije formulacije. Kao i ranije, teza bi i u ovom slučaju tvrdila da za svaku takvu formulaciju postoje druge koje su joj empirijski ekvivalentne, ali su sa njom logički nesaglasne, i koje se ne mogu učiniti logički ekvivalentnim nikakvim parafraziranjem predikata"²¹⁰

²⁰⁹ *Ibid.*, str. 178.

²¹⁰ *Ibid.*, str. 181-182.

Što detaljnije razmatramo tezu o subdeterminaciji, to se manje čini da se ona u načelu tiče naučnih teorija. Ukratko rečeno, jače verzije ove teze nisu istinite u opštem slučaju, ali sama teza zadržava svoju vrednost u pogledu opisa prirode i uslova naučnog istraživanja. Radi se o tezi o ljudskim mogućnostima i granicama koje se postavljaju teorijama prirode koje stvaramo. Subdeterminacija nije osobina naučnih teorija *per se*, već posebne prirode aktivnosti ljudskih bića koja ih stvaraju. Svet koji naučna teorija pokušava da opiše i objasni predstavlja beskonačno stanje stvari a svako posmatranje je nužno konačno, ograničeno prostorom i vremenom. Takođe, naše naučne teorije moraju biti konačno formulisane zahvaljujući konačnosti same ljudske svesti. Grubo govoreći, teorija predstavlja izvesnu vrstu redukcije beskonačnog skupa podataka na konačan skup principa. Na ovaj način naše teorije pored traženih opservacionih kondicionala sadrže i izvestan "dodatak". Subdeterminacija nastaje jer postoji neka vrsta izbora u pogledu ovog "dodatka".

Subdeterminacija postoji tamo gde postoje dve nepomirljive formulacije, od kojih svaka implicira željeni skup opservacionih kondicionala uz dodatak spoljašnjeg teorijskog sadržaja, i gde nijedna ne pruža tešnju saglasnost sa opservacijom.²¹¹ Postoji beskonačno mnogo opservacionih kondicionala koje želimo da obuhvatimo konačnom formulacijom. Pošto je to mnoštvo suviše raznovrsno, ne možemo da stvorimo konačnu formulaciju koja bi bila ekvivalentna njihovoj beskonačnoj konjunkciji. Bilo koja konačna formulacija moraće da implicira i izvestan izmišljen sadržaj ili dodatak, čija će jedina uloga biti da zaokruži tu formulaciju. U izboru ovog dodatka postoji izvesna sloboda i upravo se tu krije subdeterminacija.²¹²

Kvajn zaključuje sledećim rečima:

"[...]poslednji pokušaj odbrane teze o subdeterminaciji sveo bi se na tvrđenje da naš sistem sveta mora imati empirijski ekvivalentne alternative koje, ukoliko bismo ih otkrili, ne bismo umeli da pomirimo parafraziranjem predikata. U ovu neodređenu i skromnu tezu ja zaista verujem. Štaviše, mislim da je ona, i pored sve svoje neodređenosti i skromnosti, od suštinskog značaja za naš odnos prema nauci."²¹³

²¹¹Vidi: Kvajn, "O empirijski ekvivalentnim sistemima sveta", str. 178-179.

²¹² *Ibid.*, str. 180.

²¹³ *Ibid.*, str. 183.

Primetimo da ovaj "poslednji pokušaj" formulacije teze o subdeterminaciji nije univerzalan, on ne tvrdi ništa o primenljivosti subdeterminacije u načelu. On ne tvrdi da ne postoji način da se pomire dve empirijski ekvivalentne, logički nesaglasne teorije putem parafraziranja predikata. Sve što ova verzija teze o subdeterminaciji tvrdi jeste da mi nismo u mogućnosti da to učinimo. Dakle, Kvajnov fokus se zaista pomera od prirode samih naučnih teorija ka mogućnostima i ograničenjima naučne prakse. Teza o subdeterminaciji na kraju predstavlja praktičko pre nego teorijsko tvrđenje. Iako je ova slabija teza manje ambiciozna od njene jake formulacije, može se reći da je korisnija u pogledu osvetljavanja prirode naučne prakse.

4. Zaključna razmatranja

U cilju razjašnjenja tačne prirode Kvajnove modifikovane teze o subdeterminaciji fizičkih teorija biće nam od pomoći da razmotrimo primer iz oblasti koje se ova teza neposredno tiče i to, pre svega, fizike. Tradicionalna naučna metodologija oslanja se na konstrukciju fizičkih *modela* koji za cilj imaju aproksimaciju stanja stvari u svetu. Kvajnovu skromniju formulaciju teze o subdeterminisanosti možemo razumeti tako da opisuje ograničenja ovih naučnih modela. Kvajn ističe da teorije koje stvaramo neizbežno modeluju realno stanje stvari.

Drugim rečima, naše teorije jesu konačne formulacije beskonačnog skupa podataka i, da bi bile uspešne, one moraju u sebe uključiti izvesnu neodređenost. Naučni modeli nam pomažu pri razumevanju fizičke teorije tako da naizgled nepovezana i po broju beskonačna posmatranja mogu biti konkretizovana u obliku koji nam je pristupačan. Kvajnova umerena teza nas, dakle, podseća da su teorije modeli, aproksimacije i reprezentacije i da kao takve moraju da sadrže izvesnu empirijsku neodređenost.

Možemo se, na primer, pitati kakva je priroda svetlosnih zraka. Ukoliko želimo da objasnimo sve opažene osobine i ponašanje svetlosti, izgleda da moramo da zastupamo dvostruki model objašnjenja ovog fenomena. Jedan model objašnjenja uključuje talase dok drugi uključuje čestice. Ova dva gledišta po pitanju prirode svetlosti čine se toliko radikalno različitim da smo prinuđeni da prihvatimo jedno a odbacimo drugo gledište. Međutim, pokazuje se da je ovaj zadatak teži nego što to na prvi pogled može izgledati. U

zavisnosti od toga koju vrstu eksperimenta sprovodimo, svetlost ispoljava talasnu ili čestičnu prirodu. Borov princip komplementarnosti tvrdi da su talasna i čestična priroda materije ili radijacije međusobno komplementarne. Naprosto nije moguće dokazati da svetlost ima isključivo jednu od ove dve prirode. Oba ova modela su podjednako opravdana pa se, u svetlu prethodno rečenog, pitanje koji je od njih ispravan ni ne postavlja.

U ovim okolnostima fizičari zadržavaju i koriste oba modela, što nije problematično ukoliko modelima ne pripisujemo nešto više od statusa koji zaista poseduju. Ovakav scenario se prirodno podvodi pod instancu Kvajnove teze o subdeterminaciji, jer ovde imamo slučaj empirijski ekvivalentnih, logički nesaglasnih teorija za koje nije jasno na koji način bi se mogle učiniti logički ekvivalentnim parafraziranjem predikata. Ovo ne znači da je takvu ekvivalenciju nemoguće pronaći, već samo da je trenutno ovakav postupak nemoguć. Zaista, oba modela mogu se pokazati kao pogrešna u svetlu nekog novostvorenog modela u budućnosti. Do tada, teza o subdeterminaciji nas opominje da je svaka teorija subdeterminisana svedočanstvom i da je moramo shvatiti kao model a ne kao zakon ili činjenicu. Ovi primeri oslikavaju prednosti usvajanja teze o subdeterminaciji unutar standardne naučne prakse, i to onog oblika koji smo označili kao slabu interpretaciju Dijemove teze.

Kad god se novi podaci sukobe sa postojećom teorijom javljaju se tri moguća izbora. Teorije se mogu izmeniti u svetlu novog svedočanstva, mogu biti odbačene ili se, pak, ovo svedočanstvo može zanemariti. Iako nastojimo da budemo konzervativni u našoj naučnoj praksi i da teorije odbacujemo samo ukoliko je svedočanstvo koje sa njima dolazi u sukob opsežno, a teorije suparnice bacaju toliko novog svetla na naš predmet da ovo nije moguće zanemariti, istorijska je činjenica da se ove epizode ipak događaju. Kvajnovu tezu o subdeterminaciji možemo u skladu sa tim protumačiti kao tvrđenje da ne postoji *apsolutno ispravan* naučni model u čiju izvesnost ne možemo sumnjati ni pod kojim uslovima. Modelima se služimo ne zato što su "istiniti" već zbog toga što "rade", oni nam omogućavaju da objasnimo fenomene, da predvidimo buduće događaje i ponašanja itd. Kvajnova teza se ne tiče sveta, već čovekovog sazajnog položaja. To nije metafizička ili ontološka teza, njena priroda je *epistemološka*. Međutim, ovakvo tumačenje otvara neka druga pitanja. Svako pozivanje na svrhu teorije upućuje na instrumentalizam, pa se

postavlja pitanje da li je ova interpretacija Kvajnovе teze o subdeterminaciji ispravna.

Možemo se, dakle, zapitati do čega smo ovim razmatranjem došli. Razlikovanjem Dijemove i Kvajnovе teze pokušali smo da ih razdvojimo da bismo pokazali da je Kvajnova teza jača od Dijemove. Za Dijemovu tezu se pokazalo da, ukoliko prihvatamo holističku sliku nauke, ispravno opisuje naučnu praksu. Za razliku od Dijemove, Kvajnova jaka teza je daleko opštija i formalnija. U svom jakom obliku ona je nejasna, suviše apstraktna i nedostaje joj veza sa istorijom nauke. Kako su neki od navedenih prigovora pokazali (Laudan, Lepin, Bojd), nije tačno da možemo predvidimo tok nauke i tvrdimo da će teorije ostati subdeterminisane. Ova jaka teza je pre algoritam za stvaranje ekvivalentnih teorija, nego opis stvarne situacije na polju nauke. Kao što smo videli, Kvajn od nje odustaje, donekle iz formalnih razloga jer ne uspeva da na adekvatan način odredi pojam alternativne teorije, i usvaja slabije forme subdeterminisanosti. U njima je akcenat prebačen sa mogućnosti konstruisanja alternativnih teorija, na uzroke njihovog javljanja. Razmatranjem modela, pokušali smo da ilustrujemo ovo Kvajново slabije gledište. Ono upućuje na to kako zaista radimo, ne na to kako bi trebalo da radimo. Kako je Kvajn vremenom ublažio i holizam karakterističan, pre svega, za članak "Dve dogme empirizma", možemo prihvatiti ovu slabu verziju kao Kvajnovu konačnu tezu.

Kao što ćemo videti u nastavku, Kvajn nije smatrao da subdeterminisanost postoji na duge staze. Kada je reč o problemu subdeterminacije on je oscilirao između onoga što je nazvao *sektaškim* i *ekumenskim odgovorom*. Sektaški odgovor smo u uvodnom razmatranju opisali kao tvrdjenje da postojanje alternativnih teorija ne sme da utiče na naš odnos prema prihvaćenoj teoriji: mi je uzimamo ozbiljno i smatramo da nam govori istinu o svetu, dok bismo za alternativnu teoriju mogli da tvrdimo da je lažna. Po ekumenskom odgovoru obe teorije su istinite. Iako se kolebao između ta dva odgovora, Kvajn se mnogo češće opredeljavao za prvi. To smo protumačili kao pitanje čemu treba dati prednost: naturalizmu u odnosu na empirizam, odnosno ontologiji nad epistemologijom.

Značaj koji Kvajn u ovom kontekstu pridaje naturalizmu postaje posebno vidljiv kada uzmemo u obzir da nije smatrao da subdeterminacija, u bilo kom svom obliku, ugrožava realizam. Ovo je neočekivana pretpostavka tim pre što se subdeterminacija najčešće posmatra kao problem za one filozofe koji zastupaju neki oblik realizma. Realisti

moraju tvrditi da teorijska struktura kojom naučnici objašnjavaju opservacione i eksperimentalne podatke, referira na neki fizički proces za koji se pretpostavlja da ih objašnjava. Pošto je moguće, ukoliko je subdeterminisanost zaista prisutna, da imamo nekoliko takvih struktura, ovaj argument je pre svega je jak argument u prilog instrumentalizma. Realisti moraju otkloniti subdeterminisanost, budući da je reč o problemu koji značajno ugrožava njihovu poziciju. O tome svedoči i pomenuta diskusija Laudana, Leplina i Bojda, unutar koje smo videli na koji način realisti pokušavaju da ospore ideju o postojanju trajne subdeterminacije. Nasuprot tome, instrumentalisti bi tvrdili da je uvek moguće (a) odbaciti svedočanstvo kao nepouzđano, (b) promeniti neke pozadinske pretpostavke i spasiti teoriju, kao i da je (c) istorija nauke prepuna primera subdeterminisanih teorija.

Razlog zbog kog ne postoji tenzija između realizma i subdeterminacije na nivou globalne nauke leži u naturalizmu. Za Kvajna je hipoteza o postojanju materijalnih objekata opravdana na isti način kao i hipoteza o postojanju protona: bilo putem indukcije, bilo kao "najbolje objašnjenje" posmatranja. Kao što smo istakli, reč je o tome da su standardi opravdanja zajednički različitim teorijama, odnosno, epistemologija u ovakvoj slici ima međuteorijski status. Uprkos tome, naučnici i filozofi učestvuju u izgradnji i razmatranju onoga što je prihvaćeno u nauci i na nivou zdravog razuma, pa iako može postojati mnogo sistema, mi smo uvek deo jednog unutar kog radimo. Upravo na ovom mestu se vidi značaj koji Kvajn pripisuje naturalizmu: prihvatajući jedan sistem, ujedno prihvatamo njegove entitete kao postojeće, a njegova tvrđenja kao istinita.

Dakle, izvor subdeterminacije je u načinu na koji teoretišemo o svetu. Svet nije dovoljno jednostavan da bismo mogli da vršimo predviđanja samo na osnovu konjunkcije opservacionih rečenica. Naprotiv, on je složen, a potencijalne primene teorije neograničene. Empirijsku neodlučivost naše konačne teorije treba razumeti kao tvrđenje o granicama ljudskog teoretisanja. Ovakva interpretacija je saglasna sa Kvajnovim robusnim realizmom u pogledu spoljašnjeg sveta. Međutim, svaki argument koji se poziva na *svrhu* teorije upućuje na instrumentalizam. Čini se da je i u ovom kontekstu, slično kao i kod neodređenosti prevođenja, teza subdeterminacije pre svega izazov za Kvajnov naturalizam. Naime, ako stvarnost možemo razumeti na više različitih načina, onda naturalistički

program treba da nam objasni *zbog čega smo došli do jedne određene konačne teorije i prihvatili je*. Odnosno, zbog čega smo razvili trenutni sistem umesto radikalno drugačije koncepcije stvarnosti. Ako bismo to učinili, ujedno bismo dali prednost realizmu u odnosu na instrumentalizam. Kvajn to, međutim, ne čini. On naše izbore objašnjava pragmatički, a takav spoj pragmatizma, instrumentalizma i realizma, čini Kvajnovu poziciju problematičnom. Iako interesantni i značajni, ovi problemi znatno premašuju okvire ovog rada, pa ćemo ih za sada ostaviti po strani. Nekim od ovih pitanja ćemo se još jednom vratiti u narednom poglavlju, kada budemo razmatrali šta Kvajn podrazumeva pod činjenicama. Ovde smo nastojali da ukažemo na tenziju koju možemo naći u Kvajnovoj filozofiji, ne i da ponudimo rešenje.

U nastavku ćemo ispitati da li postoji povezanost između Kvajnovih teza o neodređenosti prevoda i subdeterminisanosti teorija. Ovim tezama bismo mogli da obuhvatimo celinu Kvajnovu filozofiju, pa bi ispitivanje njihovog odnosa trebalo da nam u njoj otkrije izvesnu napetost, možda čak i nekoherentnost. Posmatrano iz perspektive filozofije nauke, pitanja koja se tiču striktno jezika, njegovih karakteristika i fenomena koji se u vezi sa njim javljaju, nikada nisu bila u središtu interesovanja. Na kraju, i sam Kvajn uspešno govori o subdeterminaciji bez naročitog upućivanja na neodređenost prevoda. Da li onda tu uopšte postoji nekakva veza i, ako postoji, kakva je?

Na nekoliko mesta Kvajn ukazuje na *asimetriju* između subdeterminacije teorije i neodređenosti prevoda, zatim na to da je neodređenost prevoda *dodatna teza*²¹⁴ u odnosu na tezu subdeterminacije, te da se njima ne tvrde iste stvari. Ovo možemo shvatiti kao pitanje logičkog odnosa, toga da li one i u kom smeru impliciraju jedna drugu. Posebno pitanje je u kojoj meri je Kvajnovu insistiranje na činjenicama utemeljeno i da li mu je od stvarne pomoći kada tvrdi da one u naučnim teorijama postoje, dok kod prevoda nedostaju.

U "Naturalističkoj epistemologiji" Kvajn pravi razliku između doktrinarnih i konceptualnih razmatranja. Na konceptualnoj strani nastojimo da pojmove o fizičkim objektima svedemo na termine neposrednog čulnog iskustva, dok na doktrinarnoj nastojimo da opravdamo naučna saznanja putem čulnog svedočanstva. Kao što ćemo videti, teza o neodređenosti prevoda tiče se konceptualne strane epistemologije, dok se teza o

²¹⁴ Vidi: Quine, "Indeterminacy of Translation Again", p. 10.

subdeterminaciji odnosi na doktrinarna razmatranja. Analiza ovih teza i njihove međusobne povezanosti predmet je narednog odeljka.

V. Odnos teza o neodređenosti prevoda i subdeterminisanosti teorija

1. Uvodne napomene

Jedan od aspekata Kvajnovne filozofije koji je izazvao jednako burnu reakciju i raspravu među filozofima kao čuveno odbacivanje analitičkih iskaza, jeste pitanje odnosa između teza o neodređenosti prevoda i subdeterminisanosti teorija. U prethodna četiri poglavlja nastojali smo da izložimo sadržaj ove dve teze i da otklonimo neke od uobičajenih nesporazuma. Kada je reč o Kvajnovim kritičarima, većina se usredsređuje na tezu o neodređenosti prevoda i nastoji da dokaže njenu neplauzibilnost. Neki su ukazivali na neophodnost mentalističke koncepcije značenja, neki na pogrešne bihejvioralne pretpostavke koje su joj u osnovi, a moglo bi se reći da im je svima zajedničko isticanje da se ova teza kosi sa zdravorazumskim intuicijama o značenju.

Nasuprot većini kritičara, pretpostavili smo da teza o neodređenosti prevoda može da se brani i da joj nije potrebna značajnija modifikacija. Ona će biti u skladu sa temeljnim pretpostavkama Kvajnovne filozofije i to, pre svega, odbacivanjem značenja kao apstraktnih entiteta. Jedini aspekt Kvajnovne filozofije koji je teže uskladiti sa ovako formulisanom tezom je naturalizam, odnosno, njegovo uverenje da lingvistika kao nauka ne može da očekuje onu vrstu razvoja koje druge nauke pokazuju. Lingvistika je, prema Kvajnovom mišljenju, osuđena na bihejviorizam.

U pogledu teze o subdeterminaciji teorija situacija je bila složenija. Nastojali smo da ukažemo na razliku između Dijemove i Kvajnovne teze, a ta razlika će se pokazati značajnom već kod tumačenja prvog mogućeg odnosa između teza o neodređenosti i subdeterminisanosti. Pokazaće se da obe slede iz Dijemove teze, odnosno, da su posledica holističke slike jezika, nauke i teorija. Kvajново osciliranje između jake i slabe teze o subdeterminaciji i konačno prihvatanje slabe teze, otklanja većinu prigovora koji su usmereni na jaku tezu subdeterminacije, kao i prigovore o nekoherentnosti koje iznosi Behtel.

Slaba teza subdeterminacije, tj. ono što smo naznačili kao slabiju interpretaciju

Dijemove teze, jeste tvrđenje kojim se ukazuje na to gde leži izvor ovog problema, ona ne predstavlja algoritam za stvaranje empirijski ekvivalentnih i nesaglasnih teorija, a izbor je omogućen pozivanjem na niz pragmatičkih kriterijuma. Kao teza koja govori o načelnoj mogućnosti postojanja subdeterminisanih teorija, ona ne predstavlja veliki izazov za teoretičare koji teorije posmatraju kao modele koji nisu istiniti ili lažni, već prosto "rade". Međutim, ukoliko ovakvoj instrumentalističkoj slici dodamo realizam, nastaju teškoće koje nije lako otkloniti. Kako je ovo zadatak za naturalizam, i tezu subdeterminacije, slično neodređenosti, možemo posmatrati kao izazov za Kvajnov naturalizam.

Kao što je već istaknuto, ako stvarnost možemo razumeti na više različitih načina, onda naturalistički program treba da nam objasni zbog čega smo došli do jedne određene konačne teorije i prihvatili je. Odnosno, zbog čega smo razvili trenutni sistem umesto radikalno drugačije koncepcije stvarnosti. Ako bismo to učinili, ujedno bismo opravdali i realističke pretpostavke od kojih Kvajn nikada nije odustao. Kvajn, međutim, naše izbore objašnjava pragmatički, a takav spoj pragmatizma, instrumentalističkog shvatanja teorija, realizma u pogledu entiteta koje prihvaćena teorija postulira i naturalizma koji sve to treba da pomiri, čini Kvajnovu poziciju problematičnom. Otuda, kada je reč o tezi o subdeterminaciji problemi su brojniji, kompleksniji i nije ih tako lako prevazići.

U pogledu odnosa teza o neodređenosti prevoda i subdeterminisanosti teorija pokušaćemo da pokažemo da Kvajnov osnov za njihovo razlikovanje (postojanje činjenica u slučaju naučnih ali ne i lingvističkih teorija), važi samo ako činjenice (u slučaju teze o subdeterminisanosti) interpretiramo *realistički*, kao nezavisne od teorije i kao nešto što nam omogućuje izbor između teorija i otklanja subdeterminaciju. Kvajn to ne čini: činjenice su kod njega rezultat prihvatanja teorije, a to subdeterminaciju ostavlja na istoj ravni sa neodređenošću. Naime, prihvatajući jedan sistem analitičkih hipoteza, ujedno usvajamo i određenu ontologiju. Dakle, tvrdićemo da su ove dve teze *epistemološki*, ali nasuprot Kvajnu i *ontološki* na istoj ravni, s jedinom razlikom da je ontologija fizike eksplicitna (formulisana u jeziku prvog reda), dok ontologija svakodnevnog govora ne zadovoljava kanone naučnog jezika, pa samim tim zahteva jezičku analizu koja treba da otkrije ontološke pretpostavke. One su, međutim, prisutne i u jednom i u drugom slučaju.

U ovom poglavlju pažnju ćemo usmeriti na dva važna pitanja. Naše prvo pitanje je

da li su ove teze saglasne ili se uzajamno sukobljavaju, kao i nešto širi problem njihovog sklada sa ostatkom Kvajnovog sistema. Na drugom mestu, razmatraćemo pitanje o mogućim odnosima između teza o neodređenosti prevoda i subdeterminisanosti. Da bismo u potpunosti odgovorili na to pitanje, istražićemo Kvajnovu ideju da u slučaju prevođenja ne postoje činjenice na osnovu kojih možemo jednoznačno utvrditi koji je prevod ispravan, dok u slučaju fizičke teorije činjenice, naprotiv, postoje. Kako ni u slučaju subdeterminacije ne možemo govoriti o činjenicama koje jednoznačno određuju koja je teorija istinita, posebnu pažnju ćemo posvetiti pitanju šta znači reći da u nauci postoje činjenice i da li tvrđenje da ih ima može da potkrepi Kvajново insistiranje da među ovim tezama postoji važna ontološka razlika. Odgovori na ova pitanja pomoći će nam da bolje razumemo odnos nekih od centralnih segmenata Kvajnove filozofije.

Trebalo bi na samom početku istaći da Kvajn ukazuje na dve stvari u pogledu odnosa ovih teza: to da subdeterminacija i neodređenost imaju zajedničke karakteristike i da teza o subdeterminaciji predstavlja izvesnu podršku tezi o neodređenosti. Na nekoliko mesta Kvajn ističe da postoji *asimetrija* između subdeterminacije teorije i neodređenosti prevoda, kao i to da je neodređenost prevoda *dodatna teza*²¹⁵ u odnosu na tezu subdeterminacije, te da se njima ne tvrde iste stvari.

Na mestu na kom je prvi put jasno uveo tezu o neodređenosti prevoda Kvajn je naglasio da ova teza nije isto što i teza o subdeterminisanosti teorija i da predstavlja dodatak poslednjoj. Tako, primera radi, u knjizi *Reč i objekt*, na mestu na kom prvi put srećemo tezu o neodređenosti prevoda kod Kvajna, on kaže:

"Možemo li zaključiti da sinonimnost u prevođenju u najnepovoljnijim okolnostima ne prolazi lošije od istine u fizici? Smatrati da je ovo slučaj znači pogrešno razumeti ovu paralelu. Govoriti o istinitosti rečenice samo u kontekstu teorije koja je sadrži ne predstavlja veliku prepreku jer mi uvek radimo unutar neke inkluzivne teorije, koliko god ona bila hipotetička. Istina je čak i preterano relativna u odnosu na jezik, tako da, primera radi, forma iskaza "Brut je ubio Cezara." može pukom slučajnošću imati nepovezanu upotrebu u dva različita jezika pa i ovo ne predstavlja veliku prepreku govoru o istinitosti, jer se mi krećemo unutar jednog jezika. Ukratko rečeno, parametri istinitosti ostaju podesno

²¹⁵ Vidi: Quine, "Indeterminacy of Translation Again", p. 10.

fiksirani gotovo svo vreme. Ovo nije slučaj sa analitičkim hipotezama koje konstituišu parametre prevođenja. Uvek smo u mogućnosti da se pitamo o značenju opaske nekog stranca a da pritom ne referiramo ni na jedan skup analitičkih hipoteza, pa čak i u odsustvu ma kakvog takvog skupa. Ipak, dva skupa analitičkih hipoteza koji su u jednakoj meri saglasni sa celinom lingvističkog ponašanja mogu pružati različite odgovore, osim ako su opaske takve ograničene vrste da mogu biti prevedene bez pozivanja na analitičke hipoteze."²¹⁶

Tezu o neodređenosti prevoda možemo predstaviti na sledeći način:

1. Izjave govornog lica mogu se različito interpretirati (razumeti, prevesti), tj. njegovom govornom ponašanju mogu se pripisati različita značenja a da time ne nastaje nesklad kako sa (a) javno opažljivim činjenicama u pogledu govornog lica i zajednice kojoj pripada (b) tako ni metodološkim standardima ispravne interpretacije.

2. Kako ne postoji stanje stvari u pogledu kog bi prevod bio ispravan ili pogrešan, ovakve interpretacije su empirijski neodlučive.

Na osnovu ovoga je više nego očigledno da postoji analogija između opservacione neodlučivosti različitih interpretacija izjava govornog lica s jedne strane, i subdeterminacije sistema naučnih pozita posmatranjima i testovima. Otuda će svako ko tvrdi subdeterminaciju globalne nauke biti sklon da prihvati tezu o neodređenosti prevoda: u oba slučaja epistemologija je slična.²¹⁷ Odnosno, u oba slučaja možemo govoriti o teorijskoj neodlučivosti, nedovoljnoj određenosti teorije na osnovu svedočanstva.

Tokom godina Kvjajn je u više navrata potvrđivao i branio poziciju prema kojoj su neodređenost prevoda i subdeterminacija teorija različite teze.²¹⁸ Okosnicu ovog stava možemo sumirati na sledeći način:

1. Ne postoji činjenica koja bi odlučila koji je priručnik za prevođenje (ili skup analitičkih hipoteza) ispravan a koji pogrešan.

²¹⁶ Quine, *Word and Object*, pp. 75-76.

²¹⁷ Opširnije videti: Bonk, *Underdetermination: An Essay on Evidence and the Limits of Natural Knowledge*, Dordrecht: Springer, 2008, p. 216.

²¹⁸ Uporedi: Quine, "On the Reasons for the Indeterminacy of Translation", p. 180, "Facts of the Matter", p. 167, "Indeterminacy of Translation Again", p. 10, "Three Indeterminacies", p. 7, kao i na mnogim drugim mestima.

2. Neodređenost prevoda se razlikuje od subdeterminacije teorija tj. neodređenost prevoda nije poseban slučaj subdeterminacije teorija.

3. Neodređenost prevoda predstavlja dodatak subdeterminisanosti teorija.

Za prikaz mogućih odnosa ovih teza poslužićemo se klasifikacijom koju je ponudio Rot.²¹⁹ Neke od navedenih odnosa zastupa Kvajn, neke pak Kvajnovi kritičari. Ako sa ST označimo subdeterminaciju teorija, sa NP neodređenost prevoda, sa DT Dijemovu tezu i sa NR nedokučivost referencije, odnosi se mogu shematski predstaviti na sledeći način:

1. $DT + \text{Persova premisa} \rightarrow NP$

2. $ST \vee NR \rightarrow NP$

3. $\neg(ST \rightarrow NP)$

4. $ST \neq NP$

5. $DT \rightarrow ST$

6. $\neg(DT \rightarrow ST)$

7. $ST \leftrightarrow NP$

U nastavku ćemo razmotriti svaki od navedenih odnosa.²²⁰ Pre toga, razmotrićemo jedno drugo pitanje koje je od značaja, jer ukoliko je odgovor na njega negativan, nikakvo razmatranje međusobnih odnosa neće biti od koristi.

2. Da li su teze o neodređenosti prevoda i subdeterminisanosti teorija saglasne?

Jedno značajno pitanje koje se može uputiti Kvajnu, a kojim ćemo sada pozabaviti, jeste da li su ove dve teze *međusobno saglasne* i u kakvom su odnosu sa ostatkom Kvajnovе filozofije? Tako, primera radi, u tekstu "Indeterminacy and Underdetermination: Are Quine's Two Theses Consistent?", Behtel iznosi argumente u prilog tvrdnji da su ove dve teze međusobno protivrečne. On takođe kritikuje i stanovište prema kom teza o subdeterminaciji pruža izvesnu podršku tezi o neodređenosti prevoda.

"Kvajn može ili zadržati svoje novo stanovište u pogledu subdeterminacije teorija i

²¹⁹ Roth, "Semantics without Foundation", in: *The Philosophy of W. V. Quine*, p. 435.

²²⁰ Rot razmatra i odnos $NR \rightarrow OR$, koji ovde nije od preteranog značaja. Osim toga, kao što u odgovoru ističe i sam Kvajn, ne vidi se da postoji ikakva razlika između nedokučivosti referencije i ontološke relativnosti.

odbaciti tvrđenje da je neodređenosti prevoda posledica takvog shvatanja subdeterminacije ili se može vratiti na svoje prethodno stanovište o neodređenosti prevoda i naturalizovanom pristupu jeziku i odbaciti svoju novu verziju teze o subdeterminaciji".²²¹

Kvajnova teza o subdeterminaciji tvrdi da dve fizičke teorije mogu biti empirijski ekvivalentne i logički nesaglasne, a da pri tom ne postoji način da jednu od njih transformišemo u logički ekvivalent druge parafraziranjem teorijskih predikata. Behtel smatra sam pojam parafraziranja predikata problematičnim, najviše u pogledu njegovog opsega.

Na prvom mestu, Behtel ističe da ukoliko Kvajn želi da očuva konzistentnost svoje pozicije on ne može ograničiti svoje izjednačavanje teorija, uz opravdanje da one predstavljaju različite formulacije jedne te iste teorije, samo na slučajeve u kojima se jedna teorija može pokazati ekvivalentnom drugoj nakon parafraziranja njenih predikata. Razloge za ovakvo stanovište nalazi upravo u Kvajnovoj tezi o neodređenosti prevoda kojom se tvrdi da ne postoje činjenice u pogledu logičke ili gramatičke forme. Dakle, "Kvajn mora izjednačiti formulacije kao formulacije iste teorije u slučajevima u kojima se one mogu učiniti logički ekvivalentnim ma kojim lingvističkim manevrom."²²²

Behtel se poziva na Kvajnov primer neodređenosti prevoda iz teksta "On the Reasons for the Indeterminacy of Translation": "Prevodilac će razmatrati teorijsku formulaciju *C* u stranom jeziku koja objašnjava iste podatke kao teorijske formulacije *A* i *B* u maternjem jeziku."²²³ Tako se *A* i *B* ne mogu smatrati subdeterminisanim teorijama jer nam činjenica da se *C* može prevesti bilo kao *A* bilo kao *B* pruža mogućnost da utvrdimo njihovu empirijsku ekvivalentnost. Kako prevođenje u Kvajnovoj naturalističkoj i bihejviorističkoj teoriji jezika predstavlja preslikavanje termina a ne očuvanje značenja, prevođenje jeste lingvistički manevar na koji se možemo pozvati kako bismo uspostavili empirijsku ekvivalentnost dveju teorija. Formulacija *A* se može prevesti kao *C*, dok se *C* može prevesti kao *B*, pa teorije *A* i *B* nisu subdeterminisane.

²²¹ Bechtel, "Indeterminacy and Underdetermination: Are Quine's Two Theses Consistent?", *Philosophical Studies*, 38 (1980), p. 318.

²²² *Ibid.*, p. 314.

²²³ *Ibid.*, p. 315.

Po Behtelovom mišljenju, Kvajnova umerenija formulacija teze o subdeterminisanosti ne može pružiti nikakvu podršku tezi o neodređenosti jer ne postoje teorije koje su zaista subdeterminisane, pa je ova teza prazna. Kvajnova teza o neodređenosti, koja nam kaže da se naučna teorija može prevesti na bar dva različita načina protivreći tezi o subdeterminaciji jer se proces prevođenja, zajedno sa parafraziranjem predikata, mora smatrati mehanizmom za utvrđivanje logičke saglasnosti teorija. Ono što Behtel sugerira jeste da je Kvajn trebalo da zadrži svoju raniju, jaču verziju teze o subdeterminisanosti. Čini se da on smatra da Kvajnova modifikacija ove teze, koja uključuje parafraziranje predikata, počiva na prećutnom povratku na tradicionalni pojam značenja koji je sam Kvajn doveo u pitanje.

On takođe smatra da bi Kvajn trebalo da prihvati čak i trivijalne primere fizičkih teorija (kao što su oni ranije navedeni, u kojima termini "elektron" i "molekul" zamenjuju mesta) kao stvarne primere subdeterminacije. Istina je da se ove teorije razlikuju samo u pogledu termina koji su zamenili mesta ali, po Kvajnovom mišljenju, ne postoje značenja ili intenzionalni entiteti na kojima počivaju ovi lingvistički termini. Razlozi koji nas navode da ih smatramo dvema formulacijama iste teorije pre nego dvema različitim teorijama počivaju na tome što smatramo da ove teorije imaju identično *značenje* a ovo je pojam koji Kvajn veoma eksplicitno odbacuje. Ono što Kvajn propušta da uvidi, po Behtelu, jeste da osnov za reviziju jake teze o subdeterminaciji leži u izvesnom intuitivnom smislu pojma "*identičnosti značenja*", koji se kosi sa njegovom naturalističkom slikom jezika.

Nema sumnje da teza o neodređenosti kao i teza o subdeterminaciji, čvrsto počivaju na naturalističkom i bihejvioralnom razumevanju jezika. Takođe je istina da ova teorija jezika odbacuje kao neosnovan svaki pojam značenja kao apstraktnih entiteta ili apsolutnog garanta sinonimnosti. Međutim, ovo nikako ne znači da ne možemo govoriti o izrazima koji poseduju isti smisao unutar Kvajnovе lingvističke teorije. Šta više, Kvajn je izgradio veoma opsežnu teoriju jezika koja uključuje stimulus-značenja, stimulus-sinonimnost kao i mnoge druge pojmove koji se odnose na opservaciono dostupno bihejvioralno svedočanstvo. S druge strane, kada govori o parafraziranju predikata Kvajn ima na umu postupak kontekstualne definicije koji ne implicira da termini (predikati) imaju izolovano značenje. Predikati *F* i *G* su parafrazirani ukoliko zamenom *F* sa *G*, i obrnuto, u sklopu bilo kog

iskaza ovaj ne menja istinosnu vrednost.

Dakle, kada Kvajn govori o razlici između teorija koje se tiču "molekula" i "elektrona" kao trivijalnoj, sugerišući da se ovde zapravo radi različitim formulacijama jedinstvene teorije, teško je zamisliti da je pojam "značenja" koji je imao na umu onaj koji figurira u "mitu o muzeju". Naprotiv, naučnik definiše izraze "elektron" i "molekul" oslanjajući se na svoju fizičku pozadinsku teoriju da bi nakon toga zauzeo realističko stanovište govoreći o njihovom značenju, ali isključivo u kontekstu pozadinske teorije koju prihvata. Kvajnovu motivaciju ne predstavlja nesvesno verovanje u tradicionalni pojam značenja, već rasvetljavanje teze o subdeterminaciji teorija. Njegov cilj u ovom rasvetljavanju jeste ispitivanje njene održivosti i, ukoliko se ona takvom pokaže, njenih eksplanatornih posledica po status fizičke teorije kao i sveta koji ona opisuju.

Čini se da je Behtelov argument usmeren protiv opštije verzije teze o subdeterminaciji, one koja kaže da su fizičke teorije u principu subdeterminisane.²²⁴ Sam Kvajn izražava sumnju u pogledu ove teze i na kraju je odbacuje, pa ovaj argument nije konkluzivan. Na narednim stranama pokazaćemo da između ovih teza ne važi odnos implikacije, tj. da je Kvajново tvrđenje da između njih postoji ontološka razlika problematično. Ovo svakako ne znači da ove dve teze nisu međusobno saglasne, niti da među njima ne postoji nikakva razlika. Kvajn bi morao da izabere neki od drugih oblika opravdanja svoje teze o neodređenosti, a da time ujedno opravda i tezu o subdeterminisanosti. Nije sasvim izvesno da tokom pronalaženja takvog opravdanja, Kvajn ne bi bio prinuđen da izmeni neke od aspekata svoje filozofske pozicije.

3. Holizam kao zajednička pretpostavka

U svojim kasnijim radovima, Kvajn je često koristio ovakvu shemu argumentacije za neodređenost, smatrajući da je njena prednost upravo u tome što se ne poziva na subdeterminisanost. Za njenu ilustraciju najbolje će poslužiti sledeći odlomak.

"Ako priznamo, zajedno sa Persom, da se značenje teorijskih rečenica u celini svodi na ono što bismo smatrali svedočanstvom u prilog njihove istinitosti, i ako priznamo,

²²⁴ Uporedi: Allen, "Can Theoretical Underdetermination Support the Indeterminacy of Translation? Revisiting Quines 'Real ground'", *Philosophy*, 85 (2010), pp. 67-90.

zajedno sa Dijemom, da teorijske rečenice imaju svoje svedočanstvo ne kao pojedinačne rečenice nego samo kao veći delovi teorije, onda je neodređenost prevoda teorijskih rečenica prirodan zaključak. Izuzev opservacionih rečenica, rečenice su većinom teorijske."²²⁵

Treba primetiti da *Dijemova teza* po sebi ne povlači tezu o neodređenosti prevoda, jer je u potpunosti saglasna sa tzv. "mitom muzeja značenja". Primera radi, neka $S_1 \& S_2 \& \dots \& S_n$ implicira O (gde su S_1, S_2, \dots, S_n, O rečenice). Ukoliko se ispostavi da je $\neg O$ slučaj, iz toga samo sledi da važi $\neg(S_1 \& S_2 \& \dots \& S_n)$, a ovo je i dalje u skladu sa gledištem da S_1, S_2, \dots, S_n, O designiraju apstraktne entitete. Da bi teza o neodređenosti prevoda postala posledica Dijemove teze, ovoj poslednjoj moramo dodati još jedan element: *verifikacionističku teoriju značenja*.²²⁶ (DT+Persova premisa \rightarrow NP)

Kvajn tvrdi da su logički pozitivisti zastupali verifikacionističku teoriju značenja, premda je nisu konsekvntno sprovedli.²²⁷ Tvrdeći da se značenje svakog pojedinačnog iskaza sastoji u metodu njegove verifikacije, oni su prevideli da pojedinačni iskazi ne poseduju empirijski sadržaj po sebi, na šta ukazuje Dijemova teza. Pošto se teorija koja sadrži proverljive iskaze opovrgava ili potvrđuje *in toto*, sledi da "jedinica empirijskog značenja jeste celokupna nauka".²²⁸ Iz ovoga se može izvesti teza o neodređenosti prevoda.

Prilikom sastavljanja priručnika za prevođenje, lingvista upoređuje svoj preliminarni priručnik sa podacima (verbalnim dispozicijama urođenika) ali, kako smo već napomenuli, priručnici za prevođenje koji se razmatraju mogu se proveriti samo u celini i

²²⁵ Kvajn, "Naturalistička epistemologija", str. 196.

²²⁶ Verifikacionističku teoriju značenja je, po Kvajnovom mišljenju, zastupao Pers da bi dvadesetih i tridesetih godina prošlog veka ona postala glavno polazište filozofije logičkog pozitivizma. Kao njenu osnovnu pretpostavku mogli bismo da uzmemo sledeće: "pravo značenje jednog iskaza sastoji u razlici koju bi njegova istinitost unela u moguće iskustvo" (Uporedi: Kvajn, "Naturalistička epistemologija", str. 194.); ili u nešto drugačijoj formulaciji "značenje jednog iskaza jeste metod njegovog empirijskog potvrđivanja ili opovrgavanja" (Uporedi: Kvajn, "Dve dogme empirizma", str. 155.). Verifikacionističku teoriju značenja, međutim, ne smemo poistovetiti sa principom verifikacije koji tvrdi da je iskaz smislen (tj. da poseduje značenje) ako i samo ako je proverljiv. Drugim rečima, verifikacionistika teorija značenja jeste teorija u pravom smislu te reči, dok je princip verifikacije naprosto kriterijum smislenosti. Verifikacionistička teorija značenja implicira princip verifikacije, međutim, ova implikacija ide samo u jednom smeru. (Vidi: Dancy, *Introduction to Contemporary Epistemology*, p. 87.). Opširnije odnosu holizma i verifikacionizma vidi: Okasha, "Holism About Meaning and About Evidence: In Defence of W. V. Quine", *Erkenntnis*, 52 (2000), pp. 39-61.

²²⁷ Kvajn, "Naturalistička epistemologija", str. 196.

²²⁸ Kvajn, "Dve dogme empirizma", str. 160.

može biti više različitih načina da se usklade sa dostupnim podacima. Mogući su, dakle, rivalski priručnici za prevođenje sa različitim sistemima analitičkih hipoteza iz čega sledi teza o neodređenosti prevoda. Ovo pokazuje da značenje rečenice zavisi od celine jezika, odnosno da nijedan iskaz nema fiksiran opseg empirijskih posledica. Drugim rečima, značenje rečenice je deo jezika (uslovljeno je određenim sistemom analitičkih hipoteza) i fiksirano samo relativno, u odnosu na taj jezik.

Verifikacionistička teorija značenja danas nije preterano popularna teorija i često je kritikovana zbog svojih nedostataka. Kvajn, ipak, eksplicitno odbacuje predlog da se napusti empiristička pretpostavka koja joj je u osnovi.²²⁹ Razlozi koje navodi jesu sledeći:

„[U kontekstu argumenta za tezu neodređenosti prevoda verifikacionizam] mi se čini privlačnim. Formulacija verifikacionizma relevantna u ovom pogledu jeste da je "svedočanstvo o istinitosti rečenice identično sa značenjem rečenice"; i tvrdim da, kada bi rečenice posedovale značenje, ono bi bilo upravo to. Upravo je holizam taj koji nam kaže da, u opštem slučaju, one ne poseduju značenja."²³⁰

U nešto drugačijem kontekstu imamo i sledeće:

"Ona vrsta značenja koja je osnovna za prevođenje i za učenje vlastitog jezika nužno je empirijsko značenje i ništa više. Dete prve reči i rečenice uči tako što ih sluša i koristi u prisustvu odgovarajućih nadražaja [...] Jezik je društveno usađen i kontrolisan: sticanje i vladanje jezikom počivaju, strogo govoreći, na usklađivanju rečenica sa nadražajima koji su zajednički govornim licima[...] Što se tiče teorije o lingvističkom značenju, svakako da nemamo drugog izbora nego da budemo empiristi."²³¹

Jasno je, dakle, da ovako shvaćeno značenje predstavlja jedini plauzibilan izbor ukoliko u obzir uzmemo prirodu učenja jezika, jer su jedini podaci dostupni za onoga ko jezik uči upravo javno ispoljene dispozicije ponašanja. Pri učenju jezika nemamo drugog izbora nego da naše razumevanje proveravamo tako što ga dovodimo u vezu sa ponašanjem kompetentnih članova jezičke zajednice.

U svetlu prethodno rečenog možemo zaključiti da teza o neodređenosti prevoda za sada ima dvostruku podršku. Argument njoj u prilog možemo izneti bilo putem

²²⁹ Kvajn, "Naturalistička epistemologija", str. 196.

²³⁰ Quine, "Reply to Roger F. Gibson, Jr.", pp. 155-156.

²³¹ Kvajn, "Naturalistička epistemologija", str. 196-197.

bihejviorističko-naturalističkog pristupa bilo oslanjanjem na *Dijemovu tezu dopunjenu verifikacionističkom teorijom značenja*.

Kada smo razmatrali tezu o neodređenosti prevoda videli smo da se ona u krajnjoj instance tiče ponašanja, ona nam govori da različite prevodilačke sheme mogu da budu bihejvioralno ekvivalentne. Teze holizma i verifikacionizma nam ne govore ništa o ponašanju. S druge strane, nedostaje nekakva veza sa tezom o subdeterminaciji, budući da postojanje izvesnih sličnosti među njima Kvajn nikada nije osporavao.

Na ovo bismo mogli lako da odgovorimo ukazivanjem na to da se Kvajn pozivao na *Dijemovu tezu kao premisu u izvođenju teze subdeterminacije* ($DT \rightarrow ST$). Naime, on je pretpostavljao da sve što implicira Dijemova teza jednako implicira i teza subdeterminacije. Kao što je rečeno, u člancima "Dve dogme empirizma" i "Naturalistička epistemologija" Kvajn ističe da je celokupno polje nauke u toj meri subdeterminisano graničnim uslovima, iskustvom, da uvek postoji izbor koje ćemo iskaze menjati u svetlu nepokornog iskustva. Ovde je Dijemov holizam izjednačen sa subdeterminisanošću.

Rot ističe da na nekim drugim mestima za Kvajna ove teze nisu ekvivalentne, budući da se tezom o subdeterminisanosti ne govori o unutar teorijskoj zavisnosti termina i rečenica, što važi u slučaju Dijemove teze. Dijem tvrdi da konjunkcija zakona implicira opservacione posledice, dok teza subdeterminacije predstavlja tvrđenje da različite teorije mogu implicirati isto svedočanstvo. *Dijemova teza je istinita za svaku teoriju, čak i ako postoji samo jedna teorija*. Da bismo imali, pak, slučaj subdeterminisanosti neophodno je da budu ispunjena dva uslova (a) moraju da postoje bar dve empirijski ekvivalentne teorije i (b) te teorije moraju biti logički nesaglasne, s tim što se ne mogu načiniti saglasnim rekonstruisanjem predikata.²³² Dijemova teza je saglasna bilo sa istinitošću bilo sa lažnošću teze o subdeterminaciji, ona se tiče istinosnih uslova pojedinačnih teorijskih tvrđenja. Odnosno, *čak i ako subdeterminacije nema, Dijemova teza ne prestaje da važi* ($\neg(DT \rightarrow ST)$).

Ovo Rotovo zapažanje ipak nije u potpunosti tačno. Već je rečeno da postoje razlike između Dijemove i Kvajnovе teze, kao i da Kvajn modifikuje Dijemovu poziciju kako bi došao do svoje teze o subdeterminaciji. Poenta ovih Kvajnovih argumenata i nije da sama

²³² Roth, "Semantics without Foundation", p. 437.

Dijemova teza implicira bilo neodređenost prevoda bilo subdeterminisanost. U oba slučaja potrebne su nam dodatne pretpostavke. Videli smo da je to kod prevođenja verifikacionizam, dok je kod naučnih teorija reč o tome da moramo imati rivalske, empirijski ekvivalentne i logički nesaglasne teorije. Podsetimo se da je za Kvajna ovo samo mogućnost: on odustaje od tvrđenja da takve teorije uvek postoje i usvaja ono što smo označili kao "slabu interpretaciju Dijemove teze". I sam Kvajn u odgovoru Rotu ističe da teza subdeterminacije nije ekvivalentna sa tezom neodređenosti prevoda, ali da su obe posledica usvajanja holizma, te da druga Rotova teza po kojoj tezu subdeterminacije ne možemo izvesti iz Dijemove teze ($\neg(DT \rightarrow ST)$) nije tačna i da ništa od onoga što navodi ne ide u prilog takvoj interpretaciji.²³³

Dakle, možemo bez bojazni reći da je holizam zajednička polazna pretpostavka obe Kvajnovе teze. Odnosno, uz pretpostavku da holizam važi, neodređenost i subdeterminisanost prirodno slede. Neki Kvajnovi interpretatori, Gibson na primer, isticali su da je holizam Kvajnova centralna postavka i da polazeći od nje možemo objasniti sve ostale segmente njegove filozofije. Prvi prikaz mogućih odnosa teza neodređenosti i subdeterminisanosti, potvrđuje ovaj zaključak. Taj zaključak baca novo svetlo i na tumačenje međusobnog odnosa teza o neodređenosti i subdeterminisanosti. Naime, čini se da je možda preteran naglasak stavljan na odnos ove dve teze i da je to dovelo do zanemarivanja ostalih aspekata Kvajnovе misli. To što obe teze imaju zajednički osnov omogućuje nam da tvrdimo da su obe posledice Dijemove teze, ali nam još uvek ostaje nerazjašnjeno da li su onda međusobno ekvivalentne i, ako nisu, šta je to što ih čini različitim.

Zbog toga ovakva argumentacija, u ovoj fazi razmatranja, nije naročito plodna. Ona nam, doduše, otkriva sistematski karakter Kvajnovе filozofije, ali nam još uvek ništa naročito ne razjašnjava. Ono što nas je sve vreme mučilo u vezi sa statusom ovih teza, nije nestalo ukazivanjem da su one posledice Kvajnovе holističke slike znanja. U nastavku ćemo videti da li nam drugi pomenuti argumenti nešto više govore o tom odnosu.

²³³ Quine, "Reply to Paul. A. Roth. ", pp. 459-460.

4. Od nedokučivosti do neodređenosti

Jedan od načina na koji bismo mogli da dođemo do teze o neodređenosti prevoda je pozivanjem na *nedokučivost referencije* (NR → NP). Pored nekih drugih nedostataka ovakvog pristupa o kojima će biti nešto više govora u nastavku, ni on nam ne pokazuje vezu između neodređenosti i subdeterminisanosti. Naime, njime ćemo samo, u najboljem slučaju, doći do neodređenosti prevoda ali nećemo videti ono što nas najviše zanima: u kakvom odnosu su ove dve teze.

Podsetimo šta se tvrdi tezom o nedokučivosti referencije. Osnovna ideja je da ništa u govornom ponašanju urođenika ne određuje na šta on tačno referira određenim terminima kao što je, na primer, termin "gavagai". Različiti sistemi analitičkih hipoteza mogu prevoditi taj i slične termine na različite načine, pa otuda voditi i radikalno različitim prevodima rečenica urođenika, pri čemu su svi prevodi podjednako ispravni tj. u skladu sa govornim ponašanjem. Tako smo, ujedno, došli i do neodređenosti prevoda.

Međutim, Kvajn u članku "On the Reasons for Indeterminacy of Translation" ukazuje na to da samo neki slučajevi nedokučivosti referencije uključuju neodređenost prevoda. Kao slučaj nedokučivosti koji ne povlači neodređenost Kvajn navodi primer *japanskih klasifikatora*. Naime, klasifikatori se mogu tumačiti na dva različita načina. Uobičajeno se tumače kao nešto što se pripisuje numeralima i tako se formiraju složeni numerali različitih oblika. Tako, na primer, ako dodamo jedan klasifikator numeralu 5 dobijamo formu koja nam omogućava da brojimo volove, a ako dodamo neki drugi dobijamo formu koja nam omogućava da brojimo tanke stvari, kao što su štapići ili olovke. Prema drugom tumačenju, klasifikatori nisu sastavni deo numeralu već termina. Tako protumačeni, klasifikatori služe za individuaciju, za šta u srpskom postoje izrazi "grlo" za stoku ili "komad" za drvo. I u jednom i u drugom slučaju ćemo imati prevod "pet volova" ili "pet štapića".²³⁴ Kako su obe interpretacije klasifikatora jednako opravdane, jasno je da ne postoji način da se utvrdi njihova referencija. Međutim, ovde nećemo imati kao posledicu neodređenost.

Naime, ovakav način argumentacije neće nam pružiti dovoljno jake razloge za neodređenost. Poenta ovakve argumentacije jeste da pokaže koliko je široka klasa rečenica

²³⁴ Kvajn, "Ontološka relativnost", str. 72-74.

čiji je prevod neodređen. Kvajn ukazuje na to da *nedokučivost referencije implicira neodređenost prevoda reči, ali ne rečenica*.²³⁵ Drugim rečima, nedokučivost referencije se tiče neodređenosti ekstenzije termina, dok se tezom o neodređenosti prevoda upućuje na neodređenost značenja.

Kvajnov osnovni i najčešće korišćen argument za tvđenje da postoji neodređenost poziva se na problem u vezi sa prevođenjem teorijskih rečenica. U njemu se neodređenost izvodi iz subdeterminisanosti i, ujedno, uvodi veza za kojom tragamo.

5. Da li je neodređenost posledica subdeterminisanosti?

Na ovaj način Kvajn pokušava da *neodređenost prevođenja ustanovi na temelju subdeterminacije* (ST→NP). Čini se i da je ovakvo izvođenje motivisao kritičare da tvrde kako je neodređenost prevoda posledica subdeterminisanosti i kako se ovim tezama tvrdi ista stvar (ST↔NP). Da bismo jasno izložili Kvajnov argument i da mu ne bismo pripisali nešto od onoga što je stav njegovih kritičara, neodređenost prevoda ćemo shvatiti kao tezu koja se odnosi na priručnike za prevođenje koji su konzistentni i obuhvatni u smislu da ne povlače protivurečne zaključke u pogledu prevoda rečenica, kao i da specifikuju prevod za svaku rečenicu. Nasuprot tome, tezu subdeterminacije možemo shvatiti kao tvđenje da obuhvatne, konzistentne i međusobno nesaglasne teorije mogu biti saglasne sa svim mogućim podacima.

Polazna pretpostavka u ovakvom izvođenju je da ispravnost teze o subdeterminisanosti možemo uzeti kao premisu u uspostavljanju neodređenosti. Naime, prevod mapira opservacione rečenice u opservacione rečenice i ako se fizička teorija koju govorno lice i prevodilac zastupaju slažu u pogledu opservacionih rečenica, i dalje su moguće proizvoljne interpretacije teorijskih verovanja urođenika. U kom smislu onda subdeterminisanost povlači neodređenost? Pogledajmo šta o tome kaže Kvajn.

"Kao i uvek prilikom radikalnog prevođenja, polazna osnova je izjednačavanje opservacionih rečenica dva jezika induktivnim izjednačavanjem stimulus značenja. Da bismo kasnije konstruisali teorijske rečenice nepoznatog jezika moramo stvoriti analitičke

²³⁵ Quine, "Reply to P. A. Roth", p. 459.

hipoteze čije se konačno opravdanje sastoji od usklađenosti sa impliciranim opservacionim rečenicama. Ali sada se isti stari empirijski nedostatak, stara neodređenosti između fizičkih teorija, javlja u drugom smislu. *Dokle god je istina fizičke teorije subdeterminisana opservacijama, prevod nepoznate fizičke teorije je subdeterminisan prevodom urođenikovih opservacionih rečenica.* [kurziv A.Z.] Ako naša fizička teorija može da varira iako su moguće opservacije utvrđene, naš prevod njegove fizičke teorije može da varira iako su prevodi opservacionih iskaza utvrđeni. Naš prevod njegovih opservacionih rečenica ne određuje u većoj meri prevod njegove fizičke teorije nego što naše opservacije određuju našu fizičku teoriju."²³⁶

Uzmimo da imamo na delu dve fizičke teorije *A* i *B* koje su subdeterminisane svedočanstvom. Pretpostavimo da prema jednom sistemu analitičkih hipoteza *a* pripisujemo urođenicima verovanje u fizičku teoriju *A*, dok prema drugom *b* pripisujemo verovanje u fizičku teoriju *B*. Kako su *A* i *B* konzistentne sa svim istinama u pogledu opservacije, *a* i *b* takođe mogu biti podjednako adekvatne na nivou opservacionih rečenica. Na teorijskom nivou, međutim, smatraćemo da urođenik zastupa jednu ili drugu od nesaglasnih teorija, zavisno od toga za koji smo se prevod opredelili.

Odatle Kvajn zaključuje da je neodređenost dodatna teza, ne prosto deo subdeterminisanog karaktera fizike. Izbor između *A* i *B* može biti rukovođen jednostavnošću. Ako, na primer, urođeniku pripišemo *B*, možemo doći do jednostavnijeg prevoda. Međutim, ako jednostavnost možemo u jednakoj pripisati i *A* i *B*, oslonićemo se na neke druge kriterijume kakvi su sklad sa prethodnim teorijama, zdravorazumskom slikom sveta, i sl.

Čini se da Kvajn smatra da na osnovu empirijskog svedočanstva možemo urođeniku podjednako opravdano da pripišemo verovanje u fizičke teorije *A* i *B*. S druge strane, to što smo se opredelili za jednu od te dve teorije i dalje ne pravi značajnu razliku. Mi se isto tako opredeljujemo za jedan priručnik. U tom smislu bi nam priručnik za koji smo se opredelili diktirao i to koje ćemo verovanje u fizičku teoriju uzeti u obzir. S druge strane, Kvajn ne bi pristao na ovakvo izvođenje. Pogledajmo šta još on ima o tome da kaže.

²³⁶ Quine, "On the Reasons for Indeterminacy of Translation", p. 210.

"Iako je lingvistika, razume se, deo teorije prirode, neodređenost prevoda se ne dobija kao poseban slučaj subdeterminisanosti naše teorije prirode. *Ona je u odnosu na nju paralelna ali i dopunska* [...] Razmotrimo, s realističke tačke gledišta, celinu istina o prirodi, poznatih i nepoznatih, opažljivih i neopažljivih, prošlih i budućih. Srž neodređenosti prevoda jeste da ona ostaje uprkos svim ovim istinama, celini istina o prirodi. Na ovo mislim kada kažem da, tamo gde se neodređenosti prevoda može primeniti, ne postoje prava pitanja o ispravnom izboru; *ne postoji činjenica čak i unutar naše prihvaćene subdeterminisane teorije prirode* [kurziv A.Z.]"²³⁷

U ovom pasusu on nam nagoveštava da se razlika između ovih teza sastoji u postojanju, odnosno, nepostojanju činjenica. Tu se nalazi još jedan element, kojim se stvar dodatno komplikuje. Kvajn ovde lingvistiku shvata kao nauku koja se nalazi na jednom kraju kontinuuma čiji je drugi kraj prirodna nauka. Pitanje koje se može odmah postaviti jeste da li je za lingvistiku od ikakvog značaja "celina istina o prirodi, poznatih i nepoznatih, opažljivih i neopažljivih, prošlih i budućih" ili se ona, kao posebna oblast, odnosi na potpuno drugačiji domen u kome možemo očekivati drugačiju vrstu činjenica. Odnosno, od kakvog je značaja za prevod to što bismo imali utvrđenu fizičku teoriju? Čini se da to što "ne postoji činjenica čak i unutar naše prihvaćene subdeterminisane teorije prirode" nema nikakvog značaja za naše prevođenje, jer ovde nije reč o prevođenju fizičke teorije, već nepoznatog jezika. Posebno pitanje je šta je onda sa neodređenošću koja pogađa maternji jezik, budući da tu nije reč o prevođenju.

Mogući odgovor na ova pitanja možemo naći u sledećim redovima:

"Neodređenosti prevoda se razlikuje od subdeterminisanosti nauke utoliko što priručnici za prevođenje mogu biti ispravni i pogrešni samo u odnosu na verbalno ponašanje urođenika; nikakve tvrdnje po pitanju skrivenih neuralnih mehanizama se ne iznose. Ako se prevodioci ne slažu po pitanju prevoda rečenice jezika urođenika, a da nikakvo ponašanje urođenika ne može presuditi u ovom pogledu, onda naprosto *ne postoji* odgovarajuća činjenica. U slučaju prirodne nauke, s druge strane, *postoji činjenica* [kurziv A.Z.], čak i ako sva moguća posmatranja ne mogu da je u potpunosti otkriju [...] Prirodna nauka je, po pretpostavci, subdeterminisana svim mogućim posmatranjima. Međutim,

²³⁷ Quine, "Reply to Chomsky", p. 303.

prepostavimo da smo prihvatili jednu od mnogih opštih teorija prirode koja je u skladu sa svim posmatranjima. Prevođenje ostaje neodređeno čak i relativno u odnosu na odabranu teoriju prirode."²³⁸ (ST ≠ NP)

Ovaj pasus možemo smatrati centralnim Kvajnovim argumentom protiv izjednačavanja ovih teza. U njemu on, prvo, poriče da bi nauka, pre svega neuronauka, mogla da nam otkrije mehanizme koji bi nam pružili činjenice na osnovu kojih bismo mogli da utvrdimo značenje. Zatim, on tvrdi da u slučaju naučnih teorija postoje činjenice "čak i ako sva moguća posmatranja ne mogu da je u potpunosti otkriju". Ovo, međutim, priziva jednu vrstu realizma koju Kvajn svakako ne bi bio sklon da prihvati, a o čemu će biti više reči u nastavku. Na kraju, on zaključuje da neodređenost ostaje čak i kada usvojimo jednu od dve teorije prirode.

Slično tvrđenje možemo naći i u radu "On the Reasons for the Indeterminacy of Translation" gde Kvajn piše:

"Neodređenost prevoda nije samo instanca empirijski subdeterminisanog karaktera fizike. Nije reč o tome da lingvistika, koja pripada bihevioralnoj nauci a time u krajnjoj liniji i fizici, deli empirijski subdeterminisan karakter fizike. Naprotiv, neodređenost prevoda jeste nešto dodatno."²³⁹

Ovo donekle razjašnjava koji su Kvajnovi razlozi zbog kojih smatra da nije reč o istim tezama. Čini se da je Kvajnova ideja da otklanjanje subdeterminacije ne otklanja neodređenost u smislu da kada bismo imali *utvrđenu fizičku teoriju*, time ne bismo imali određen prevod. To otvara nekoliko pitanja kojima ćemo se baviti u nastavku. Najvažnije od njih je šta tačno Kvajn podrazumeva pod činjenicama, odnosno, da li je reč o činjenicama uopšte uzev ili, kada govorimo o neodređenosti prevoda, određenih činjenica koje bi nam pomogle da odredimo značenje. Jasno je da i u slučaju prevođenja možemo govoriti o činjenicama, verbalne reakcije govornih lica na stimuluse iz okoline su svakako jedna od njih. Pre je reč o tome da ne postoje činjenice na osnovu kojih bismo bili u stanju

²³⁸ Quine, "Indeterminacy of Translation Again", p. 346.

²³⁹ Quine, "On the Reasons for the Indeterminacy of Translation", in: *Confessions of a Confirmed Extensionalist*, p. 210.

da odredimo šta urođenik tačno podrazumeva kada izgovara određenu reč. S druge strane, o kakvim činjenicama govorimo u slučaju naučnih teorija i šta to one tačno treba da nam omoguće da uradimo kako bismo naučnim teorijama obezbedili povlašćeni položaj. Posebno pitanje je i šta Kvajn podrazumeva pod utvrđenom fizičkom teorijom. Svemu tome ćemo se vratiti u nastavku.

Treba istaći da ove dve teze očigledno imaju neke zajedničke karakteristike. Ono što im je očigledno zajedničko ogleda se u tvrđenju da su teorije subdeterminisane od strane svedočanstva. U slučaju teze o subdeterminaciji, fizičke teorije su subdeterminisane empirijskim svedočanstvom, dok su u slučaju neodređenosti prevoda, priručnici za prevođenje subdeterminisani celinom verbalnih dispozicija. Obe teze tvrde da je u principu moguće konstruisati veći broj teorija koje su u podjednakom skladu sa postojećim svedočanstvom. Drugim rečima, teza o subdeterminaciji i teza o neodređenosti prevoda imaju isti *epistemološki status*.

Upravo je ova zajednička karakteristika razlog zbog kojeg neki kritičari smatraju Kvajnovu tvrdnju da je neodređenosti dodatna u odnosu na subdeterminaciju neopravdanom. U ovom pogledu, gledišta Rortija i Čomskog su reprezentativna. Obojica osporavaju Kvajново gledište da u slučaju prevođenja ne postoje činjenice. Kako su subdeterminacija i neodređenosti epistemološki posmatrano iste, na prvi pogled se čini da je Kvajnova pozicija inkonzistentna. U uvodu smo nastojali da pokažemo u čemu se ovaj problem sastoji. Pitanje koje smo smatrali ključnim za ova razmatranja, jeste da li je za Kvajna važniji naturalizam (ontologija) ili empirizam (epistemologija). Ako bismo dali prednost empirizmu, sledilo bi upravo ovo što Kvajnovi kritičari tvrde: teze o neodređenosti prevoda i subdeterminisanosti teorija bile bi na istoj ravni i između njih ne bi postojala ontološka razlika do koje je Kvajnu toliko stalo. Razmotrićemo neke od standardnih prigovora koje mu kritičari upućuju, kako bismo dodatno razjasnili ovaj odnos.

U tekstu "Indeterminacy of Translation and of Truth" Rorti započinje primedbom da prihvata opštu poziciju koju Kvajn opisuje iznoseći svoju tezu o neodređenosti. Međutim, on se sa Kvajnom razilazi u pogledu toga što smatra da *postoje činjenice koje mogu determinisati radikalno prevođenje*. Rorti smatra da lingvisti i naučnici dele istu metodologiju, i od jednih i od drugih se zahteva da se prilikom opravdavanja hipoteza koje

postavljaju oslanjaju na pozadinsku teoriju, bilo da je reč o naučnoj teoriji ili o priručniku za prevođenje. Okolnosti u kojima lingvista obavlja svoj posao se, tako, ne razlikuju od onih u kojima to čini naučnik jer ""paralelna ali dopunska" neodređenost koja [...] pogađa prevođenje nije dodatna, druga neodređenost, nadograđena na uobičajenu "subdeterminisanost naših teorija prirode", već je pre slučaj ove subdeterminisanosti koja se javlja na mestima na kojima je nismo očekivali."²⁴⁰ (ST↔NP)

Po Rortijevom mišljenju, postoji činjenica u slučaju prevođenja jer "šta znači reći da postoji "činjenica" sem da postoji racionalna procedura za postizanje saglasnosti oko onoga što se želi tvrditi?"²⁴¹ Kako se semantika i nauka služe sličnom metodologijom, uspostavljajući izvesnu vrstu racionalne procedure koja bi utvrđivala ono oko čega će se naučna ili lingvistička zajednica slagati, Kvjajn ne poseduje osnov za tvrđenje da je neodređenost prevoda dodatna teza u odnosu na subdeterminaciju fizičkih teorija.

Ukratko rečeno, Rorti smatra da je Kvjajnovu gledište da ne postoji činjenica u slučaju prevođenja neodrživo, a to pokazuje sledećim argumentom.

1. Ili postoje činjenice prirode ili one ne postoje.
2. Ako postoje, onda je Dijemova teza pogrešna (jer se njome tvrdi da ne postoje posebna tvrđenja o činjenicama).
3. Ako ih nema, onda semantici ne nedostaje ništa više ni manje objektivnosti ili koherentnosti, nego hemiji ili biologiji. Neodređenost prevoda je dakle pogrešna teza.
4. Ali Dijemova teza nije pogrešna. (Kvjajn nudi bolje argumente u prilog Dijemove teze nego u prilog postojanja navodnih činjenica prirode)
5. Ne postoje privilegovane činjenice prirode (iz 4. i 2.)
6. Teza o neodređenosti prevoda je, dakle, pogrešna.²⁴²

Na sličan način rezonuje i Čomski u tekstu "Quine`s Empirical Assumptions". On tvrdi da se poseban tretman koji Kvjajn pridaje neodređenosti javlja kao posledica pravljenja neosnovane distinkcije između analitičkih hipoteza koje čine radikalno prevođenje i

²⁴⁰ Rorty, "Indeterminacy of Translation and of Truth", *Synthese*, 23 (1972), p. 450. Rot takođe smatra da je ovde reč o jednoj te istoj tezi. Vidi: Roth, "On Missing Neurath's Boat: Some Reflections on Recent Quine Literature", *Synthese*, 61 (1984), pp. 220-221.

²⁴¹ Rorty, "Indeterminacy of Translation and of Truth", p. 453. Uporedi sa: Hylton, "Rorty and Quine on Scheme and Content", *Philosophical Topics*, 25 (1997), pp. 67-86.

²⁴² Roth, "Semantics without Foundation", p. 439.

"pravih" naučnih hipoteza. Čomski, kao i Rorty, uočava postojanje izvesne metodološke paralele koja može biti povučena između prevođenja i fizike. Takođe, on smatra da Kvjajn nema način da pomiri navodnu razliku između teorija prevođenja i fizičkih teorija s jedne, i epistemološku ekvivalentnost teza o neodređenosti i subdeterminisanosti s druge strane. Tako Čomski, primera radi, prilikom razmatranja neodređenosti prevoda ističe:

"Nema sumnje da je Kvjajnovo tvrđenje o analitičkim hipotezama tačno, ali postavlja se pitanje zašto je ono značajno. Neporecivo je da je, ako sistem "analitičkih hipoteza" prevazilazi okvire svedočanstva, moguće zamisliti alternative koje su saglasne sa svedočanstvom [...] Dakle, situacija u kontekstu jezika, ili "zdravorazumskog znanja", jeste, u ovom pogledu, ista kao i ona u fizici."²⁴³

Ovaj zaključak Čomskog je pregnantno izrazio Behtel:

"Teorijski entiteti se ne otkrivaju. Njih stvaraju naučnici. Naučnik stvara model nakon čega postavlja hipotezu da je priroda onakva kakvom je ovaj model opisuje. Dakle, da bi objasnio prirodu naučnik vrši projekciju na osnovu sopstvene konceptualizacije kao što prevodilac vrši projekciju na osnovu sopstvene jezičke upotrebe ne bi li objasnio ono što urođenik govori."²⁴⁴

Po mišljenju Čomskog i Behtela, naučnik i lingvista vrše projekcije na osnovu sopstvene konceptualizacije, skupa pretpostavki ili teorijskog okvira. Njihove metodologije su iste pa je i neodređenost prevoda samo *instanca* subdeterminisanosti teorija u kontekstu jedne određene oblasti. Odnosno, time što je epistemologija međuteorijska i što su metodološki standardi isti za sve teorije, lingvistika i fizika dele istu sudbinu.

Čini se i da ne postoji garancija da nećemo pronaći *ne-bihejvioralnu*, fizičku činjenicu u kontekstu prevođenja. Tako Fridman u "Physicalism and the Indeterminacy of Translation" ističe:

"Ključno pitanje na kom počiva rasprava oko postojanja činjenica u prevođenju jeste empirijsko, na njega se ne može odgovoriti filozofskim argumentom. Pitanje je da li postoje ne-bihejvioralne fizičke činjenice koje su dovoljne za redukciju lingvistike i teorije

²⁴³ Chomsky, "Quine's Empirical Assumptions", in: *Words and Objections*, p. 61. Vidi i: Gochet, "Being, Truth and Meaning in Quine's Philosophy", *Philosophica*, 19 (1977), pp. 119-136.

²⁴⁴ Bechtel, "Indeterminacy and Intentionality: Quine's Purported Elimination of Propositions", *The Journal of Philosophy*, 75 (1978), p. 657.

prevođenja na fiziku. U najboljem slučaju, dakle, ono što Kvajn čini jeste predviđanje budućeg toka nauke."²⁴⁵

Fridman smatra da bismo neodređenost prevoda mogli da otklonimo činjenicama koje nisu činjenice o ponašanju. *Prevod može biti redukovan na fiziku*, što znači da će lingvističke činjenice biti objašnjene fizičkim činjenicama.²⁴⁶ Osnov Kvajnovе greške je, po Fridmanu, u bihejviorizmu, tj. svođenju lingvističkih činjenica na činjenice o ponašanju. On time ukazuje na paralelu između neodređenosti prevoda i subdeterminisanosti teorija. I u jednom i u drugom slučaju ukupno moguće svedočanstvo nije dovoljno da izdvoji jedan sistem sveta, odnosno priručnik, kao ispravan.

Kvajn zaista svodi lingvističke činjenice na činjenice o ponašanju jer smatra da druge nećemo ni naći u slučaju prevođenja. On smatra da ne samo što je prevod subdeterminisan opservacionim činjenicama, on čak nije određen ni skupom opservacionih i činjenica o ponašanju. Odnosno, Kvajnov bihejviorizam ne služi tome da pokaže nemogućnost svođenja lingvističkih činjenica na fizičke, niti to da one ne mogu biti određene fizičkim činjenicama. Bihejviorizam je za Kvajna polazna tačka semantike: semantika se može osloniti jedino na opažljiva ponašanja u opažljivim okolnostima.

Dakle, ako prihvatimo Kvajnovu argumentaciju, neodređenost prevoda se razlikuje od teze o subdeterminaciji nauke u tome što u slučaju prevođenja ono oko čega smo u pravu ili grešimo jeste samo govorno ponašanje urođenika. Ako se prevodioci ne slažu oko prevoda neke rečenice nepoznatog jezika, a to se ne reflektuje u ponašanju govornog lica, onda prosto *ne postoje činjenice koje bi presudile koji je prevod tačan*. Reći da ne postoje fizičke činjenice koje bi nam pomogle da odlučimo, znači reći da je ono čime raspolažemo prilikom prevođenja ponašanje govornog lica. Ovo ponašanje može se uspešno obuhvatiti različitim prevodilačkim priručnicima i otuda neodređenost prevoda.

Tvrdeći da je neodređenost prevoda poseban slučaj opštije teze o subdeterminisanosti Kvajnovi kritičari se pozivaju na argument koji pokazuje da su ove dve teze epistemološki ekvivalentne. Tezama o neodređenosti i subdeterminaciji tvrdi se da je teorija subdeterminisana svedočanstvom, a čini se da su im i metodologije ekvivalentne.

²⁴⁵ Friedman, "Physicalism and the Indeterminacy of Translation", p. 369.

²⁴⁶ *Ibid.*, pp. 359-365.

Stoga oni nastoje da pokažu da ili ni u jednom od ova dva slučaja ne postoje činjenice koje bi otklonile preferencijalnu ambivalentnost izazvanu subdeterminacijom ili da ove činjenice postoje i u jednom i u drugom slučaju. Pri tom se usredsređuju na tezu neodređenosti prevoda i u tom kontekstu tragaju za činjenicama, pretpostavljajući da njihovo postojanje nije sporno u slučaju subdeterminisanosti.

Ukoliko prihvatimo Kvajnovu argumentaciju teza o neodređenosti prevoda će slediti iz teze o subdeterminisanosti ali joj neće biti ekvivalentna budući da se njima ne tvrde iste stvari. Da li je to zaista i slučaj, razmotrićemo nakon što ispitamo zbog čega postoje činjenice u slučaju alternativnih fizičkih teorija, ali ne i u slučaju rivalskih priručnika za prevođenje. Dakle, da bismo u potpunosti razumeli ovaj Kvajnov argument, čini se neophodnim da detaljnije ispitamo pojam činjenice.

6. Šta su to činjenice?

S pravom bi se moglo tvrditi da je ovaj pojam jedan od najnerazjašnjenijih u okviru Kvajnovе filozofije. Brojne nedoumice koje se u vezi sa tim javljaju pokušaćemo, donekle, da razjasnimo na narednim stranama. Ovo je važno pre svega zbog toga što pojam činjenice igra najznačajniju ulogu u formulaciji i razjašnjenju odnosa Kvajnovih teza o neodređenosti, subdeterminisanosti ali i, treće i ne manje značajne teze, nedokučivosti referencije. Razmatranje će teći u sledećim koracima: (a) u prvom delu izložićemo Kvajново shvatanje činjenica, ontoloških obaveza i razjasniti u kom smislu prihvata fizikalizam; (b) zatim ćemo ukazati na kom stupnju otklanjanja subdeterminacije govorimo o činjenicama, odnosno, da li one nastupaju pre ili posle izbora teorije i da li u pogledu bilo koje teorije, kako lingvističke tako i naučne, možemo govoriti o jednoznačnoj određenosti. Ova razmatranja predstavimo kao dilemu između *sektaškog* i *ekumenskog* odgovora; (c) na kraju ćemo pokazati da način na koji Kvajn govori o činjenicama u fizici, kao i o ontološkim obavezama, uopšte ne predstavlja nešto što bi u *suštinskom* smislu bilo drugačije od situacije koju imamo kod prevođenja. Pokušaćemo da ove teze predstavimo kao posledice holističke slike nauke, jezika i teorija, kako bismo objasnili one razlike među njima za koje smatramo da su utemeljene bez pozivanja na činjenice.

a) Kvajnovno shvatanje ontoloških obaveza teorije

Neki autori smatraju da nerazumevanje na kom počiva neuspešna argumentacija Kvajnovih kritičara ima svoj izvor u tome što pojam činjenice kod Kvajna tumače kao epistemološki pojam. Naprotiv, radi se o *ontološkom* pojmu. Tako sam Kvajn kaže:

"Intendirani pojam činjenice nije transcendentan niti epistemološki, on se čak ni ne oslanja na svedočanstvo; to je ontološki pojam, tiče se stvarnosti i treba ga shvatiti naturalistički unutar naše naučne teorije sveta."²⁴⁷

Međutim, u kom smislu pojam činjenice treba shvatiti naturalistički i ontološki? Na prvom mestu, to znači da su činjenice sastavni deo prihvaćene teorije sveta. "Činjeničnost, kao i gravitacija i električni napon, jeste sastavni deo naše teorije prirode."²⁴⁸ Činjenice, dakle, pripadaju našoj teoriji prirode jednako koliko i teorijski pojmovi kao što je, primera radi, gravitacija. Po Kvajnovom mišljenju, smatrati izvesno tvrđenje činjeničkim ne znači tvrditi da mu odgovara neko stvarno stanje stvari u nekom transcendentnom smislu. Reći da je tvrđenje činjeničko znači naprosto reći da je ono *istinito u okviru naše teorije prirode*.

Za ovo razmatranje centralan je pojam ontološke obaveze. Kvajn taj pojam dovodi u vezu sa teorijom shvaćenom kao skupom sistematski povezanih tvrdjenja (onim što naziva uređenom teorijom), čija se forma može izraziti u predikatskom računu prvog reda sa nekom utvrđenom interpretacijom predikata i jednom ili više interpretacija domena promenljivih. Kao interpretirana, teorija je izražena u nekom pojmovnom okviru ili jeziku, pa se pitanje ontološke obaveze samim tim prenosi i na njih.²⁴⁹ Primarni nosioci ontološke obaveze po Kvajnu nisu imena ni singularni termini, nego kvantifikacija, tačnije, vezane promenljive.

Sama referencija nije semantički pojam koji je Kvajnu posebno značajan, dok predikacija to jeste. Kvajn odbacuje gledište po kome su teorije povezane sa svetom preko imena i imenovanja. Nasuprot tome, on tvrdi da je to putem pripisivanja predikata nečemu ili svemu, ili putem tvrdjenja da nešto ili sve zadovoljava formulu sa slobodnim promenljivim. Ne postoji ontološka obaveza prihvatanja entiteta koja bi sledila iz upotrebe

²⁴⁷ Quine, "Things and Their Place in Theories", p. 247.

²⁴⁸ *Ibid.*, p. 249.

²⁴⁹ Lazović, "Filozofija sa logičkog stanovišta", predgovor za: *Ontološka relativnost i drugi filozofski ogleđi*, str. 29.

njihovih navodnih imena. Izraz se koristi za imenovanje ako i samo ako je egzistencijalno kvantifikovan identitet, formiran pomoću tog izraza, istinit. Obaveza prihvatanja entiteta dolazi preko kvantifikovanih promenljivih, a ne preko upotrebe navodnih imena.²⁵⁰

Dakle, imena se mogu odbaciti u korist opštih termina, uz dodatak kvantifikatora i drugih logičkih sredstava, a ovu eliminaciju omogućava Raslova teorija deskripcija. Da bismo pokazali da teorija zahteva postojanje datog objekta, moramo pokazati to da se, radi njene istinitosti, zahteva da taj objekt bude u domenu kvantifikacije. Drugačije rečeno, postoje oni objekti za koje, da bi teorija bila istinita, neki predikati te teorije moraju biti istiniti,²⁵¹ odnosno, da bi bila istinita teorija iziskuje postojanje tih objekata ili članova te klase.²⁵² *Egzistencija je ono što kvantifikator izražava.*

Dakle, postojeći su oni entiteti koji ulaze u domen promenljivih nad kojima vršimo kvantifikaciju. Rečeno Kvajnovim poznatim sloganom: "Biti znači biti vrednost promenljive."²⁵³

Brentano je prvi ukazao na povezanost iskaza o postojanju i kvantifikatora. Iskazi o postojanju su egzistencijalne kvantifikacije i predikat egzistira je suvišan. Jezik u kome su egzistencijalne obaveze eksplicitne, Kvajn naziva *kanoničkom notacijom*. To je jezik moderne logike. On je kanonički jer je unutar njega upotreba kvantifikatora eksplicitna. Da bismo otkrili egzistencijalne pretpostavke, ontološke obaveze teorije, potrebno je da teorijske rečenice izrazimo u jeziku istinosno-funkcionalnih veznika i kvantifikatora i da, zatim, utvrdimo koje smo kvantifikacije načinili. Da bi neka rečenica koja započinje egzistencijalnim kvantifikatorom bila istinita, npr. $\exists xAx$, mora da postoji neki objekt koji će imati svojstvo A. Nosioc ontoloških obaveza je i univerzalni kvantifikator u smislu da ako važi $\forall xAx$, onda sledi $\exists xAx$. Ovo tvrđenje je jače u smislu da je egzistencijalno tvrđenje njegova posledica, dok obrnuto ne važi.

Vrlo lako možemo da preuzmemo ontološke obaveze govoreći da ima nečega (vezana promenljiva) što je zajedničko crvenim kućama i sumracima, ali korišćenje vezanih promenljivih je, u osnovi, *jedini* način na koji preuzimamo ontološke obaveze. Pretpostaviti

²⁵⁰ Quine, "On Carnap's Views on Ontology", in: *The Ways of Paradox*, p. 128.

²⁵¹ Kvajn, "Egzistencija i kvantifikacija", u: *Ontološka relativnost i drugi filozofski ogledi*, str. 231.

²⁵² *Ibid.*, str. 229.

²⁵³ Kvajn, "O onome čega ima", str. 222.

neki entitet znači, prosto i isključivo, smatrati ga vrednošću vezane promenljive.²⁵⁴ Teorija je primorana da prizna samo one entitete na koje njene vezane promenljive referiraju kako bi njena tvrdjenja mogla biti istinita.

Vezane promenljive ne tražimo da bismo utvrdili šta postoji, već da bismo utvrdili *šta nam teorija kaže da postoji*, a to je nesumnjivo problem koji se tiče jezika. Pitanje postojanja treba rešavati na semantičkom planu, a time se ontološka kontroverza pretvara u kontroverzu oko jezika. Ali, to ne implicira da je pitanje postojanja lingvističke prirode.²⁵⁵ Prihvatanje ontologije je nalik prihvatanju naučne teorije, prihvatamo najjednostavniju konceptualnu shemu unutar koje se fragmenti iskustva mogu uklopiti i organizovati.

Cilj *uređivanja (regimentation)* je da teoriju učini jasnijom, preciznijom i sistematičnijom. Reč je o prevođenju (parafraziranju) u logičku notaciju, a to naše teorije čini jasnijim i jednostavnijim. Naš svakodnevni jezik ili sistem pojmova, ne može da učini eksplicitnim ontološke obaveze, jer ne uspeva da na precizan način odredi objekte. "Svakodnevni jezik je činjenički samo grubo govoreći i potrebno ga je urediti ako je naš cilj naučno razumevanje. Uređivanje se ne ogleda u isticanju onoga što je tu već prikriveno sadržano. Ono je slobodno stvaranje."²⁵⁶ Dakle, tek kada smo naše znanje o svetu izrazili u uređenoj notaciji ima smisla pitati se šta postoji. Postoje različiti logički metodi i tehnike pomoću kojih bismo to mogli da uradimo. Mi biramo jedan od njih i taj izbor opravdavamo činjenicom da nam njegova upotreba omogućava sistematizaciju teorije. Najbolji način je, kao što je rečeno, da je formulišemo putem termina koje je ustanovila sintaksa predikatske logike prvog reda.

Dakle, u kojoj je meri jezik činjenički zavisi od toga u kojoj je meri ontološki eksplicitan, tj. činjeničnost jezika raste u onoj meri u kojoj je on uređen u ontološki eksplicitan jezik²⁵⁷, jezik u kome imamo vezane promenljive. Sveobuhvatna pojmovna shema nam ukazuje na to da su osnovna stanja mikrofizička, pa je njena ontologija time *fizikalistička*. Otuda, činjeničnost nekog posebnog jezika raste u onoj meri u kojoj se on

²⁵⁴ *Ibid.*, str. 219.

²⁵⁵ *Ibid.*, str. 223.

²⁵⁶ Quine, "Reply to Gilbert Harman", in: *The Philosophy of W. V. Quine*, La Salle: Open Court, 1986, p. 168.

²⁵⁷ Uporedi: Quine, "Reply to Hilary Putnam", in: *The Philosophy of W. V. Quine*, La Salle: Open Court, 1986, p. 430.

približava jeziku fizike, zato što je fizika prihvaćena kao bazična teorija o svetu. Tako je, na primer, hemija bliža fizici od biologije, pa je i u većoj meri činjenička.

Kod Kvajna ontologija fizike ima prednost upravo zbog toga što je to ontologija naše sveobuhvatne pojmovne sheme koja u najvećoj meri odgovara naukama i njenim standardima kao što su jednostavnost, opštost, preciznost, eksplanatorna moć i sl. Drugi razlog zbog koga Kvajn prihvata fizikalizam jeste taj što je fizika poslednja instanca *kauzalnog objašnjenja*. Naime, ako tražimo kauzalno objašnjenje fenomena opisanog u fizici, nemamo gde dalje da gledamo. Otuda "kauzalna objašnjenja psihologije treba tražiti u fiziologiji, fiziologije u biologiji, biologije u hemiji, a hemije u fizici - u elementarnim fizičim stanjima."²⁵⁸ Na kraju, prednost fizike je i njena *ekstenzionalnost*. To da je ona ekstenzionalna znači da se može izraziti u kanoničkoj notaciji, u jeziku istinosno-funcionalnih veznika i kvantifikacije u kome je upotreba kvantifikatora eksplicitna.

Fizikalistička pretpostavka kao deo prihvaćene naučne teorije daje nam odgovor na ontološka pitanja. Treba istaći i to da Kvajn nije redukcionista. Iako Kvajn sve činjenice povezuje se distribucijom mikrofizičkih stanja, on ne smatra da moramo da identifikujemo razliku u mikrofizičkim stanjima da bismo ukazali na razliku u činjeničnosti. Odnosno, on ne smatra da je sve "što se može smisleno reći takvo da ga treba prevesti na tehnički rečnik fizike; čak se ni sve nauke ne mogu prevesti na njen jezik. Odgovor je pre da se ništa ne događa u svetu, [...], bez redistribucije mikrofizičkih stanja."²⁵⁹ Dakle, Kvajn samo tvrdi da mora da postoji razlika u mikrofizičkim stanjima ako treba da postoji razlika u činjenicama, ali mi ne moramo da znamo koja je to razlika.²⁶⁰ Bilo koja činjenica je određena jednim ili drugim poretom mikrofizičkih stanja. Kvajn zastupa tzv. *nereduktivni fizikalizam* u kome različiti rečnici, uključujući i intencionalne opise, ne mogu biti redukovani na jezik fizike, ali se svaki pojedinačni mentalni događaj može identifikovati kao poseban fizički događaj. Reč je o tome da fizika nastoji da objasni sve događaje unutar svojih univerzalnih i isključujućih zakona.

²⁵⁸ Shanan, R. W., and Swoyer, C., (eds), *Essays on the Philosophy of W. V. Quine*, Norman, University of Oklahoma Press, 1979, pp. 168-169.

²⁵⁹ Quine, *Theories and Things*, p.98.

²⁶⁰ Vidi: Gaudet, "Quine's Notion of Fact of the Matter", *Dialectica*, 42 (2006), p. 185, kao i knjigu: Gaudet, *Quine On Meaning*.

Dakle u objašnjenju toga šta je činjenica Kvajn se oslanja na fizikalizam i fizikalističku ontologiju. Da li to znači da smo obavezani na neku posebnu ontologiju? Kvajn smatra da nismo i da ontologija može da se menja, ali da pri tom ne napustimo fizikalizam, tj. činjenice i dalje ostaju zavisne od mikrofizičkih stanja, koja god da su ona, na način na koji ih identifikuje trenutno prihvaćena fizička teorija. Fizika može drastično da izmeni svoju ontologiju, a da ostane isti poduhvat koji pokušava utvrdi koji je to minimum stanja dovoljan za opravdanje tvrđenja da ne postoji fizička promena bez promene u poziciji ili stanju. Fizikalizam se za Kvajna ne ogleda u prihvatanju neke posebne vrste objekata, neke posebne ontologije, već one ontologije koju sa sobom nosi prihvaćena naučna teorija, u konkretnom slučaju fizika, kakva god ona u svom razvoju bila.²⁶¹

Relativističke posledice koje ovakva pozicija nosi, Kvajn ublažava isticanjem epistemološke superiornosti naše uobičajene, realističke i fizikalističke koncepcije. Trenutna nauka nalaže prihvatanje fizikalističke ontologije i empirističke epistemologije. Kada je reč o filozofiji jezika, bihejviorizam nalaže odbacivanje mentalističke semantike, kada je reč o filozofiji duha ovim se upućuje na odbacivanje dualizma duh-telo, kada je reč o ontologiji ovim se ukazuje na doktrinu da se ništa ne događa u svetu bez neke izmene u redistribuciji mikrofizičkih stanja. Ono što postoji je upravo ono što nam naša prihvaćena teorija prirode kaže da postoji - ono što mora biti uzeto kao vrednost promenljive da bi tvrđenja te teorije bila istinita.

Ali to ne znači da su fizički objekti oni objekti koje bi pretpostavio naivni realista. Fizički objekti su samo postulirani entiteti koji pojednostavljuju naše objašnjenje iskustva. Reč je o teorijskim *pozitima*, koje postavljaju kako zdrav razum tako i savremena fizika. Na taj način, postuliranje molekula i elektrona koji nemaju direktne veze sa iskustvom, opravdava se time što doprinosi koherentnosti konceptualnog sistema koji izražava našu prihvaćenu teoriju o svetu. Postuliranje molekula razlikuje se od postuliranja fizičkih objekata samo u stepenu sofisticiranosti.²⁶² Kao poziti, svi su u istoj meri podložni promenama uslovljenim budućim tokom nauke. Dakle, pored toga što je fizikalista i empirista Kvajn je isto tako i *faliblista*: on priznaje da je nauka promenljiv poduhvat i da

²⁶¹ Uporedi: Gaudet, "Quine's Notion of Fact of the Matter", p. 184.

²⁶² Vidi: Quine, "Comment on Lauener", in: *Perspectives on Quine*, p. 229.

neka buduća izmena može dovesti u pitanje njegov fizikalizam i empirizam.

Čulne datosti su tako fundamentalne u evidencionom smislu. Fizičke čestice su fundamentalne u smislu da zakoni koje pomoću njih formulišemo daju najjednostavniju teoriju o onome što se dešava. Objekti koji su pretpostavljeni našom zdravorazumskom slikom sveta su fundamentalni u konceptualnom smislu: referiranjem na njih dolazimo do pojmova realnosti i svedočanstva.²⁶³ Kvajn smatra da se naučna tvrđenja čak i o udaljenim neopažljivim entitetima jednako odnose na stvarnost kao naš govor o uobičajenim objektima, sve su to poziti. Pretpostavljajući fizičke objekte mi pojednostavljujemo zdravorazumske teorije, pretpostavljajući atome i molekule, pojednostavljujemo posebne nauke. O tome šta postoji odlučujemo spajajući jednostavnost i pragmatički kriterijum na osnovu kojeg prihvatamo neku teoriju i koji nam govori koliko ona uspešno predviđa i objašnjava iskustvo.

Kvajn na više mesta navodi da su istina i činjeničnost zavisni od teorije, pa se možemo pitati u kom smislu se razlikuje pripisivanje istinitosti i činjeničnosti teoriji i da li između toga postoji nekakva veza. Odnosno, kakav je odnos činjenica i istine? Na prvi pogled možemo ukazati na to da su činjenice zavisne od naše teorije o prirodi, dok je istina zavisna od prihvaćene teorije.

Kvajn pravi razliku između dve vrste pitanja o istinitosti: (1) koji su istinosni uslovi rečenica nekog jezika L (2) šta znači da je rečenica istinita. Kada se tvrdi da je istina relativna u odnosu na jezik, to je odgovor na prvo pitanje. Poznavanje jezika L pruža nam znanje o uslovima istinitosti rečenica L. Možemo reći da je istina zavisna od jezika u smislu u kom o tome govori Tarski. Ali to nam ne daje znanje o tome koje su pojedinačne rečenice istinite ili lažne. Na ovo pitanje nam odgovaraju trenutno prihvaćene teorije. Otuda su i ono što je istinito i činjeničnost zavisni od teorije.

Ukoliko usvojimo Kvajnovu naturalističku poziciju, sledi i da je pojam istine u potpunosti određen teorijom koju prihvatamo. Istina tako postaje unutar-teorijski pojam.

²⁶³ Quine, "Posits and Reality", p. 239.

"Istina je imanentna, i ne postoji viša istina. Moramo govoriti unutar teorije, koja je jedna od mnogih."²⁶⁴ Utoliko i nema smisla reći da je određena teorija "istinita" jer "istinito" nije predikat koji se odnosi na teorije, već na teorijska tvrđenja.²⁶⁵

Vezu između egzistencije i istine možemo predstaviti na sledeći način. Po pomenutom kriterijumu ontoloških obaveza teorije: "Biti znači biti vrednost promenljive"²⁶⁶ imamo "da je teorija obavezana na one i samo one entitete na koje vezane promenljive teorije moraju moći da referiraju ne bi li tvrđenja izneta unutar te teorije postala istinita".²⁶⁷ Činjenice su stanja stvari, uslovi istinitosti dobro formiranih rečenica. Drugim rečima, ontologija je, kao i istina, zavisna od teorije. Otuda i predikat istinitosti dobija na jasnosti u onoj meri u kojoj je jezik uređen. Na pitanje kako znamo šta jeste istinito, ili koja su pripisivanja istinitosti opravdana, Kvajnov odgovor je empirički.

Dakle, Kvajn smatra da se o činjenicama i istinitosti može govoriti samo *u odnosu* na prihvaćenu teoriju. Teza ontološke relativnosti nam, sa svoje strane, sugerise da svako pitanje mora biti postavljeno relativno u odnosu na pozadinsku ontologiju ili teorijski okvir, a ovo važi i za pitanja koja se tiču činjeničnosti određenih tvrđenja. Kvajnova ontologija je fizikalistička i upravo ova ontološka obaveza leži u osnovi njegovog gledišta da ne postoje činjenice koje jednoznačno fiksiraju značenje u kontekstu prevođenja, nasuprot onome što je slučaj u fizici. Za njega su jedine "stvarne" činjenice fizičke činjenice i na ovom mestu se najjasnije ogleda važnost koju za Kvajna ima distinkcija između naučnih i semantičkih disciplina. Ovde se odmah možemo zapitati u kom smislu su bilo koje činjenice u ovakvoj koncepciji "stvarne"? Naime, stvarno je ono što nam trenutno prihvaćena fizička teorija kaže da je stvarno, a što može biti izmenjeno pa ćemo imati drugačije ontološke obaveze. Čini se da je jedina konstanta sama fizika: koliko god bila promenljiv poduhvat, fizika bi trebalo da ima krajnju reč u pogledu ontoloških obaveza.

Kvajn ističe da je *razlika* na osnovu koje možemo tvrditi da postoje činjenice u kontekstu fizičke teorije, a kojih u slučaju radikalnog prevođenja nema, razlika u ontologiji

²⁶⁴ Quine, "Things and Their Place in Theories", p. 246.

²⁶⁵ Ovde mislimo na sveobuhvatne fizičke teorije kakve razmatramo u tekstu. Vidi: Gibson, "Translation, Physics and Facts of the Matter", p. 152.

²⁶⁶ Kvajn, "O onome čega ima", str. 222.

²⁶⁷ *Ibid.*, str. 223-224.

a ne u metodologiji ili epistemologiji. Kako ističe Gibson, ne radi se o tome da se naučna praksa lingviste i naučnika supstancijalno razlikuje, već da između semantike i nauke postoji ontološka razlika.²⁶⁸ Kako nam teza subdeterminacije govori da se na osnovu istog iskustvenog svedočanstva mogu konstruisati jednako opravdane, različite ontologije, a teza o neodređenosti prevoda da se na osnovu istog svedočanstva mogu konstruisati alternativni priručnici za prevođenje, možemo zaključiti da su ove dve teze epistemološki posmatrano jednake. Međutim, one nisu ontološki posmatrano jednake: "postoji činjenica u slučaju fizike, ali ne postoji činjenica u slučaju prevoda".²⁶⁹

Naučne teorije se konstruišu na osnovu iskustvenog svedočanstva. Naučnik sakuplja empirijske podatke da bi nakon toga konstruisao teoriju koja će ove podatke objasniti. Prema tezi o subdeterminaciji, ova teorija je subdeterminisana empirijskim svedočanstvom ali Kvajn smatra da postoje činjenice koje su sastavni deo ovog procesa. Situacija se razlikuje u slučaju radikalnog prevođenja. Činjenice na koje se u ovom slučaju pozivamo jesu lingvistička značenja, međutim, Kvajn je pokazao da je ovaj pojam veoma problematičan. Jedini mogući činjenički kriterijumi vezani za prevođenje koje njegova fizikalistička ontologija dopušta jesu verbalne dispozicije, ali i fizički objekti kao stimulusi. Kvajnova teza o neodređenosti tvrdi da su ovi kriterijumi nedovoljni u pogledu fiksiranja *ispravnog prevoda*, te da ne postoje činjenice koje jednoznačno određuju značenje ili prevod.

"Neodređenosti prevoda se razlikuje od subdeterminisanosti nauke utoliko što priručnici za prevođenje mogu biti ispravni i pogrešni samo u odnosu na verbalno ponašanje urođenika; nikakve tvrdnje po pitanju skrivenih neuralnih mehanizama se ne iznose. Ako se prevodioci ne slažu po pitanju prevoda rečenice jezika urođenika, a da nikakvo ponašanje urođenika ne može presuditi u ovom pogledu, onda naprosto *ne postoji* odgovarajuća činjenica. U slučaju prirodne nauke, s druge strane, *postoji činjenica* [kurziv A. Z.], čak i ako sva moguća posmatranja ne mogu da je u potpunosti otkriju."²⁷⁰

²⁶⁸ Na ovome je posebno insistirao Gibson, ističući da zanemarivanje ove razlike vodi izjednačavanju ovih teza. Vidi: Gibson, *Enlightened Empiricism*, kao i "Translation, Physics and Facts of Matter". Treba istaći da se Kvajn slaže sa Gibsonom u mnogim tačkama i ističe da je on jedan od retkih filozofa koji ga je shvatio na pravi način. Vidi: Quine, "Reply to Roger F. Gibson, Jr."

²⁶⁹ Gibson, "Translation, Physics and Facts of Matter", p. 153.

²⁷⁰ Quine, "Indeterminacy of Translation Again", p. 346.

Ova razlika u položaju lingvističkih teorija u odnosu na fizičke teorije može se zasnovati na razlici između nivoa opštosti i proverljivosti koja svakako postoji između naučnih i semantičkih teorija. U osnovi, sve teorije kao lingvistički entiteti jesu iste prirode. Međutim, razlikuju ih njihovi predmeti. Razlika u pogledu predmeta teorija nije epistemološka, već ontološka. Kvajn činjeničnost pripisuje fizici a odriče je lingvistici upravo zbog ontoloških obaveza koje prihvata. Fizika je po Kvajnovom mišljenju činjenička "[...] u odsustvu višeg tribunala. Kao što Gibson tvrdi, naturalizam je ključ."²⁷¹

Fizikalistički okvir pruža nam fizičke činjenice za koje se može reći da su istinite ili lažne. U ovakvom naturalističko-fizikalističkom okviru, ne postoji činjenica na osnovu koje možemo utvrditi koji je priručnik za prevođenje ispravan.²⁷² Ono što je stvarno, po Kvajnovom mišljenju, jeste totalitet svih fizičkih objekata. Kako fizikalistički okvir ne dopušta usvajanje nefizičkih činjenica koje bi mogle determinisati prevođenje, a fizičke činjenice ne mogu obaviti ovaj zadatak, prevođenje je neizbežno neodređeno. Odnosno, ako je pojam činjenice ontološki, a činjenice određuju šta je istinito, onda se tezom o neodređenosti prevoda tvrdi da ne postoji realnost (činjenica) koja bi dala prednost jednom od suprotstavljenih priručnika za prevođenje, a to znači da u tom kontekstu ne možemo postaviti ni pitanje njihove istinitosti, jer ne postoji ništa (činjenica) što bi je odredilo.

Drugim rečima, Kvajn smatra da ne postoji *fizička činjenica* koja bi nam omogućila ispravan izbor između suprotstavljenih priručnika za prevođenje.²⁷³ Naime, u lingvističkom kontekstu postoje činjenice u fizikalističkom smislu (objekti, ponašanje...), ali one po njemu ne fiksiraju značenje. S druge strane, on jednako često ističe da na osnovu ponašanja ne možemo napraviti razliku između alternativnih priručnika za prevođenje, pa bi bihejviorizam bio dovoljan da dovede do neodređenosti. Tako bismo Kvajново tvrđenje da u slučaju priručnika za prevođenje ne postoje fizičke činjenice mogli da protumačimo tako da je *jedina činjeničnost koja je od značaja za semantiku bihejvioralne prirode*. Fizika nema nikakav značaj kada su u pitanju semantička razmatranja. Dakle, kada je reč o lingvistici ne postoje činjenice koje određuju prevod u smislu da nam omogućavaju da

²⁷¹ Quine, "Reply to Rodger F. Gibson, Jr.", p. 155.

²⁷² Vidi: Gibson, "Translation, Physics and Facts of Matter", p. 152-153.

²⁷³ Eve Gaudet, *Quine On Meaning*, p.50.

jednoznačno utvrdimo koji je prevod ispravan a koji pogrešan: ne možemo utvrditi šta tačno urođenik podrazumeva pod terminima koje koristi.

Ali, da li postoje činjenice koje jednoznačno određuju fizičke teorije? Čini se da je u slučaju subdeterminisanih teorija prirode situacija ekvivalentna. Kao što smo videli, činjenice u kontekstu fizike su samo poziti i kao takve ne determinišu sukobljene fizičke teorije, jednako kao što ne determinišu prevod, već su posledica usvajanja određene fizičke teorije. Čini se da tako nešto Kvajn i sugerise kada kaže da pojam činjenice koji ima na umu nije transcendentan niti epistemološki "[...] to je ontološki pojam, tiče se stvarnosti i treba ga shvatiti naturalistički *unutar naše naučne teorije sveta*. [kurziv A. Z.]"²⁷⁴ Samim tim, ako se ne možemo pitati o realnosti nezavisno od prihvaćene teorije, prednost koju dajemo jednoj od naučnih teorija ne počiva na činjenicama kao nezavisnim od teorije već na nizu pragmatičkih kriterijuma koje teorija treba da ispuni.

Na osnovu svega izloženog jasno je da kada Kvajn govori o činjenicama on ne govori o činjenicama koje bi postojale nezavisno od teorije. Isto tako, ni istina kao korespondencija iskaza i stvarnosti kao nezavisne od naših teorija nema smisla. Prihvaćena teorija nam govori i šta postoji i koja su tvrđenja istinita. Promenom teorije menja se i ontologija, pa se ne vidi kako ovo rešava problem subdeterminacije. Odnosno, kako ovakve unutar-teorijske činjenice mogu da nam pomognu da se odlučimo u pogledu subdeterminisanih teorija prirode? Pre je slučaj da neki drugi standardi opredeljuju naš izbor, a da onda, kada smo već odabrali jednu od teorija, dobijamo i ontologiju. Jasno je da to ne pruža onu vrstu određenosti koja nam je potrebna kako bismo tvrdili da je situacija u lingvistici u nekom suštinskom smislu različita.

"Harmanova metodološka razmatranja navode me da objasnim na šta mislim kada tvrdim da u slučaju alternativnih [lingvističkih] teorija ne postoje činjenice [...] Ovim samo tvrdim, kao fizikalista, da nikakva distribucija fizičkih stanja u prostoru i vremenu ne može učiniti jednu od alternativnih teorija istinitom a drugu lažnom."²⁷⁵

Otuda, ne postoji činjenica u slučaju alternativnih teorija onda kada ili ne postoji razlog za pretpostavku da je jedna više skladu sa mikrofizičkim stanjima od druge, ili kada

²⁷⁴ Quine, "Things and Their Place in Theories", p. 247.

²⁷⁵ Quine, "Reply to Gilbert Harman", p. 187.

nemamo razlog za pretpostavku da distribucija mikrofizičkih stanja čini jednu od njih istinitom. Dakle, ukoliko ne postoji razlika između dva skupa ponašanja, ne postoji ni osnov za pretpostavku da mikrofizička stanja mogu da nam pomognu da ih razlikujemo. Ali, šta je onda sa maternjim jezikom? Jasno je da ni u ovom slučaju nećemo moći da utvrdimo mikrofizičku osnovu lingvističkog značenja, ali će sama činjenica da se bavimo homofonim prevođenjem svesti priručnike za prevođenje na jedan jedini, onaj koji smo kao pripadnici jezičke zajednice usvojili.

Čini se da bismo isto mogli da tvrdimo i u slučaju alternativnih teorija prirode, budući da, kao jednako opravdane i u skladu sa svim raspoloživim svedočanstvom, nemamo razlog za pretpostavku da je jedna od njih više u skladu sa distribucijom mikrofizičkih stanja. Ako je subdeterminacija zaista prisutna nemamo nikakav osnov da tvrdimo ni da takva mikrofizička stanja čine jednu od njih istinitom. Kvajn, prisetimo se, problem subdeterminacije pokušava da otkloni tako što ističe da mi uvek biramo i radimo unutar jedne teorije. On smatra da smo zbog toga što ne postoji neko spoljašnje gledište sa kog bismo mogli da sagledamo sve takmičarske, jednako opravdane, ontologije, primorani da zauzmemo gledište jedne od teorija o tome šta postoji, teorije koja nam kaže šta su činjenice. Dakle, uprkos epistemološkoj činjenici da se subdeterminacija javlja, moramo zauzeti gledište jedne ili druge teorije koja nam, makar privremeno, odgovara na pitanje šta postoji. Osim što ovo ne otklanja subdeterminaciju, problem je što je ovaj izbor uslovljen *pragmatičkim razmatranjima a ne poretkom mikrofizičkih stanja*.

Ovo nam govori da je subdeterminacija otklonjena našim izborom jedne od teorija. A to, čini se, znači da se ovakve činjenice artikulišu zajedno sa izgradnjom teorije: one ne odlučuju o tome šta ćemo izabrati. Time, naravno, nismo otklonili subdeterminisanost. Subdeterminisanost, kao i neodređenost ostaje. Kako je izbor rukovođen istim pragmatičkim standardima, ostaje da se razlika između ovih teza može objasniti nečim što dobijamo nakon što smo načinili izbor. Kao što ćemo u nastavku videti, ni ovaj poslednji pokušaj neće moći da pruži ubedljive razloge u prilog asimetrije između teza o neodređenosti prevođenja i subdeterminisanosti teorija. U oba slučaja će izbor diktirati i ontologiju. Ostaje da vidimo sa kakvim se još teškoćama suočava Kvajnova pozicija.

b) Sektaški vs ekumenski odgovor

Kao što smo na početku ovog rada istakli, ukoliko se opredelimo za naturalizam, (sektaški odgovor) za dve subdeterminisane naučne teorije možemo reći da su jednako opravdane istim čulnim svedočanstvom, ali ne možemo da su obe podjednako istinite. To što su jednako opravdane posledica je činjenice da radimo unutar iste (fizikalističke) koncepcije svedočanstva; s obzirom na sve raspoloživo svedočanstvo, i jedna i druga teorija mogu biti opravdane. Ipak, ne možemo reći da su obe podjednako istinite, zbog toga što njihove ontološke obaveze moraju biti različite. Nije reč o istoj ontologiji.²⁷⁶ Nasuprot tome, ukoliko se opredelimo za empirizam (ekumenski odgovor), možemo da tvrdimo da su obe istinite.

"[...] smatrao sam da jedan od dva sistema sveta moramo smatrati lažnim, čak iako znamo da su empirijski ekvivalentni. Nazvaću ovo *sektaškom* pozicijom. Razlog tome je naturalizam; odbacivanje ideje da postoji viši sudija od same nauke. U narednom odeljku, kao što Gibson ukazuje, tvrdio sam da su oba sistema sveta istinita, smatrajući da bi suprotno tvrđenje bilo u neskladu sa mojim empirizmom Ovo ću nazvati *ekumenskom* pozicijom."²⁷⁷

Smatramo da unutar Kvajnovе pozicije ekumenski odgovor deluje daleko prihvatljivije, iako se on možda kosi sa zdravorazumskim intuicijama. Prisetimo se primera sa različitim geometrijama. Istina je da, u euklidskom sistemu geometrije, zbir unutrašnjih uglova trougla iznosi 180 stepeni. U hiperboličkoj je, pak, manji od 180 stepeni. Ali, kako odgovoriti na pitanje da li je zbir uglova trougla *zaista* 180 stepeni? Ako se složimo sa Kvajnom da je značenje rečenice određeno kada se interpretira u odnosu na teoriju, onda je zahtev da rečenica poseduje "značenje" nezavisno od teorije, neosnovan. Otuda je svaka od ovih teorija istinita u svojim okvirima, što je ekumenski odgovor. Preciznije rečeno, nije teorija ta koja je istinita već su to njena tvrđenja.

Kao što smo istakli prethodnu dilemu možemo predstaviti i kao izbor između realizma i instrumentalizma. Kako se Kvajn često izjašnjavao kao realista, postavlja se pitanje da li je naša interpretacija činjenica ispravna ukoliko imamo u vidu da se realizam

²⁷⁶ Gibson, *Enlightened Empiricism*, p. 114.

²⁷⁷ Quine, "Reply to Rodger F. Gibson, Jr.", p. 156.

naizgled kosi sa shvatanjem entiteta kao pozita.

Naime, ukoliko prihvatimo instrumentalističku sliku nauke, teza o subdeterminaciji neće predstavljati problem. Naučne teorije su najboljem slučaju empirijski adekvatne: one odgovaraju svom domenu sve dotle dok su u pitanju opažljivi fenomeni, međutim u pogledu teorijskih struktura koje su u osnovi moramo ostati agnostici. Dve naučne teorije mogu stipulisati nesaglasne, neopažljive mehanizme, a da pritom obe objašnjavaju raspoloživo svedočanstvo. Otuda je uvek moguće objasniti isto svedočanstvo različitim teorijskim strukturama. Naučne teorije su instrumenti koji služe za predviđanje, a objekti ili entiteti koji se u njima javljaju su korisne fikcije. Oni nisu realni, već su postulirani da bi nam omogućili uspešna predviđanja. Otuda, instrumentalista može da zastupa ekumenski odgovor a da time ne učini nikakvu štetu svojoj poziciji.

Nasuprot tome realisti žele nešto više. Nije dovoljno da modeli budu adekvatni u meri u kojoj odgovaraju onome što je opažljivo. Neophodno je da teorijska struktura, kojom se objašnjavaju opažljivi fenomeni, reprezentuje strukturu same realnosti. Zrele naučne teorije su dobra aproksimacija tačnom objašnjenju fizičkih procesa. Otuda je za njih problem subdeterminacije nepremostiva prepreka. Za razliku od instrumentaliste, realista mora da zastupa sektaški odgovor: on mora da pokaže da je jedna teorija istinita, a druga lažna.

U ovako pojednostavljenoj shemi Kvajn nije ni tipičan instrumentalista ni tvrdokorni realista, pa otuda i njegovo stalno osciliranje između ova dva odgovora. Kvajn zastupa tzv. *robustni realizam*. To je realizam u pogledu objekata koji su pretpostavljeni prihvaćenom pojmovnom shemom. Ono što je za Kvajna specifično, kao što smo već istakli, ogleda se u povezanosti realizma i naturalizma, odnosno, tvrđenju da nauka opisuje i identifikuje osnovne karakteristike stvarnosti. Tu, međutim, za Kvajna nastaju neprilike.

Već smo više puta pomenuli kako je, prema Kvajnovom mišljenju, svedočanstvo pre svega čulno svedočanstvo. Ovde odmah možemo uočiti problem, budući da u pogledu postojanja neopažljivih entiteta ne možemo izbeći instrumentalizam: ne postoji čulno svedočanstvo koje bi potvrdilo njihovo postojanje. Dalje, Kvajn teorije tumači kao instrumente za objašnjenje prošlih iskustava i predviđanje budućih iskustava. Pošto su uvek moguće empirijski ekvivalentne teorije koje jednako dobro objašnjavaju fenomene i u

skladu su sa dostupnim svedočanstvom, čini se da je prihvaćena ontologija samo instrument koji nam omogućava predviđanja. Na kraju, sam Kvajn govori o entitetima kao pozitivima. S druge strane stoji Kvajnovo realističko tvrđenje da objekti (teorijski i apstraktni) koje naša trenutno prihvaćena teorija sveta postulira, postoje. Čini se da ga shvatanje teorija i njihovih odnosa sprečava da objekte o kojima one govore okarakteriše kao realne. Kvajn, međutim, smatra da ovo ne predstavlja veliki problem i da se rešenje ove teškoće može naći u naturalizmu. Dakle, možemo govoriti o napetosti koja postoji između ontološkog realizma i epistemološkog instrumentalizma. Zbog čega i kako naturalizam može da pomiri instrumentalističke i realističke aspekte njegove filozofije?

Pretpostavimo da imamo u potpunosti uređenu teoriju u kojoj su naše ontološke obaveze eksplicitne. Sam Kvajn tvrdi da postoji više od jednog načina na koji možemo interpretirati date obaveze. Naime, možemo drugačije interpretirati predikate a to će rezultirati drugačijim ontološkim obavezama. Na primer, umesto da tvrdimo da x je zec, možemo da tvrdimo da je x vremensko pojavljivanje zeca. Na ovaj način smo izmenili predikate koje pripisujemo objektima, ali je struktura teorije ostala ista, kao i njen empirijski sadržaj (implicirane opservacione rečenice). Međutim, ono što je "stvarno" je promenjeno. Kvajn smatra da je važno da struktura teorije odgovara čulnom iskustvu, dok objekti mogu da variraju. Čini se da i ovo nije u skladu sa proklamovanim realizmom u pogledu objekata koje teorija postulira. Naime, uprkos tome što objekte određuje kao teorijske pozite, koji mogu da variraju bez uticaja na opservaciju, on ujedno tvrdi da su objekti koje teorija postulira realni.

Nasuprot instrumentalizmu, Kvajn ističe da ne možemo čulnu stimulaciju uzeti kao realnu a fizičke objekte kao fikcije, budući da su i sama čula fizički objekti. Naturalizam se ogleda u tvrđenju da uvek polazimo od prirodne nauke, kojom se uzima kao nesumnjivo i to da fizički svet postoji i da mi imamo znanje o njemu. Pošto ne postoji prva filozofija koja bi nam pružila neposredan uvid u osnovne konstituente stvarnosti, nauka je jedina mera realnosti. Ne postoji neutralna neteorijska pozicija koja bi nam omogućila pristup nekakvom drugačijem standardu realnosti. Ono što imamo je naše uobičajeno znanje o stvarima, pa nam nedostaje neki superiorniji standard realnosti. Samo razvijanjem naše teorije o svetu imamo koherentan način za razlikovanje onoga što jeste i što nije realno. Mi

biramo one teorije koje na najbolji način predviđaju čulni input, ali se ne zadovoljavamo samo predviđanjima, nego smo obavezani i na one objekte koje teorija postulira.

Naturalizam na taj način, možda, rešava konflikt, ali ne pravi razliku između naučnih i zdravorazumskih teorija niti obezbeđuje drugačiji status naučnim činjenicama. Kao što je rečeno, naturalizam bi morao da nam da odgovor na pitanje zbog čega smo prihvatili teoriju koju trenutno posedujemo kao i zbog čega lingvistika ne može da očekuje napredak. Naša teorija o svetu je ono što implementiramo urođeniku prilikom prevođenja, pa se postavlja pitanje da li smo u mogućnosti da to ne činimo? Da li u slučaju prevođenja imamo pristup nekom superiornijem standardu koji bi nam omogućio da nedvosmisleno utvrdimo koji je prevod ispravan? Ili, ako smo već prihvatili da ne postoje značenja nezavisno od prevodilačkih shema, to pitanje nema nikakvog smisla? S druge strane, čini se da naturalizam može da potkrepi realizam u onom smislu u kom realističko uverenje proističe iz prihvatanja teorije. Prihvatajući fizičku teoriju obavezujemo se na ontologiju fizičkih objekata. Međutim, u skladu sa tezom ontološke relativnosti, ovakva ontološka obaveza ne može se smatrati konačnom.

Složićemo se sa Kvajnom u tome da postoji razlika između ontologije fizike i ontologije svakodnevnog govora, ona počiva na eksplicitnosti jezika kojima se služe. Čini se da on ne greši ni kada ističe da su objašnjenja koja nam pruža fizička teorija takva da bismo njima mogli da objasnimo sve promene i stanja u fizičkom svetu. Međutim, Kvajn ne nudi dovoljno jake argumente kojima bi nas uverio da su činjenice koje nam daje fizička teorija u nekom značajnijem smislu različite od onoga što imamo u običnom jeziku.

Podsetimo se zaključka drugog poglavlja gde smo pokazali šta je to što postoji a šta nedostaje prilikom prevođenja. Prilikom prevođenja jezika koji nam je nepoznat jedino što *imamo* pred sobom je ponašanje govornih lica u prisustvu određenih stimulusa. Mi ne znamo šta govornici *zaista* misle pod određenim terminima niti na koje objekte *zaista* referiraju. U tom smislu *nedostaju* nam značenja kao nezavisni entiteti koji bi omogućili da utvrdimo jedan ispravan prevod. To, međutim, ne znači da je prevod nemoguć. Analitičke hipoteze koje prevodilac stvara, omogućavaju mu da izabere jedan od mogućih prevoda termina i rečenica i tako utvrdi njihov smisao i referenciju. U tom smislu na ovom stupnju *imamo* i značenje i referenciju, ali samo u odnosu na određeni sistem analitičkih hipoteza,

odnosno, pojmovni okvir. Dakle i kada je reč o prevodu važi da o značenju, referenciji, istini, ne možemo da govorimo *nezavisno* od teorije.

Prilikom učenja jezika *usvajamo* određeni način individuiranja objekata, kao i smisao u kom termine koristimo: usvajanjem jezika usvojili smo i *ontologiju* i pogled na svet. Prilikom prevođenja namećemo sopstvenu pojmovnu shemu: pretpostavljamo da objekte individuiramo i opisujemo na sličan način, kao i da se naše ontologije ne razlikuju. Za tezu o neodređenosti prevoda karakteristično je da ovu pretpostavku možemo opravdati samo *pragmatički*; pozivanjem na princip dobronamernosti i niz kriterijuma kao što su jednostavnost, sklad, koherencija i sl. Čini se da bismo i u ovom slučaju mogli da tragamo za naturalističkim objašnjenjem činjenice da smo razvili upravo tu pojmovnu shemu, a ne neku drugu. Jedini smisao u kojem možemo tumačiti Kvajново tvrđenje da nam u slučaju prevođenja nedostaju činjenice jeste da *ne postoji* stanje stvari koje bi nam omogućilo da tvrdimo da je jedan prevod ispravan a drugi pogrešan. Upravo suprotno, *svaki je ispravan* ukoliko je u skladu sa ponašanjem govornih lica. Usvajanjem jednog od rivalskih priručnika dobijamo i značenje i referenciju čije važenje i ispravnost imaju smisla samo u odnosu na izabrani priručnik, ne i univerzalno.

Šta je onda drugačije u pogledu subdeterminisanosti? Ako imamo dve empirijski ekvivalentne i inkompatibilne teorije koje podjednako dobro objašnjavaju raspoloživo svedočanstvo, način na koji ćemo izabrati i opravdati izbor jedne od njih biće, jednako kao i kod neodređenosti prevoda, pragmatički opravdan. Pozivaćemo se na jednostavnost, sklad sa prethodnim teorijama, uspešnost i sl. Kada je usvojimo dobićemo i ontologiju, s jedinom razlikom u odnosu na prevođenje što je ontologija naučnih teorija eksplicitna.

Pitanje da li je ovakav izbor ispravan i da li je opis koji nam pruža alternativna teorija takav da više odgovara stvarnosti, u kontekstu Kvajnovе filozofije se ni ne postavlja. Naime, ne postoji spoljašnja tačka gledišta sa koje bismo mogli da sagledamo i ocenimo rivalske teorije, niti postoji stanje stvari koje bi nam omogućilo da dokažemo da posedujemo ispravnu teoriju. Zbog čega ga onda postavljamo u kontekstu jezika, kada bi isti principi trebalo da važe i u ovoj oblasti? Prihvatajući jedan priručnik za prevođenje dobijamo sve što nam je za svrhe prevođenja potrebno, pitanje da li urođenik zaista misli ono što mu pripisujemo pretpostavlja da u ovom kontekstu ima smisla pitati se o

činjenicama kao nezavisnim od teorije, dok u slučaju subdeterminacija nema. Naime, ako su ontološke obaveze posledica prihvaćene teorije, onda nam prihvaćeni prevod diktira određenu ontologiju. Pitanje šta je urođenik zaista mislio i da li zaista koristi tu ontologiju i teoriju, zahtevalo bi da zauzmemo stanovište koje je nezavisno od prihvaćene teorije, a to po Kvajnu nije moguće. Ne postoji nepristrasna, spoljašnja tačka gledišta koja bi nam omogućila da odgovorimo na pitanje o ontološkim obavezama. To je potpuno jasno u slučaju naučnih teorija, pa Kvajn ni u jednom trenutku ne postavlja pitanje da li činjenice odgovaraju stvarnosti kao nezavisnoj od teorije, kao ni pitanje da li bismo mogli da dokažemo da li je reč o adekvatnom opisu stvarnosti. Pitanje šta urođenik zaista misli ne razlikuje se od pitanja da li teorija zaista opisuje stvarnost.

Da li bismo onda s pravom mogli tvrditi da ove dve teze epistemološki (metodološki) posmatrano imaju isti status, ali da nisu iste ontološki posmatrano. Iz svega dosada izloženog, čini se da ne bismo. Ali da li smo time učinili ono za šta Gibson optužuje Kvajnovu kritičare? Kako on to kaže "brkanje epistemologije i ontologije je ono što stoji na putu prihvatanja Kvajnovu distinkcije između ovih teza".²⁷⁸

Sasvim je sigurno da su, gledano iz epistemološkog ugla, subdeterminacija i neodređenost na istoj ravni: kao što na istoj opservacionoj osnovi možemo graditi različite teorije, pa samim tim i ontologije, tako se i različiti prevodi istih izraza urođenika mogu zasnivati na istom opservacionom svedočanstvu. Spoj epistemologije i sveta je u čulnim receptorima, a ontologija je teorijska struktura koja povezuje prošle i sadašnje čulne stimulacije sa budućim - to je teorija o objektima. Subdeterminacija teorija je subdeterminacija ontologije, teza da različiti sistemi objekata mogu povezati prošle i sadašnje stimulacije sa budućim.²⁷⁹ Ipak, za Kvajna, ova teza nije ontološka nego epistemološka, ona se tiče svedočanstva za naše teorije.²⁸⁰ To bi imalo smisla ukoliko

²⁷⁸ Gibson, "Translation, Physics and Facts of the Matter", p. 147.

²⁷⁹ *Ibid.*, p. 151.

²⁸⁰ Ovo otvara prostor za još jednu moguću interpretaciju njihovog međusobnog odnosa. Možemo tvrditi i da neodređenost prevoda implicira subdeterminisanost teorija (NP→ ST). Ako tezu o neodređenosti prevoda shvatimo kao tvđenje o ontološkoj (činjeničkoj) neodređenosti, a subdeterminisanost kao tvđenje o epistemičkoj neodređenosti, možemo uvideti da je prvo tvđenje jače od drugog. Naime, činjeničko tvđenje implicira epistemičko, ali ne i obrnuto. Naime, ako je nešto činjenički neodređeno, onda nijedna količina svedočanstva ne može da nam pomogne da ga odredimo. Sam Kvajn nije izvodio subdeterminisanosti iz neodređenosti, niti su to činili njegovi kritičari. Većina kritičara je napadala tezu o neodređenosti prevoda,

bismo sektaški odgovor smatrali Kvajnovim konačnim odgovorom. Osim što ga ni sam Kvajn nije dosledno zastupao, čini se da u formi u kojoj ga daje nije ni mogao. Naime, *Kvajn ne može da tvrdi da je jedna teorija istinita a druga lažna, upravo zbog toga što je pitanje istinitosti vezano za teoriju i prihvaćenu ontologiju*. Svaka od njih je istinita u svojim okvirima. Mi ćemo, naravno, prihvatiti jednu od njih i raditi u njenim okvirima, ali takav izbor ne može da da snagu Kvajnovom tvrđenju o postojanju ontološke razlike.

c) Holizam

Na kraju, možemo sumirati prethodno rečeno. Pošli smo od razmatranja onoga što Kvajn tvrdi o onim tezama. Tezom o subdeterminaciji tvrdi se da su teorije prirode subdeterminisane empirijskim svedočanstvom. Nesaglasne teorije mogu imati identičan empirijski sadržaj ili implicirati isti skup opservacionih kategorijala. Moguće su, dakle, rivalske, nesaglasne teorije, sa istim empirijskim sadržajem.

Neodređenost prevoda, s druge strane, znači da su rivalski priručnici za prevođenje neodređeni čak i relativno u odnosu na fiksiranu fizičku teoriju. Ne postoji činjenica koja bi pomogla pri izboru između dva priručnika jer su oba priručnika saglasna sa svim opservaciono dostupnim činjenicama onako kako ih fizička teorija koju smo usvojili određuje. Kvajn dopušta implikaciju od subdeterminacije ka neodređenosti prevođenja: priručnici su subdeterminisani opažljivim ponašanjem govornog lica kao jedinim svedočanstvom u slučaju prevođenja, kao što su i teorije subdeterminisane raspoloživim empirijskim svedočanstvom. Implikacija, za Kvajna, neće važiti u suprotnom smeru. Kada bi važila, teorije bi bile jednako neodređene kao priručnici, a to znači da i u slučaju naučnih teorija ne bismo imali druge kriterijume do bihejvioralnih.

Kvajn, dakle, osporava one teoretičare koji, nalik Rortiju, neodređenost prevođenja vide kao slučaj subdeterminacije. Naime, za Kvajna je to što uvek delujemo u okviru neke teorije znak da je uzimamo ozbiljno: prihvatajući fizičku teoriju, smatramo i da je realnost u njenim okvirima opisana na adekvatan način. Ova teorija je konačni oslonac u fizici, ali

dok je subdeterminisanost uzimala kao neproblematično tvrđenje, pa je otuda i ovaj odnos ostao izvan njihovog fokusa. Jasno je da je i ova interpretacija za nas problematična jer počiva na pojmu činjenice koja ne može da odigra ulogu koja se od nje očekuje.

ne određuje jednoznačno prevod. Čini se da je ovo za Kvajna ključna razlika.

Nasuprot ovom Kvajnovom uverenju nastojali smo da pokažemo sledeće. Iako se ove dve teze epistemološki posmatrano nalaze na istoj ravni, Kvajn ne nudi dovoljno ubedljive argumente u prilog njihovog različitog ontološkog statusa. Pokazali smo da činjenice ne postoje nezavisno od teorije i da, samim tim, izbor između subdeterminisanih teorija nije rukovođen činjenicama nego pragmatičkim kriterijumima. Kvajn je neprecizan i neodređen kada tvrdi da u slučaju subdeterminacije postoje činjenice koje nam kod prevoda nedostaju. Videli smo da je reč o tome da ne postoje fizičke činjenice koje determinišu prevod, odnosno da nam poredak mikrofizičkih stanja ne može pomoći u fiksiranju ispravnog prevoda. Nije reč o tome da u oba slučaja nedostaju fizičke činjenice, već da u kontekstu teze o neodređenosti prevoda one nisu od koristi.

Smatrali smo da se može postaviti isto pitanje i u slučaju ekvivalentnih teorija prirode: da li u slučaju subdeterminisanih teorija prirode postoje fizičke činjenice koje nam omogućavaju da jednu prihvatimo a drugu odbacimo? Ono što ovde imamo pred sobom su dve empirijski ekvivalentne teorije, slično kao što kod prevođenja imamo pred sobom dva empirijski ravnopravna prevoda. Epistemološki posmatrano situacija je jednaka. Može se reći i da će izbor između takvih teorija, priručnika, biti rukovođen sličnim principima. Pozivaćemo se na jednostavnost, pogodnost, usklađenost sa prethodnim teorijama, odnosno, jednom rečju na niz pragmatičkih kriterijuma. Dakle, ni u slučaju subdeterminisanih teorija prirode ne možemo govoriti o određenosti.

Čini se da pošto u slučaju subdeterminisanih teorija, ontologiju dobijamo tek usvajanjem teorije, subdeterminaciju i neodređenost prevoda stavlja i u ontološki isti položaj. Ukoliko bismo želeli da tvrdimo da postoje činjenice u slučaju subdeterminisanih teorija prirode koje nam omogućavaju da tvrdimo da postoji pomenuta ontološka razlika, one bi morale da budu takve da nam omogućuju izbor između rivalskih teorija, i samim tim, nezavisne od teorije. Pošto njih nema, izbor između teorija je rukovođen pragmatičkim kriterijumima, ne činjenicama. Međutim, prelaskom sa jedne teorije na drugu, često menjamo i referencijalni okvir, a to znači i ontologiju.

Međutim, situacija ne bi trebalo da bude jednaka onda kada smo načinili izbor jedne teorije, odnosno jednog priručnika. Po Kvajnovom mišljenju, činjenice koje smo dobili

usvajanjem određene fizičke teorije ne određuju prevod. Pokušali smo da pokažemo da smo usvajanjem određenog prevoda, onoga koji "gavagai" prevodi kao "zec" a ne kao "deo zeca", ujedno usvojili i ontologiju. Kada "Gavagai" prevedemo kao "Evo zeca" ujedno dobijamo i referencijalne mehanizme koje urođenik koristi (kvantifikacija, identitet i sl.), a oni su ključ za ontologiju njegove teorije o svetu. Jedina neodređenost koja tu ostaje ogleda se u tome što ne postoji činjenica na osnovu koje bismo mogli da *dokažemo* da je to *tačan* prevod, tj. da urođenik u svom govoru o objektima zaista koristi tu teoriju i ontologiju. Smatramo da je unutar Kvajnovе koncepcije smislenost ovog pitanja sumnjiva zbog toga što od nas zahteva da odgovorimo na pitanje o ontologiji nezavisno od prihvaćenog sistema analitičkih hipoteza. Međutim, onda kada smo ga prihvatili, dobili smo i prevod svake rečenice datog jezika na naš jezik. Naime, iako su pomoćne hipoteze takve da ih prevodilac nameće u tom smislu da nisu određene na osnovu direktnog svedočanstva, one su ipak dobro testirane i racionalno opravdane kao i bilo koje druge naučne hipoteze.

Ako bi naučna teorija trebalo da ima drugačiji status, činjenice koje nam daje moraju biti drugačije prirode. One ne bi mogle da budu poziti, odnosno, ontologija ne bi smela da bude u toj meri fleksibilna kao što Kvajn pretpostavlja. Na osnovu do sada rečenog ne vidi se kako na taj način otklanjamo subdeterminisanost i da li nam se time ne vraća na mala vrata neodređenost, ali sada naučnog jezika. Pozivanje na činjenice ima snažan realistički prizvuk, a Kvajn u ovom pogledu nije tipični realista. Ono što on zove činjenicama, su zapravo poziti, zavisni od prihvaćene teorije.

Kvajn smatra da subdeterminisanost možemo otkloniti pozivanjem na standarde pogodnosti ili primenljivosti, kao i pozivanjem na sklad sa ostatkom teorijskog sistema. Međutim, ono što njegovo rešenje subdeterminisanosti čini specifičnim, jeste pomenuto polazno naturalističko opredeljenje. Naime, Kvajnovо pozivanje na sklad i jednostavnost ne predstavlja naučnu praksu i njene postulate kao proizvoljne. Ovi kriterijumi su duboko ukorenjeni u naučnoj i teorijskoj tradiciji.²⁸¹ Međutim, ovo teško da može da pruži neophodnu podršku tvrđenju da među tezama postoji ona razlika koju bi Kvajn želeo da

²⁸¹ Iako je usvajanje holizma donelo opasnost od idealizma, kao i radikalizacije relativističkih ideja, Kvajn je zadržao realistički stav i "empirističku privrženost prirodnim naukama kao najadekvatnijim teorijama o stvarnosti, podložnim iskustvenoj proveri". Vidi: Lazović, "Empirizam, semantika i ontologija u Kvajnovoj filozofiji", *Filozofski godišnjak*, 14 (2004), str. 18-19.

tvrdi.

Ako možemo išta naučiti iz Hjumovog problema onda je to pouka da ako sada ne postoje nebihejvioralne fizičke činjenice koje bi determinisale prevođenje, onda ne možemo zaključiti da takvih činjenica nikada neće ni biti. Unutar jedne naučne discipline koja se razvija onom brzinom kojom to čini neuronauka možemo potražiti argument za pojavljivanje takvih činjenica u budućnosti. Sasvim je moguće da će naučnici budućnosti biti u stanju da uspostave vezu između semantike i neurofiziologije koja će povezati lingvistička značenja sa fizičkim stanjima moždanog korteksa. U svakom slučaju, Kvajn ne dopušta mogućnost da će nauka jednog dana omogućiti fizičku osnovu lingvističkog značenja. Naime, Kvajn smatra da na pitanje šta su lingvistička značenja adekvatan odgovor ne može da bude ukazivanje na njihove uzroke. Neurologija bi nam omogućila kauzalno objašnjenje, međutim, čak i ako bismo otkrili sve psihološke procese koji uzrokuju verbalno ponašanje, proučavanje značenja bi ostalo na bihejvioralnom nivou. Kada je reč o lingvistici poredak mikrofizičkih stanja, iako po Kvajnu uzrokuje i objašnjava sve pojave u svetu, ne može da nam učini jasnijim njen osnovni element, značenje. Neurologija, genetika, kao i urođeni standardi, imaju značaj samo u objašnjenju nastanka jezika i utvrđivanju uzroka govornog ponašanje, oni su, međutim, irelevantni kada je reč o empirijskom proučavanju lingvističkog značenja. Takav stav dovodi u pitanje Kvajnovu tvrdnju da je fizika poslednja instanca objašnjenja. Ukoliko bismo dosledno sproveli Kvajnov fizikalizam, umesto da kažemo da ne postoje nebihejvioralne činjenice u okolnostima prevođenja, možda bi trebalo reći da ne postoje trenutno opažljive činjenice u okolnostima prevođenja. Složićemo se sa Fridmanom da "ono što Kvajn čini jeste predviđanje budućeg toka nauke."²⁸²

Kako, po Kvajnovom mišljenju, filozofske i naučne teorije zauzimaju mesto na istom kontinuumu²⁸³, teško je razumeti zašto je semantičkim teorijama mesto među njima uskraćeno. Pripisati lingvističkim teorijama poseban status nije sasvim u skladu sa Kvajnovom pozicijom naturalističke epistemologije.

²⁸² Friedman, "Physicalism and the Indeterminacy of Translation", p. 369.

²⁸³ Quine, *Word and Object*, p. 3.

Odgovor na pitanje "*Da li je neodređenost poseban slučaj subdeterminacije?*" koji možemo dati na ovom mestu je, *contra* Kvajna, *potvrđan*. Ovo proizilazi pre svega iz neadekvatne analize pojma činjenice u fizici. Međutim, *contra* Čomskog i Rortija, ne čini se da ovaj odgovor nagoni Kvajna na radikalnu reviziju ovih teza. Ali potrebna je revizija nekih drugih delova sistema. Potrebno je uskladiti naturalizam sa tezom da u lingvistici ne možemo očekivati da će nam nauka otkriti nebihejvioralne činjenice, kao i realizam, koji Kvajn proklamuje, sa instrumentalističkim shvatanjem naučnih teorija. Posebno je pitanje da li naturalizam može sve to uspešno da reši ili se od njega previše očekuje.

S druge strane, važno je sve teorije postaviti na iste osnove tako da ono što važi za naučne važi i za lingvističke teorije. Kao što u nauci verujemo da objekti o kojima govorimo postoje, tako prilikom prevođenja verujemo da se naše ontologije poklapaju. I u jednom i u drugom slučaju možemo da budemo u pravu, ali možemo i da grešimo. Dokle god ne tvrdimo da objekti postoje nezavisno od teorije, Kvajnov osnov za razlikovanje ovih teza nije adekvatan.

U svakom slučaju nije sporno to da ove teze nisu *trivijalno identične*. Kod prevođenja se javlja nešto što ga dodatno komplikuje. Iz svega rečenog čini se da to može biti posledica isključivo bihejvioralnih kriterijuma, kao i nemogućnosti da se u slučaju prevođenja dođe do svedočanstva koje ne bi zavisilo samo od opazljivog ponašanja govornog lica. Sistem hipoteza od kojih se sastoje priručnici za prevođenje i opšta nauka ili individualne teorije imaju u ovakvoj slici malo toga zajedničkog. Nauka teži da formuliše prirodne zakone, dok se isto ne može reći za priručnike za prevođenje: čak iako se rečenica "gavagai" može nedvosmisleno i konačno prevesti kao "zec" takva korelacija ne može se smatrati zakonom. Naučne teorije su često aksiomatizovane, one tragaju za nekoliko opštih principa, kvantitativnim i preciznim rezultatima, one se mogu povezati zarad novih predviđanja. Priručnici za prevođenje nemaju ni jednu od ovih osobina.

U slučaju naučnih teorija pozadinske informacije nam mogu omogućiti da izaberemo jednu od rivalskih teorija. Kvajn smatra da ovakve informacije nemaju tu vrstu značaja u prevođenju. Pitanje je i zbog čega ne bismo očekivali da osim posmatranog ponašanja govornog lica možemo da koristimo i informacije nalik sledećim: a) introspekciju, razumevanje, empatiju, i druge introspektivne podatke, b) istorijske i

sociološke činjenice u pogledu zajednice kojoj govorno lice pripada, c) antropološke, evolucione i biološke činjenice o govornom licu, kao i d) fizičke i neurofiziološke činjenice o kognitivnim procesima govornog lica i njegove okoline. Unakrsno zaključivanje u pogledu ovih različitih tipova svedočanstva bilo bi od značaja za radikalno prevođenje.²⁸⁴

Dakle, razlika između ovih teza koju možemo prihvatiti, nastaje usled toga što se svaka od ovih teza odnosi na teorije koje objašnjavaju *supstancijalno različit korpus svedočanstva*. Čini se da je ovo opravdanje koje Kvajn nudi za razlikovanje ovih dveju teza u opštem slučaju. Međutim, ostali navedeni razlozi kojima se ukazuje na to da među njima postoji ontološka razlika, nisu zadovoljavajući.

Na kraju, čini se da postoji način da objasnimo tu razliku bez pozivanja na činjenice. Izlaz iz ovoga nudi nam Dijemova teza. Kao što smo pokazali, i neodređenost prevoda i subdeterminisanost teorija slede, uz dodatne pretpostavke, iz Dijemove teze. Time se vraćamo na početak ovih razmatranja. Teze o neodređenosti prevoda i subdeterminisanosti teorija, uz dodatne pretpostavke, su posledice holističke slike nauke, znanja i teorija i međusobno su ekvivalentne kako epistemološki, tako i ontološki. Jedina razlika među njima je u tome što se odnose na različite oblasti i time uključuju supstancijalno različito svedočanstvo, jezik kojim su izražene varira u eksplicitnosti a pravilnosti za kojima tragaju kreću se od induktivnih generalizacija ka zakonima. Otuda, nasuprot Rortiju, neodređenost nije subdeterminacija tamo gde ovu nismo očekivali, već su i jedna i druga očekivana posledica holističke slike znanja koju Kvajn usvaja, ali ipak, neodređenost jeste drugo ime za subdeterminisanost primenjenu na jednu posebnu oblast, lingvistiku. Mišljenja smo da time nismo doveli u pitanje nijedan od ostalih aspekata njegove filozofije, već da smo Kvajna u nekim segmentima učinili doslednijim nego što je sam bio.

²⁸⁴ Bonk, *Underdetermination: An Essay on Evidence and the Limits of Natural Knowledge*, p. 229.

VI. Zaključna razmatranja

U prethodnim poglavljima ovog rada bavili smo se tezama o semantičkoj neodređenosti i teorijskoj neodlučivosti. U izlaganju njihovog sadržaja nastojali smo da razdvojimo ono što je Kvajn zaista tvrdio, od pogrešnih interpretacija i stavova njegovih kritičara. U tom pogledu nismo pretendovali na obuhvatnost, tako da nismo razmatrali brojne kritičke osvrte ali ni sve segmente Kvajnovе filozofije. Kada je reč o Kvajnu, širina njegovog opusa, ali i teškoće sa kojima se suočavamo prilikom rekonstrukcije njegove filozofije, dovode do toga da je svaki prikaz nužno fragmentaran. Ako tome dodamo činjenicu da je Kvajnovе radove krasila literarna ali ne i filozofska lakoća, ovakvi nedostaci su možda i prirodni. S druge strane, ni sam Kvajn se nije trudio da svojim čitaocima olakša: većina njegovih najznačajnijih radova su tekstovi objavljeni u rasponu od 50 godina u kojima je često modifikovao svoja tvrđenja, oscilirao između jakih i slabih teza (holizma, subdeterminisanosti i dr.), a u gotovo svim svojim radovima je upućivao na rezultate do kojih je došao u prethodnim.

Težina ovog zadatka ogledala se i u nemogućnosti da ove dve teze posmatramo izolovano od ostatka Kvajnovе filozofije. Reč je o jednoj sistematskoj celini u kojoj su delovi međusobno povezani tako da najčešće ne možemo govoriti o izolovanim tvrđenjima bez upućivanja na celinu. U nekim segmentima smo u tome uspeli. Tako nije bilo posebne potrebe da govorimo o Kvajnovom odbacivanju distinkcije analitičko/sintetičko, kritici modalne logike, analizi propozicionalnih stavova i sl. Neki delovi su, pak, neizbežno uključeni u razmatranje. U tom smislu ovaj prikaz ne bi bio ni izbliza potpun bez analize Kvajnovog naturalizma, holizma, realizma i pragmatizma. Ono što bi se svakako moglo prigovoriti jeste da ova analiza možda nije bila u dovoljnoj meri iscrpna i temeljna, što bi svakako doprinelo preciznijim zaključcima ali bi, ujedno, i značajno prekoračila okvire ovog rada.

Istorijski posmatrano, teza o neodređenosti prevoda nije pretrpela značajnije modifikacije kroz Kvajnovе radove. Iako je u svojim kasnijim radovima nastojao da na adekvatniji način odredi opservacione rečenice, oslabi jaku holističku tezu tvrđenjem da

nam one omogućavaju ulaz u jezik i time opskrbljuju "značenjima" koja ne bi zavisila od celine, kao i da na neki način rehabilituje pojam analitičnosti uvođenjem stimulus-analitičkih rečenica, moglo bi se tvrditi da je centralna poenta, da ne postoje značenja kao nezavisni entiteti, ostala netaknuta.

Teza o subdeterminaciji teorija je, kao što smo videli, pretrpela značajnije modifikacije unutar Kvajnovih radova. Otuda nam je bilo važno da ustanovimo šta se tačno tvrdi ovom tezom, kao i da je razdvojimo od Dijemove teze. Brojni prigovori Dijem-Kvajnovoj tezi, od kojih smo razmotrili samo najreprezentativnije, zapravo nisu prigovori ni Dijemovoj ni slaboj verziji Kvajnovе teze, već jakoj verziji koju i sam Kvajn kasnije napušta. Kvajnovu slabu tezu je daleko lakše uključiti u celinu njegove filozofije, naročito s obzirom na njegov realizam i naturalizam. Kao teza koja govori o ograničenosti naše prakse i načelnoj nemogućnosti da prevaziđemo ova ograničenja, ona je pre opis aktivnosti stvaranja, predlaganja i testiranja teorija nego algoritam stvaranja empirijski ekvivalentnih, nesaglasnih teorija.

Kada je reč međusobnom odnosu teza o neodređenosti prevoda i subdeterminisanosti teorija, nastojali smo da prikazemo sve mogućnosti koje su nam na raspolaganju i da utvrdimo koja od njih ih na najbolji način objašnjava. Pokazali smo da je Kvajnov ključni argument u prilog njihovog razlikovanja problematičan i to, pre svega, zbog toga što činjenice koje postoje u slučaju subdeterminisanih teorija ne mogu da obave onaj posao koji se od njih očekuje. Kao teorijski zavisne i kao nešto što dolazi nakon izbora teorija, ovakve činjenice se ne razlikuju od onoga što dobijamo usvajanjem jednog priručnika za prevođenje. Mislimo da je pogrešno Kvajново razlikovanje lingvističkih i fizičkih teorija: kao naučne teorije one se nalaze na istoj ravni i za njih bi trebalo da važe isti principi. Otuda je naš zaključak bio da se ove dve teze ne razlikuju ni epistemološki ni ontološki, odnosno da je neodređenost prevoda subdeterminisanost primenjena na jedan poseban domen, lingvistiku. Međutim, one nisu trivijalno identične: usled toga što se odnose na različite domene sa različitim svedočanstvom, njihov sadržaj je u svakom od tih domena specifičan.

Zbog toga smo smatrali da je od svih ponuđenih odnosa najviše u skladu sa celinom Kvajnovе filozofije ako ih posmatramo kao posledice Dijemove teze. Na tom mestu je

postalo jasno zbog čega nam je bilo važno da razdvojimo Dijemovu od Kvajnovu tezu, odnosno da Dijemovu tezu protumačimo kao tezu holizma, koja tek uz dodatne pretpostavke postaje teza subdeterminacije i teza neodređenosti. Kako ove pretpostavke nisu identične, to nam ujedno pokazuje da postoji pomenuta razlika u sadržaju samih teza.

Kao što smo istakli, za Kvajna je karakterističan radikalniji oblik holizma u odnosu na Dijema. Dijem je smatrao da fizička teorija sačinjava povezanu celinu te da ne možemo proveravati izolovane hipoteze, dok Kvajn ovoj celini dodaje i matematiku i logiku, što onda znači da kada proveravamo izvesne hipoteze, provera uključuje sve elemente celine. Jedinica empirijskog značenja je, kao što bi rekao Kvajn, celokupna nauka.²⁸⁵ Dijemova teza ima ograničen opseg, ona se ne tiče, na primer, psihologije, dok se Kvajnova tiče celokupnog znanja.²⁸⁶

Pored toga, Kvajn, za razliku od Dijema, ne ostaje na poziciji koja priznaje da ne možemo znati koje iskaze naše teorije treba odbaciti u svetlu opovrgavajućeg iskustva – on ide korak dalje tvrdeći da posedujemo izbor u pogledu načina revizije naše teorije u ovoj situaciji jer "svaki iskaz se može posmatrati kao istinit ukoliko načinimo dovoljno radikalne izmene drugde u sistemu...I obratno...nijedan iskaz nije imun na reviziju".²⁸⁷ Ipak, osnovna ideja, da ne možemo proveravati izolovana tvrđenja, zajednička im je.

Kvajnov holizam možemo predstaviti kao gledište da naučna tvrđenja nikada ne mogu izolovano implicirati opservacione iskaze, već to mogu činiti samo teorije. Ako tome dodamo Persovu tezu da se značenje teorijskih rečenica u celini svodi na ono što bismo smatrali svedočanstvom u prilog njihove istinitosti (značenje je skup empirijskih posledica), Dijemova teza će imati kao posledicu tezu neodređenosti: ako je tačan holizam i ako je tačna Persova teza, onda je tačna i teza neodređenosti. Kod Kvajna je holistička teza povezana sa bihejviorističko-naturalističkom koncepcijom jezika. U tom smislu on i Persovu tezu povezuje sa ovom koncepcijom: bihejvioralna teorija značenja koju nam nudi bihejviorističko-naturalistička koncepcija je u velikoj meri razrada same Persove teze.

Veliki broj Kvajnovih filozofskih stavova možemo objasniti pomoću holizma. Takvi su na primer: kritika distinkcije analitičko/sintetičko, teza neodređenosti prevođenja,

²⁸⁵ Kvajn, "Dve dogme empirizma", str. 160.

²⁸⁶ Vuillemin, "On Duhem's and Quine's Thesis", p. 599.

²⁸⁷ Kvajn, "Dve dogme empirizma", str. 161.

ontološka relativnost, naturalistička epistemologija i sl. Ipak, iako je sam holizam za Kvajna ispravna doktrina, neke od njegovih implikacija su problematične. Najproblematičnija je, možda, pomenuta jaka verzija teze subdeterminacije.

Kada je reč o načinu na koji možemo izvesti tezu subdeterminacije iz Dijemove teze, pokazali smo da se i sam Kvajn na nju pozivao kao premisu. Naime, on je pretpostavljao da sve što implicira Dijemova teza jednako implicira i teza subdeterminacije. Kao što je rečeno, u tekstovima "Dve dogme empirizma" i "Naturalistička epistemologija" Kvajn ističe da je celokupno polje nauke u toj meri subdeterminisano graničnim uslovima, iskustvom, da postoji izbor koje ćemo iskaze menjati u svetlu nepokornog iskustva.

Pokazali smo da ove dve teze nisu ekvivalentne, budući da se tezom o subdeterminisanosti ne govori o unutarteorijskoj zavisnosti termina i rečenica, kao što to čini Dijemova teza. Naime, Dijemovom tezom se tvrdi da konjunkcija zakona implicira opservacione posledice, dok teza subdeterminacije predstavlja tvrđenje da isto svedočanstvo možemo objasniti različitim, nesaglasnim teorijama. Tako je Dijemova teza istinita za svaku teoriju, čak i ako postoji samo jedna teorija. Da bismo imali, pak, slučaj subdeterminisanosti neophodno je da budu ispunjena dva uslova (a) moraju da postoje bar dve empirijski ekvivalentne teorije i (b) te teorije moraju biti logički nesaglasne i ne mogu se načiniti saglasnim parafraziranjem predikata.²⁸⁸

U tom smislu, svakako postoje razlike između ove dve teze. Sam Kvajn modifikuje Dijemovu tezu kako bi došao do svoje teze o subdeterminaciji, odnosno, on iz holizma ne izvodi ni neodređenost ni subdeterminisanost. U oba slučaja potrebne su nam dodatne pretpostavke. Videli smo da je to kod prevođenja verifikacionizam, dok je kod naučnih teorija reč o tome da moramo imati rivalske, empirijski ekvivalentne i logički nesaglasne teorije. Podsetimo se da je za Kvajna ovo samo mogućnost: on odustaje od tvrđenja da takve teorije uvek postoje i usvaja ono što smo označili kao "slabu interpretaciju Dijemove teze".

Dakle, možemo bez bojazni reći da je holizam zajednička polazna pretpostavka obe Kvajnovе teze i da, polazeći od te pretpostavke, možemo objasniti mnoge aspekte njegove filozofije. Za svrhe ovog rada je bilo dovoljno pokazati da pomoću holizma možemo

²⁸⁸ Roth, "Semantics without Foundation", p. 437.

objasniti neodređenost i subdeterminisanost i da treba odustati od ostalih mogućnosti koje smo imali u vidu. Čini se da to ne zahteva dodatnu modifikaciju Kvajnovе filozofije. Ovakvo rešenje bi bilo u skladu sa većinom temeljnih pretpostavki i, ujedno, sve naučne teorije postavilo na isti osnov. Tvrdjenjem da postoje činjenice i u slučaju prevoda i u slučaju subdeterminisanosti, ako ih shvatimo u smislu u kojem o njima govori Kvajn, nismo rehabilitovali ni tradicionalni pojam značenja niti smo osporili bihejviorističko-naturalistički pristup jeziku. S druge strane, nismo nastojali da osporimo ni to da se lingvističke teorije razlikuju od fizičkih teorija. Jasno je da među njima možemo, za početak, povući elementarnu razliku da prve spadaju u domen prirodnih a druge u domen društvenih nauka, usled čega tragaju za različitim vrstama pravilnosti. Jedino što smo želeli da, nasuprot Kvajnu, istaknemo jeste da za sve naučne teorije treba da važe ista merila procene, isti kriterijumi prihvatljivosti i jednaka merila uspešnosti.

Najveći izazov Kvajnovoj filozofiji koju je ovakva analiza otvorila tiče se naturalizma. Sam Kvajn je želeo da brani ono što smo označili kao sektaški odgovor, ali mu je na putu stajao empirizam. Kako on sam nije bio sklon da načini izbor između naturalizma i empirizma, čini se da je to prepustio svojim čitaocima i interpretatorima. Mi smo se opredelili za ovaj drugi put. Smatrali smo da je ekumenski odgovor prihvatljiviji kada se uzme u obzir celina Kvajnovе filozofije, a time smo, ujedno, dali prednost empirizmu. Naime, pokazalo se da bi naturalistički program trebalo da objasni kako smo došli i zbog čega usvojili teorije koje su na snazi. Zbog čega objekte individuiramo na način na koji to činimo, zašto to nije vezano za jedan poseban jezik već zajedničko većini poznatih jezika, kao i na osnovu čega verujemo da su objašnjenja današnje fizičke teorije takva da se tiču osnovnih konstituenata stvarnosti? Takva objašnjenja bi uspela da daju snagu Kvajnovim realističkim ubeđenjima i da ih, ujedno, pomire sa instrumentalističkim tumačenjem teorija. Ovaj projekat je, međutim, ostavljen za neku buduću analizu.

Navodeni radovi

- Allen, Sophie R., "Can Theoretical Underdetermination Support the Indeterminacy of Translation? Revisiting Quine's 'Real Ground'", *Philosophy* 85 (2010), pp. 67-90.
- Alston, William P., "Quine on Meaning", in: *The Philosophy of W. V. Quine*. La Salle: Open Court, 1986, pp. 49-72.
- Barrett, Robert B & Roger F. Gibson, *Perspectives on Quine*, London: Blackwell, 1993.
- Bechtel, William P., "Indeterminacy and Intentionality: Quine's Purported Elimination of Propositions", *The Journal of Philosophy* 75 (1978), pp. 649-661.
- "Indeterminacy and Underdetermination: Are Quine's Two Theses Consistent?", *Philosophical Studies* 38 (1980), pp. 309-320.
- Belousek, Darrin W., "Underdetermination, Realism, and Theory Appraisal: An Epistemological Reflection on Quantum Mechanics", *Foundations of Physics* 35 (2005), pp. 669-695.
- Bergström, Lars. "A Defence of Quinean Naturalism", in: *Naturalism, Reference and Ontology*, New York: Peter Lang, 2008, pp. 25-47.
- Bolton, D. E. "Quine on Meaning and Translation", *Philosophy* 54 (1979), pp. 329-346.
- Bonk, Thomas, *Underdetermination. An Essay on Evidence and the Limits of Natural Knowledge*, Dordrecht: Springer, 2008.
- Boyd, Richard N., "Realism, Approximate Truth and Philosophical Method", in: *Scientific Theories, Minnesota Studies in the Philosophy of Science, Vol. XIV*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1990, pp. 355-392.
- "Realism, Underdetermination, and a Causal Theory of Evidence", *Noûs* 7 (1973), pp. 1-12.
- Chomsky, Noam, "Quine's Empirical Assumptions", in: *Words and Objections: Essays on the Work of W. V. Quine*, Dordrecht: Reidel, 1975, pp. 53-68.
- Dancy, Jonathan, *An Introduction to Contemporary Epistemology*, Oxford: Blackwell, 1985.
- Davidson, Donald & Jaakko Hintikka (eds.), *Words and Objections: Essays on the Work of W. V. Quine*, Dordrecht: Reidel, 1975.

- Davidson, Donald, "On the Very Idea of a Conceptual Scheme", *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association* 47 (1973), pp. 5-20.
- "Quine's Externalism", *Grazer Philosophische Studien* 66 (2003), pp. 281-297.
- Dijem, Pjer, *Cilj i struktura fizičke teorije*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2003.
- Fajrabend, Pol, *Protiv metode*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.
- Fisher, Tyrus, "Quine's Behaviorism and Linguistic Meaning: Why Quine's Behaviorism is not Illicit", *Philosophia* 39 (2011), pp. 51-59.
- Føllesdal, Dagfinn & Douglas B. Quine (eds.), *Quine in Dialogue*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2008.
- Føllesdal, Dagfinn, "Indeterminacy of Translation and Under-Determination of the Theory of Nature", *Dialectica* 27 (1973), pp. 289-301.
- Friedman, Michael, "Physicalism and the Indeterminacy of Translation", *Noûs* 9 (1975), pp. 353-374.
- Gaudet, Eve, *Quine on Meaning*, London: Continuum, 2006.
- "Quine's Notion of Fact of the Matter", *Dialectica* 60 (2006), pp. 181-193.
- Genova, Anthony C., "Quine's Dilemma of Underdetermination", *Dialectica* 42 (1988), pp. 283-294.
- Giannoni, Carlo, "Quine, Grünbaum and the Duhemian Thesis", in: *Can Theories be Refuted? Essays on the Duhem-Quine Thesis*, Dordrecht: Reidel, 1976, pp. 162-175.
- Gibson, Roger F., *Enlightened Empiricism: An Examination of W. V. Quine's Theory of Knowledge*, Miami: University Press of Florida, 1988.
- "Quine on Naturalism and Epistemology", *Erkenntnis* 27 (1987), pp. 57-78.
- "Quine's Philosophy: A Brief Sketch", in: *Library of Living Philosophers*, ed. Lewis Edwin Hahn, Open Court Publishing Company, Vol 18, 1998, pp. 667-684.
- (ed.) *The Cambridge Companion to Quine*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- "Translation, Physics and Facts of the Matter", in: *The Philosophy of W. V. Quine*, La Salle: Open Court, 1986, pp. 139-154.
- Gochet, Paul, "Being, Truth and Meaning in Quine's Philosophy", *Philosophica* 19 (1977),

pp. 119-136.

- Grayling, A. C., *An Introduction to Philosophical Logic*, Oxford: Blackwell, 1997.
- Grünbaum, Adolf, "The Duhemian Argument", in: *Can Theories be Refuted? Essays on the Duhem-Quine Thesis*, Dordrecht: Reidel, 1976, pp.116-131.
- "The Falsifiability of Theories: Total or Partial? A Contemporary Evaluation of the Duhem-Quine Thesis" *Synthese* 14 (1962), pp. 17-34.
- Guttenplan, Samuel D. (ed.), *Mind and Language*, Oxford: Clarendon Press, 1975.
- Hahn, Lewis Edwin & Paul Arthur Schilpp (eds.), *The Philosophy of W. V. Quine*, La Salle: Open Court, 1986.
- Harding, Sandra G. (ed.), *Can Theories be Refuted? Essays on the Duhem-Quine Thesis*, Dordrecht: Reidel, 1976.
- Harman, Gilbert, "An Introduction to 'Translation and Meaning'", in: *Words and Objections: Essays on the Work of W. V. Quine*, Dordrecht: Reidel, 1975, pp. 14-26.
- Hesse, Mary, "Duhem, Quine and a New Empiricism", in: *Can Theories be Refuted? Essays on the Duhem-Quine Thesis*, Dordrecht: Reidel, 1976, pp. 184-204.
- Hookway, Christopher, *Quine: Language, Experience and Reality*, Cambridge: Polity Press, 1988.
- Hylton, Peter, *Quine*, New York: Routledge, 2010.
- "Rorty and Quine on Scheme and Content", *Philosophical Topics* 25 (1997), pp. 67-86.
- Kemp, Gary, *Quine versus Davidson on Truth, Reference, and Meaning*, Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Kvajn, Vilard van Orman, "Dve dogme empirizma", u: *Ontološka relativnost i drugi filozofski ogledi*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2007, str. 137-164.
- "Egzistencija i kvantifikacija", u: *Ontološka relativnost i drugi filozofski ogledi*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2007, str. 227-248.
- "Govor o objektima", u: *Ontološka relativnost i drugi filozofski ogledi*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2007, str. 39-62.
- "Naturalistička epistemologija", u: *Ontološka relativnost i drugi filozofski ogledi*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2007, str. 185-207.

- "O empirijski ekvivalentnim sistemima sveta", u: *Ontološka relativnost i drugi filozofski ogledi*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2007, str. 165-184.
- "Ontološka relativnost", u: *Ontološka relativnost i drugi filozofski ogledi*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2007, str. 63-102.
- *Ontološka relativnost i drugi filozofski ogledi*, (ur.) Živan Lazović. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2007.
- Lakatos, Imre, "Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes", in: *The Methodology of Scientific Research Programmes, Philosophical Papers Vol. I*. Cambridge: Cambridge University Press, 1978, pp. 8-93.
- The Methodology of Scientific Research Programmes, Philosophical Papers Vol. I*. Cambridge: Cambridge University Press, 1978.
- Laudan, Larry & Jarrett Leplin, "Empirical Equivalence and Underdetermination", *The Journal of Philosophy* 88 (1991), pp. 449-472.
- Laudan, Larry, "Grünbaum on 'The Duhemian Argument'", in: *Can Theories be Refuted? Essays on the Duhem-Quine Thesis*, Dordrecht: Reidel, 1976, pp. 151-161.
- Lazović, Živan, "Empirizam, semantika i ontologija u Kvajnovoj filozofiji", *Filozofski godišnjak* 14 (2004), str. 5-25.
- "Filozofija sa logičkog stanovišta", predgovor za: *Ontološka relativnost i drugi filozofski ogledi*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2007, str. 7-37.
- Nelson, Lynn Hankinson & Jack Nelson, *On Quine*, London: Wadsworth, 2000.
- Okasha, Samir, "Holism About Meaning And About Evidence: In Defence of W. V. Quine" *Erkenntnis* 52 (2000), pp. 39-61.
- "Underdetermination, Holism and the Theory/Data Distinction", *The Philosophical Quarterly* 52.208 (2002), pp. 303-319.
- Orenstein, Alex, *W. V. Quine*, Princeton: Princeton University Press, 2002.
- Poenkare, Anri, *Znanost i hipoteza*, Zagreb: Globus, 1989.
- Putnam, Hilary, *Mind, Language and Reality, Philosophical Papers Vol. II*. Cambridge: Cambridge University Press, 1975.

- "The Refutation of Conventionalism", in: *Mind, Language and Reality, Philosophical Papers Vol. II*. Cambridge: Cambridge University Press, 1975, pp. 153-191.
- Quine, Willard Van Orman, "Comment on Lauener", in: *Perspectives on Quine*, (eds.) Robert B. Barrett & Roger F. Gibson, London: Blackwell, 1993, p. 229.
- Confessions of a Confirmed Extensionalist and Other Essays*, (eds.) Dagfinn Føllesdal & Douglas B. Quine, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2008.
- "Empirical Content", in: *Theories and Things*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1981, pp. 24-30.
- "Facts of the Matter", in: *Confessions of a Confirmed Extensionalist and Other Essays*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2008, pp. 271-286.
- "Five Milestones of Empiricism", in: *Theories and Things*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1981, pp. 67-72.
- From Stimulus to Science*, Harvard University Press, 2009.
- From a Logical Point of View*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1980.
- "Identity, Ostension and Hypostasis", in: *From a Logical Point of View*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1980, pp. 65-79.
- "Indeterminacy of Translation Again", *Journal of Philosophy* 84 (1987), pp. 5-10.
- "Mind and Verbal Dispositions", in: *Confessions of a Confirmed Extensionalist: and Other Essays*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2008, pp. 244-256.
- "Natural Kinds", in: *Ontological Relativity and Other Essays*, Cambridge, Mass.: Columbia University Press, 1971, pp. 114-138.
- "On Carnap's View on Ontology", in: *The Ways of Paradox and Other Essays*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1976, pp. 126-134.
- "On Empirically Equivalent Systems of the World", *Erkenntnis* 9 (1975), pp. 313-328.
- "On the Reasons of Indeterminacy of Translation", *Journal of Philosophy* 67 (1970), pp. 178-183.
- *Ontological Relativity and Other Essays*, New York: Columbia University Press, 1971.
- "Ontology and Ideology Revisited", in: *Confessions of a Confirmed Extensionalist and Other Essays*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2008, pp. 315-318.
- "Posits and Reality", in: *The Ways of Paradox and Other Essays*, Cambridge, Mass.:

- Harvard University Press, 1976, pp. 233-241.
- "Progress on Two Fronts", in: *Confessions of a Confirmed Extensionalist and Other Essays*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2008, pp. 473-477.
- Pursuit of Truth*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992.
- Quintessence: Basic Readings From the Philosophy of W. V. Quine*, Cambridge, Mass.: Belknap, 2008.
- "Reply to Chomsky", in: *Words and Objections: Essays on the Work of W. V. Quine*, Dordrecht: Reidel, 1975, pp. 302-311.
- "Reply to James Vuillemin", in: *The Philosophy of W. V. Quine*, La Salle: Open Court, 1986, pp. 619-622.
- "Reply to Paul A. Roth", in: *The Philosophy of W. V. Quine*, La Salle: Open Court, 1986, pp. 459-462.
- "Reply to Roger F. Gibson, Jr.", in: *The Philosophy of W. V. Quine*, La Salle: Open Court, 1986, pp. 155-158.
- "Reply to Gilbert Harman", in: *The Philosophy of W. V. Quine*, La Salle: Open Court, 1986, pp. 181-188.
- Quine, "Reply to Hilary Putnam", in: *The Philosophy of W. V. Quine*, La Salle: Open Court, 1986, pp. 427-431.
- *The Roots of Reference*, Open Court, La Salle, Illinois, 1973.
- "The Scope and Language of Science", in: *The Ways of Paradox, and Other Essays*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1976, pp. 215-232.
- *The Ways of Paradox and Other Essays*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1976.
- Theories and Things*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1981.
- "Things and Their Place in Theories", in: *Quintessence: Basic Readings From the Philosophy of W. V. Quine*, Cambridge, Mass.: Belknap, 2008, pp. 229-248.
- "Three Indeterminacies", in: *Perspectives on Quine*, London: Blackwell, 1993, pp. 1-16.
- "Two Dogmas in Retrospect", in: *Confessions of a Confirmed Extensionalist and Other Essays*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2008, pp. 390-401.
- "Use and Its Place in Meaning", in: *Theories and Things*, Cambridge, Mass.: Harvard

- University Press, 1981, pp. 43-54.
- *Word and Object*, Cambridge, Mass.: M. I. T. Press, 1960.
- Rorty, Richard, "Indeterminacy of Translation and of Truth", *Synthese* 23 (1972), pp. 443-462.
- Roth, Paul A., "On Missing Neurath's Boat: Some Reflections on Recent Quine Literature", *Synthese* 61 (1984), pp. 205-231.
- "Semantics Without Foundations", in: *The Philosophy of W. V. Quine*, La Salle: Open Court, 1986, pp. 433-458.
- Savage, C. Wade (ed.), *Scientific Theories*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1990.
- Searle, John R., "Indeterminacy, Empiricism, and the First Person", *The Journal of Philosophy* 84 (1987), pp. 123-146.
- Shanan, R. W., and Swoyer, C., (eds), *Essays on the Philosophy of W. V. Quine*, Norman, University of Oklahoma Press, 1979,
- Šindelić, Svetozar, "Grinbaumova kritika Dijemovog konvencionalizma i Ajnštajnovе filozofije geometrije", u *Relativnost naučne racionalnosti*, str. 113-155.
- Šindelić, Svetozar, *Relativnost naučne racionalnosti*, Beograd: Institut za filozofiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, 2005.
- Thompson, Robert J., "Defending Quine's Naturalistic Ontology", in: *Naturalism, Reference and Ontology, Essays in Honor of Roger F. Gibson*, New York: Peter Lang, 2008, pp. 109-127.
- Vuillemin, James, "On Duhem's and Quine's Theses", in: *The Philosophy of W. V. Quine*, La Salle: Open Court, 1986, pp. 595-618.
- Wedeking, Gary, "Duhem, Quine and Grünbaum on Falsification", in: *Can Theories be Refuted? Essays on the Duhem-Quine Thesis*, Dordrecht: Reidel, 1976, pp. 176-183.
- Weinert, Friedel, *Copernicus, Darwin and Freud: Revolutions in the History and Philosophy of Science*, London: Wiley, 2009.
- Wilson, N. L., "Substances without Substrata", *The Review of Metaphysics* 12 (1959), pp. 521-539.
- Wittgenstein, Ludwig, *Philosophical Investigations*, New York: Prentice Hall, 1958.

- Wrenn, Chase B., "Naturalism and Belief-centered Epistemology", in: *Naturalism, Reference and Ontology, Essays in Honor of Roger F. Gibson*, New York: Peter Lang, 2008, pp. 77-93.
- . (ed.) *Naturalism, Reference and Ontology, Essays in Honor of Roger F. Gibson*, New York: Peter Lang, 2008.

Biografija

Aleksandra (Dušan) Zorić

Rođena 1978.godine u Beogradu. Školske 1997/98 upisala filozofiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu i 2003. godine diplomirala sa temom *Teorijsko-saznajni problemi indukcije*. Školske 2003/2004 upisala postdiplomske studije na istom fakultetu, na tadašnjem odseku za logiku sa metodologijom nauke, a 25.04.2007.godine odbranila magistarsku tezu pod naslovom *Induktivističke pretpostavke naučnog realizma*. 2011. godine upisala doktorske studije na Filozofskom fakultetu.

Od 2004. do 2007. godine radi kao asistent-pripravnik, a od 2007. kao asistent na Odeljenju za filozofiju Filozofskog fakulteta na predmetima: Filozofija nauke, Opšta metodologija, Teorija saznanja, Opšta metodologija nauke, Osnovi filozofije sa metodologijom nauke.

Od 2005.godine saradnik je na projektu *Problem eksplanatornog jaza u filozofiji i nauci*, a od 2011. na projektu *Dinamički sistemi u prirodi i društvu: filozofski i empirijski aspekti*. Tokom godina objavila sledeće stručne radove:

- 1."Rajhenbahovo opravdanje indukcije", *Filozofski godišnjak* 17/2004, str.26-40;
- 2.*Teorije indukcije u XX veku*, Hrestomatija tekstova, priredila i napisala predgovor, Institut za filozofiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, 2005, predgovor str.3-26;
- 3."Problem subdeterminacije", *Theoria* 4/2006, str. 23-35;
- 4."Kvajn o neodređenosti i subdeterminisnosti", *Filozofski godišnjak*, 21/2008, str.61-79;
- 5."Realizam i zaključak na najbolje objašnjenje", *Theoria*, 2, 2009, str. 37-52;
- 6."Konvergentni realizam o istini, progresu i referencijalnosti". *Theoria* 4, 2011, str.51-71;
- 7."Kreativni entimem", prikaz knjige M. Anđelković *Kreativni entimem*, *Theoria* 4, 2011, str. 151-154;
8. "Kvajn o analitičnosti i logičkim istinama", *Theoria* 4, 2012, str.39-69.

Prilog 1

Izjava o autorstvu

Potpisani-a _____
broj upisa _____

Izjavljujem

da je doktorska disertacija pod naslovom

- rezultat sopstvenog istraživačkog rada,
- da predložena disertacija u celini ni u delovima nije bila predložena za dobijanje bilo koje diplome prema studijskim programima drugih visokoškolskih ustanova,
- da su rezultati korektno navedeni i
- da nisam kršio/la autorska prava i koristio intelektualnu svojinu drugih lica.

Potpis doktoranda

U Beogradu, _____

Prilog 2

Izjava o istovetnosti štampane i elektronske verzije doktorskog rada

Ime i prezime autora _____
Broj upisa _____
Studijski program _____
Naslov rada _____
Mentor _____

Potpisani _____

izjavljujem da je štampana verzija mog doktorskog rada istovetna elektronskoj verziji koju sam predao/la za objavljivanje na portalu **Digitalnog repozitorijuma Univerziteta u Beogradu**.

Dozvoljavam da se objave moji lični podaci vezani za dobijanje akademskog zvanja doktora nauka, kao što su ime i prezime, godina i mesto rođenja i datum odbrane rada.

Ovi lični podaci mogu se objaviti na mrežnim stranicama digitalne biblioteke, u elektronskom katalogu i u publikacijama Univerziteta u Beogradu.

Potpis doktoranda

U Beogradu, _____

Prilog 3

Izjava o korišćenju

Ovlašćujem Univerzitetsku biblioteku „Svetozar Marković“ da u Digitalni repozitorijum Univerziteta u Beogradu unese moju doktorsku disertaciju pod naslovom:

koja je moje autorsko delo.

Disertaciju sa svim priložima predao/la sam u elektronskom formatu pogodnom za trajno arhiviranje.

Moju doktorsku disertaciju pohranjenu u Digitalni repozitorijum Univerziteta u Beogradu mogu da koriste svi koji poštuju odredbe sadržane u odabranom tipu licence Kreativne zajednice (Creative Commons) za koju sam se odlučio/la.

1. Autorstvo
2. Autorstvo - nekomercijalno
3. Autorstvo – nekomercijalno – bez prerade
4. Autorstvo – nekomercijalno – deliti pod istim uslovima
5. Autorstvo – bez prerade
6. Autorstvo – deliti pod istim uslovima

(Molimo da zaokružite samo jednu od šest ponuđenih licenci, kratak opis licenci dat je na poledini lista).

Potpis doktoranda

U Beogradu, _____
